

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال ، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

BULLAK

2006

3

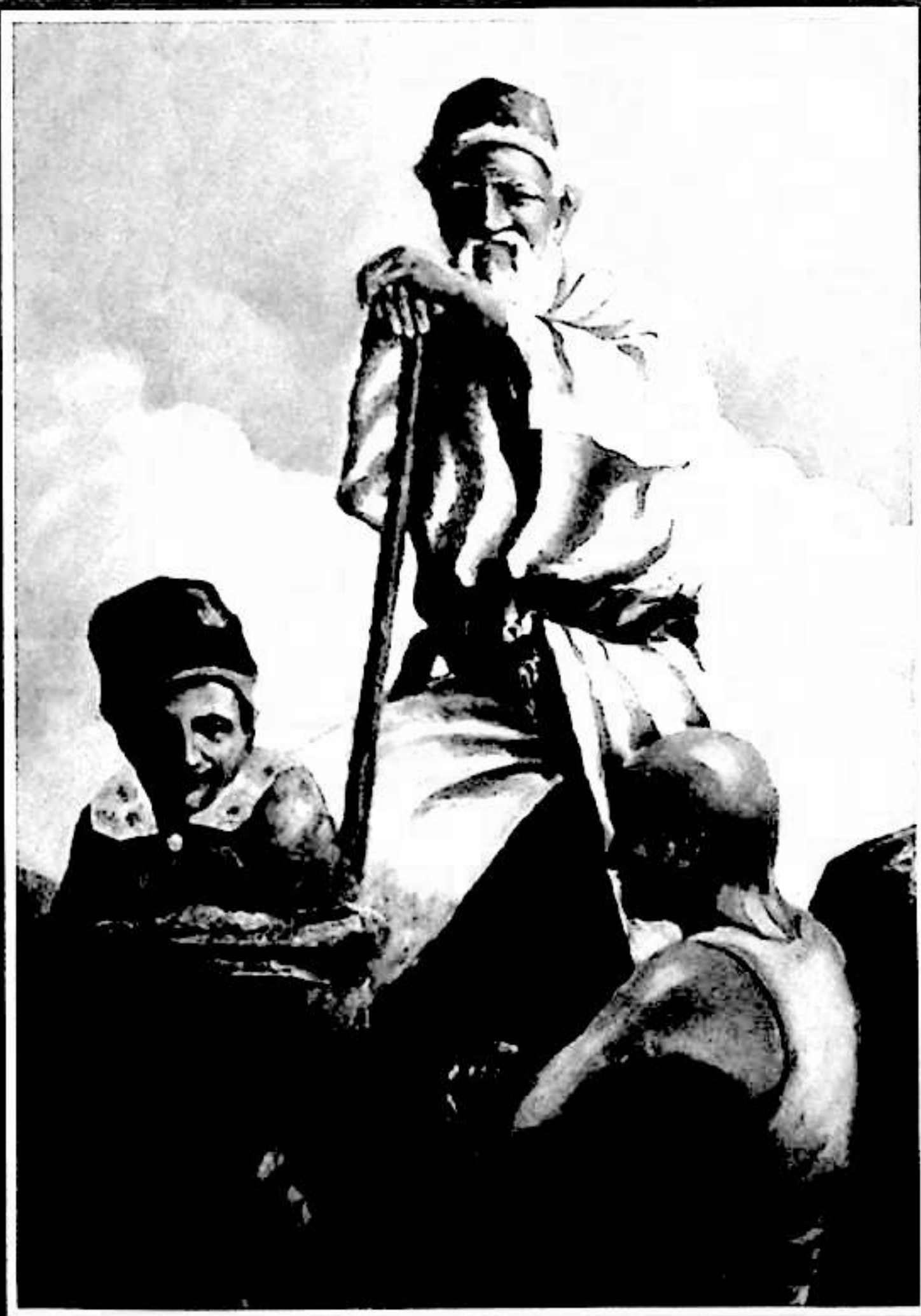
بولاق

ISSN 1005 0876

9 771005 087006

源泉 (布拉克)

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

27-يىل نەشرى

ئومۇمىي 108 - سان

بەك مەسئۇلىتىمىز

ئەۋلادلىرىڭلارنى باشقا بىر
زامان ئۈچۈن تەلەپتىكىلەر،
چۈنكى، ئۇلار سىلەر ياشىغان
زاماندىن باشقا بىر زاماندا ياشىدۇ.
سماق ئۈچۈن دۇنياغا كەلگەنمۇز.

— ئابدۇقادىر ئابدۇلقارىس كاشىغەرى

«مىفتاھۇل-ئەدەب» دىن

ئابدۇقادىر ئابدۇلقارىس يازغان

2006- يىللىق 3- سان

بۇلاق

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن
(كاندېدات ئالىي مۇھەررىر)

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
(ئالىي مۇھەررىر)

بۇ سائىرا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

سىدىقنامە..... مۇھەممەد سىدىق رەشىدى (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلەت ئەھدە بۆگۈ

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى..... مىرزا ھەيدەر كۆرەگان (26)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

مەشھۇر شەخسلەر

مەرىپەت ئاسمىنىدا چاقىنغان يەنە بىر يۇلتۇز — ئىسمائىل ھەققى ئۈستىدە ئىزدىنىش

..... ئۆمەر ئوسمان شىپائى (63)

مەسئۇل مۇھەررىر: پەرىدە ئەمىن

مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ئۇيغۇرلاردا ئوقياچلىق مەدەنىيىتى ..... ئابلىز مۇھەممەد سايرامى (72)

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

دولانلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ..... (92)

توپلاپ، رەتلىگۈچى: مۇتەللىپ سىيىت

يېمەك - ئىچمەك ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ..... (100)

توپلاپ، رەتلىگۈچى: غەيرەتجان ئوسمان

ئۇچۇرلار

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى .....

پاتىگۈل مېجىت (105) .....

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات ..... پەرىدە ئەمىن (107)

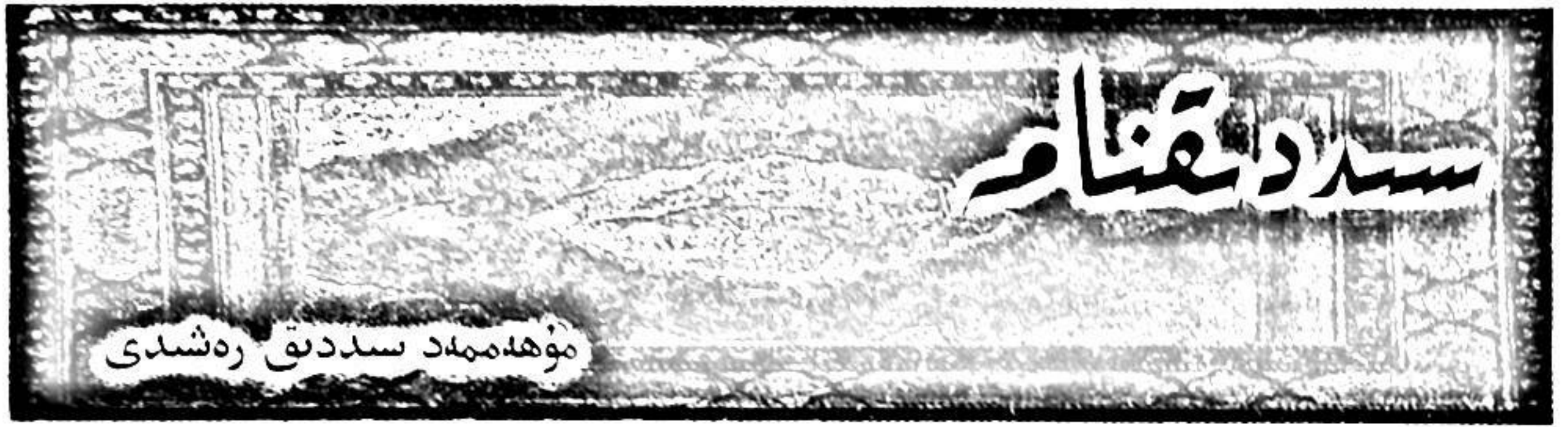
※ ※

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: بارخان

※ ※

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: ئاشىق نازىمىن (بىلال نازىمى ئەسەرلىرىگە سىزىلغان قىستۇر ماركىسىم)
مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى بېتىدە: تۇرسۇن ئوسمان ماي بويلاق رەسىملىرىدىن
مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىن كۆرۈنۈشلەر
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: دوپپا بازىرى (رەسسام: ئەسقەر تۇردى)

تەھرىر بۆلۈمىمىزنىڭ تېلېفون نومۇرى: (0991) 2827726

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەد بۆگۈ

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب مۇنشىلىق (كاتىپلىق) ۋە ئۇنىڭ شەرتلىرىنىڭ بايانى ①

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر مۇنشى (كاتىپ) بولساڭ، ئالدى بىلەن سۆزگە قادىر (مۇ-كەممەل) ۋە خۇش خەت بولغايسەن. خەت قىلىشقا كامىل بولاي دېسەڭ، كۆپ خەت يېزىشنى، يەنى خەت يېزىش مەشىقىنى ئۈزۈڭگە ئادەت قىلغىن. **ھېكايەت:**

ئاڭلىشىمچە، ئىسمائىل ئىناد دەپتەرگە ھەر كۈنى بىر نېمىلەرنى پۈتۈپ ئولتۇردى. دىكەن. ئۇ كاتىپلارغا بۇنى چۈشەندۈرۈپ: «مەن شەنبە كۈنى بولسىلا خەتنى خاتا يېزىپ قويمەن، بۇنىڭ سەۋەبى ئازنا كۈنى بىر كۈن خەت يازمىغانلىقىمنىڭ تەسىرىدىندۇر» دەيدىكەن.

— ئەي ئوغۇل، ھەمىشە بىر نېمە پۈتۈش (يېزىش) بىلەن مەشغۇل بولغىن. ئەمما ھەر دائىم ئازادە (ئېنىق) يېزىلغان، مەزمۇنى ئاسان خەتلەرنى كۆرىۋەرمە. بىر - بىرگە ئېلىشاڭغۇ، يەنى بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈپ يېزىلغان، مەنىسى چوڭقۇر سۆزلەرنى كۆپرەك كۆر. ئەرز ياكى نامە (خەت)لەرنى مەنىسى كۆپ، ئەمما ئاز سۆز بىلەن ئادا قىلالايسەن. **نەزمە:**

سۆزنى ئانداغ سۆزلەگىل چىقسۇن كۆڭۈل گىردابىدىن،
نامە ئانداغ قىلكى پۇر مەئنىيۇ لەفز مۇختەسەر.
پۈتكەن (يازغان) نامەڭنى ياخشى ئىما - ئىشارەت، ئايەت ۋە ھەدىس بىلەن زىننەت-لە. ئەمما پارسچە بىلمەيدىغان كىشىلەرگە پارسچە نامە پۈتۈپ يۈرمە، خۇش ياقمايدۇ. خۇسۇسەن، پارسچىنى بىلمەيدىغان دىيارلاردا پارسچە ياكى ئەرەبچە نامە پۈتمەك بىلەن مەشغۇل بولساڭ، ئۈزۈڭنىمۇ، ئۈزگىنىمۇ قىيناپ قويسەن. بەرھەق، ئەرەب تىلى سەجئى (نەزمى شەكىلدە يېزىلغان ئەسەر) يېزىشقا تولمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئەمما

① بېشى 2006 - يىللىق 1 - ساندا

پارسچە نامىلەردە سەجىئى كەلتۈرۈش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. ھەربىر سۆزنى ئېيتقاندا چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى ئىشلەتكىن ھەم مەنىلىك سۆزلەرنى [مىسال] قىلىپ سۆزلە. سۆزۈڭنى مەنىسى كۆپ، ئەمما ئىخچام تىل بىلەن ئىپادىلە. كاتىپ بولغان كىشى چوقۇمكى، يېزىقچىلىقنىڭ — كاتىپلىقنىڭ سىر-لىرىنى ياخشى بىلىشى، ھەربىر سۆزنىڭ مەنىسى، مەخپىي ئىما - ئىشارەتلىرىدىن ئەلۋەتتە تولۇق خەۋەردار بولۇشى كېرەك.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، سۇلتان مەھمۇد غەزەنەۋى باغدات خەلىپىسىگە نامە پۈتۈپ: «سەمەر - قەند ۋىلايىتىنى ماڭا بەرگىن ۋە مېنىڭ نامىمغا خۇتبە ئوقۇتۇپ چار سالدۇرغىن. [بۇنىڭ بەدىلىگە] مەنمۇ ئۆزگە ۋىلايەتلەرنى ساڭا بېرىپ، سېنىڭ نامىڭغا خۇتبە ئوقۇتۇپ يارلىق چۈشۈرەي. بولمىسا، جەڭ بىلەن، تىخ بىلەن ۋە لەشكەر بىلەن ئالدى - مەن» دەپ ئەلچى ئەۋەتتى. خەلىپە دەيدىكى:

«ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەنكى، ئىسلام دىنىدىكى يۇرتلار ئىچىدە سەمەرقەندتىن تىنچ، خەلقى ئىتائەتمەن يۇرت يوقتۇر. ئاللاھ ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي! مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايىكى، ئەگەر سەن مېنىڭ پەرمانىمدىن چىقىپ سەمەرقەندكە قەست (ھۇجۇم) قىلساڭ، پۈتۈن ئالەمنى سېنىڭ ئۈستۈڭدە تەۋرىتىمەن».

سۇلتان مەھمۇد بۇ سۆزدىن غەزەپلىنىپ ئەلچىگە:

«خەلىپىگە ئېيتقىن. مەن سەندىن كەم كىشى ئەمەسمەن. مېنىڭ سېنىڭ بىلەن بۇ جەڭنى قىلىش كۆڭلۈمگە چۈشۈپتۇ. مانا ھازىرلا ئاتلاندىم. مەن پىل بىلەن لەشكەر تارتىپ بېرىپ، باغداتنى پىللارنىڭ ئايىغىدا ۋەيران قىلىپ، تۈپرىقىنى پىللارغا يۈكلەپ غەزەنەينگە كەلتۈرىمەن» دېدى.

ئەلچى بېرىپ بۇ پەرماننى يەتكۈزدى. نەچچە مۇددەتتىن كېيىن قايتىپ كېلىپ سۇلتان مەھمۇدتىن كۆرۈنۈش قىلماقنى تىلىدى. سۇلتان ئولتۇرۇپ، غۇلاملارنى سەپ - سەپ تۇرغۇزۇپ، مەست پىللارنى قاتار قىلىپ، لەشكەرلىرىنىڭ سەپلىرىنى تۈزەپ بولۇپ، ئاندىن ئەلچىگە كۆرۈنۈش قىلدى. ئەلچى كىرىپ:

«ئەسرۇل - مۇئىننىن دەيدىكى، نامەڭنى ئوقۇدۇم. جاۋابى ئۇشبۇدۈركى، بۇ نامە - گە پۈتۈپ ئەۋەتتىم» دېدى دەپ بىر دەستە قەغەزگە پۈتۈلگەن، مۆھۈر بېسىلغان نامىنى سۇلتاننىڭ ئالدىغا قويدى.

ئەبۇ نەسىر دىۋان بېگىلىرىنىڭ ئۇلۇغى ئىدى. قول سۇنۇپ نامىنى ئېچىپ ئوقۇ - دى. نامىنىڭ بېشىغا «بىسىمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم» دېگەن ئىبارە، كېيىنكى ئۈچ قۇرغا «الم، الم، الم» دېگەن ھەرپلەر، نامىنىڭ ئاخىرىغا «ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل - ئالەمىن ۋەسەلاۋاتۇ ۋەسەلامۇ ئەلا رەسۇلىھى مۇھەممەدىن ۋە ئالىھى ۋە ئەسھابىھى ئەجمەئىن» (جېمى ھەمدۇ سانا ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى ئاللاغا خاس - تۇر، رەھمەت ۋە تىنچلىق ئاللاھنىڭ ئەلچىسى مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىد - ئات ۋە ساھابىلىرىنىڭ ھەممىسىگە بولسۇن!) دېگەن ئايەت پۈتۈلگەندى. باشقا ھېچنەمە دەپمىگەندى.

سۇلتان مەھمۇد كاتىپلارنى يىغىپ:

«بۇ سۆزنىڭ مەنىسى نېمىدۇ؟ بۇنىڭدىكى ئىما - ئىشارەتلەر نېمىدىن بېشارەت بېرىدىكەن» دەپ، بۇ سۆزنىڭ ئەندىشىسىدە ھەيران قالدى. قۇرئاندىكى مۇشۇ ئۈچ ھەرپ بىلەن كەلگەنلىكى ئايەتلەرنى بىر - بىرلەپ ئوقۇپ چىقتى ۋە تەپسىر قىلدى. ھېچ جاۋابى مەلۇم بولمىدى.

خاجە ئەبۇبەكرى قەھىستاننىڭ يىگىتلىك ۋاقتى ئىدى. بۇ چاغقىچە ئۆلىمالار ئا - رىسىدا يۇقىرىراق مەرتىۋىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. [نامە ئەھۋالىدىن] خەۋەر تېپىپ، بۇ مەرىكىگە كېلىپ سۇلتانغا دەيدىكى:

— ئەي سۇلتانى ئالەم، ۋاقتىكى، ھەزرەتلىرى سىياسەت قىلىپ «پىللارغا دەس - سىتمەن. ۋەيران قىلىپ باغداتنىڭ تۇپرىقىنى پىللارغا يۈكلەپ غەزەپىنگە كەلتۈرد - مەن» دېگەن ئىدىلە. بۇنىڭغا قارىتا خەلىپە نامىسىدە ئاۋۋال «ئەلىق، لام، مەم» نى پۈ - تۈپتۈ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلەم تەرە كەيفە فەئەلە رەببۇكە بىئەسھابىل - فىئىل» (پەرۋەر - دىگارنىڭ فىل ئىگىلىرىنى قانداق قىلغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟) ^① دېگەن ئايەتنى بىلدۈرىدۇ.

خاجە ئەبۇبەكرى قەھىستانى بۇ سۆزنى دېگەندىن كېيىن سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھالى باشقىچە بولۇپ، خېلى ۋاقىتقىچە ھوشىدىن كەتتى. ۋاقتىكى ھوشىغا كەلدى ۋە قاتتىق يىغلىدى. ئاندىن ئۆزىلەر ئېيتىپ، نىيىتىدىن ياندى. ئەبۇبەكرى قەھىستانغا تون كىيدۈرۈپ، ئىنئام - ئېھسانلار قىلىپ ئۆلىمالار ئارىسىدا يۇقىرى ئورۇن بەردى. ئەبۇ - بەكرى قەھىستانى ئەنە شۇ بىر سۆزى بىلەن ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىنى تاپتى.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، سامانىيلار زامانىدا ئەبۇئەلى سەمجۇر نىشاپۇردا تۇرىۋاتقاندا كىشى - لەرگە: «خۇراساننىڭ قوماندانى ۋە ئەمىرى مەندۈرمەن» دەيدىكەن. ئەمما، ھەرگىزمۇ سامانىي پادىشاھىنىڭ دەرگاھىغا بارمايدىكەن. بۇ سامانىيلارنىڭ ئاخىرقى ۋاقتى بو - لۇپ، كۈچ - قۇدرىتى ئاجىزلىشىپ قالغان بولۇپ، ئەبۇئەلىنى كۈچ بىلەن قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، سامانىيلار پادىشاھلىقى ئۇنىڭ ئىسمىغا خۇتبە ئوقۇتۇپ چار سالدۇرۇش ۋە ھەدىيە بېرىش يولى بىلەنلا ئۇنى تۇتۇپ تۇرغانىدى. ئەبۇئەلى جەببىر جورجانى ئىلىمدە توشقان كىشى بولۇپ، جورجاننىڭ خاتىبى ئىدى. ئەبۇئەلى ئۇنىڭغا مۇنشىلىقنى بېرىپ، ئۆز قېشىغا توختاتتى. ھېچ ئىشنى ئۇنىڭ مەسلىھەتسىز قىلماس ئىدى. چۈنكى ئەبۇئەلى جەببىر ناھايىتى ئالىم ۋە پەزىلەتلىك، ھەرقانداق ئىشقا يېتىشلىك كىشى ئىدى. ئەھمەد رافىئە ھەم سامانىي پادىشاھىنىڭ ئال - دىدا ئىدى. ئۇمۇ پەزىلەتلىك، ئالىم ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشى ئىدى. ماۋەرائۇننەھر - نىڭ باشقۇرۇلۇشى ئۇنىڭ بۇيرۇقىدا ئىدى. ئەبۇئەلى جەببىر رافىئە بىلەن ئەبۇئەلى جەببىرنىڭ ئارىلىرىدا خېلى بۇرۇندىنلا غايىبانە دوستلۇق ۋە ئاغىنىدارچىلىق رىشتىسى بار ئىدى. ئۆزئارا پەزىلەتلىرىنى ھۆرمەتلىشىپ، بىر - بىرىنى دوست تۇتۇپ، كىتاب - خەت ئە - ۋەتلىشىپ يۈرۈشەتتى. ۋەزىر بىر كۈنى پادىشاھقا:

— ئەگەر ئەبۇئەلى جەببىر جورجانى ئەبۇئەلىنىڭ كاتىبى بولمىغىنىدا، ئەبۇئەلىنى

① «قورئان كەرىم» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، مىللەتلەر نەشرىياتى، سۈرە فىل، بىرىنچى ئايەت.

ئاسانلا قولغا كەلتۈرگىلى بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، ئەبۇئەلىنىڭ سىزگە بولغان بويۇنتاۋ-لىقى ئەبدۇلجەببارنىڭ مەسلىھىتى بىلەندۇر. ئەبۇئەلىگە «ئەگەر سەن مېنىڭ ئىتائەتتىمىدە بولساڭ، بۇ نامە ساڭا يەتكەن زامان ئەبدۇلجەببارنىڭ بېشىنى كېسىپ، توۋرىغا سېلىپ، مەزكۇر نامىنى ئاپارغان ئەلچىدىن ماڭا ئەۋەتىپ بەر. ماڭا مەلۇمكى، سەندىن كۆرۈلگەن ھەممە بىئەدەبلىكلەر ئەبدۇلجەببارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن يۈز بەرگەندۇر. ئەگەر بۇ ئىشنى قىلمىساڭ، مەن ئۆزۈم ئۈستۈڭگە [لەشكەر تارتىپ] بارىمەن. جەڭگە تەييار بولغىن» دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتەيلى، — دېدى ھەم تەدبىر كۆرسەتتى:

— بۇ نامىنى ئەھمەد رافىئۇ پۈتمىسۇن. ئەھمەد رافىئۇ ئەبدۇلجەببارنىڭ دوستى. بۇ ئەھۋالنى بىلسە، ئەبدۇلجەببارغا كىشى ئەۋەتىپ، ئەبدۇلجەببارنى قاچۇرۇۋېتىشى مۇمكىن، — دېدى. ئەھمەد، خۇراسان ئەمىرى ئەھمەد رافىئۇنى چاقىرتتى:

— ئەبۇل ئەلىگە مۇنداق مەزمۇندا نامە پۈتكىن. ۋاقتىكى، نامىنى پۈتۈپ بولغاندا سېنى ئۈچ كېچە — كۈندۈز بۇ ئۆيدىن چىققىلى قويمايمەن ۋە سېنىڭ قېشىڭغا كىشى كەلتۈرمەيمەن، چۈنكى ئەبدۇلجەببار سېنىڭ دوستۇڭدۇر. ناۋادا ئۇنى قولغا چۈشۈرەلمىسەم، بۇ ئىشنى سېنى قىلغان، دەپ بىلىمەن، — دېدى.

ئەھمەد ھېچ ئىلاج قىلالمىدى. يىغلاشتىن باشقا چارىمۇ تاپالمىدى. ئۇ ئۆز — ئۆزىگە: «مەن بۇ كىشىگە كاتىپ بولمىسام بوپتىكەن. مېنىڭ پەزىلەتلىك ۋە ئالىم دوستۇم مەن پۈتكەن نامە سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتمىسە بولاتتى. بۇ ئىشقا ھېچبىر تەدبىر تاپالمىدىم» دەپ، ئاخىرى يوشۇرۇن بەلگە ئارقىلىق مەقسىتىنى بىلدۈرۈش خىيالىغا كەلدى. ئۇ ئۆز — ئۆزىگە: «مەن كۆرسەتكەن بەلگە — ئىشارەتنى ئۇ يا بىلەر، يا بىلمەس. بۇ سىرنىڭ تېگىگە يا يېتەر، يا يەتمەس. قانداقلا بولمىسۇن، مۇشۇنداق بەلگە، ئىما — ئىشارەت ئارقىلىق بولسىمۇ، دوستلۇق شەرتىنى بەجا كەلتۈرگەيمەن» دەپ نامىنى پۈتتى. نامىنىڭ بىر بۇرجىكىگە بىر «ا» (ئەلىق) تارتتى. يەنە بىر بۇرجىكىگە بىر «ن» (نۇن) ھەرپىنى يېزىپ، نامىنى خۇراسان ئەمىرىگە بەردى. ھېچكىم نامە ئۈستىدىكى «ئەلىق» بىلەن «نۇن»نى كۆرمىدى. نامىگە مۆھۈر بېسىپ ياساۋۇلغا تاپشۇردى. ياساۋۇلنى ھەم بۇ سىرلاردىن، يەنى نامە مەزمۇنىدىن ۋاقىپلاندى. پەقەتلا:

— بۇ نامىنى ئاپىرىپ ئەبۇئەلىگە بەرگىن. ئۇ ساڭا ھەرقانداق نېمىنى بەرسە ئېلىپ بۇ يەرگە كەلتۈرگىن، — دېدى. ئەھمەدنى ئۈچ كېچە — كۈندۈز شۇ ئۆيدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئاندىن كېيىن ئۆيىگە قايتقىلى رۇخسەت بەردى.

قاچانكى، ياساۋۇل نىشاپۇرغا كېلىپ نامىنى ئەبۇئەلىگە تاپشۇردى. ئەبۇئەلى نامىنى ئېلىپ كۆزىگە سۈرتتى ۋە بۇسە قىلدى. خۇراسان ئەمىرىنىڭ سەھەت — سالامەتلىكىنى سورىدى. ئەبدۇلجەببار ئەبۇئەلىنىڭ ئالدىدا ئولتۇراتتى. نامىنى ئۇنىڭغا بېرىپ:

— نامىنى ئاچقىن. نېمە يارلىق بۇيرۇپتۇ، ئوقۇغىن. پەرمىنىدا تۇرۇپتىمەن، — دېدى. ئەبدۇلجەببار نامىنى قولغا ئالدى ۋە سەپسىلىپ قارىدى. نامىنى ئاچماستىن ئىلگىرى نامىنىڭ بىر تەرىپىگە «ئەلىق» ۋە يەنە بىر تەرىپىگە «نۇن»نىڭ پۈتۈلگەنلىكىنى بېرىپ:

كىنى كۆردى. دەرھال «ئەن يەقتۇلۇ» (ئۇلار ئۆلتۈرمەكچى) دېگەن ئايەت ئېسىگە كەلدى. «نامە مېنى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا پۈتۈلۈپتۇ» دەپ مۇلاھىزە قىلىپ، نامىنى يەرگە قويدى ۋە بۇرنىنى تۈتۈپ، بۇرنۇم قاناپ كەتتى، يۈيۈپ كېلەي دېگەن بولۇپ قوپۇپ تاشقىرى چىقتى. شۇ چىققانچە قېچىپ ئۆزىنى چەتكە ئالدى. سارايدىكىلەر بىر سائەت-چە ساقلاپ ئۆلتۈرۈشتى. ئاخىرى ئەبۇئەلى:

— نەگە باردىكىن، ئەبدۇلجەببارنى چاقىرىپ كېلىڭلار، — دېدى. ھەرقانچە ئىز-دەپمۇ ئۇنى تاپالمىدى. ئابدۇلجەببار ئاتقا مىنمەي پىيادە چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى ھېچ كىشى بىلمەيتتى. ئەبۇئەلى باشقا بىر كىشىنى چاقىرىپ ئا-مىنى بەردى. ئۇ كىشى نامىنى شۇ ياساۋۇلنىڭ ھۇزۇرىدا (ئالدىدا) ئېچىپ ئوقۇدى. ۋاقتىكى، نامە مەزمۇنى مەلۇم بولدى. ھەممەيلەن ئەبدۇلجەببارنىڭ بۇ نامە مەزمۇنىنى قانداق بىلگەنلىكىنى ئوقالماي ھەيران قېلىشتى. ئەبۇئەلى بولسا، ئۇنىڭ قېچىپ كەت-كەنلىكىدىن خۇشال بولدى. ئەمما ياساۋۇلنىڭ ھۇزۇرىدا ئاچچىقلاڭغان بولۇپ، «ھەركىم ئەبدۇلجەببار توغرىسىدا خەۋەر بەرسە، شاھانە ئىنئام قىلىمەن» دەپ جار سالدۇردى. ئەبدۇلجەببار بولسا، ئەبۇئەلىگە ئۆزىنىڭ يوشۇرۇنۇۋالغان جايىنى ئېيتىپ «مەن پالانى يەردە تۇرىۋاتمەن» دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ئەبۇئەلى بۇ ئىشتىن ھېسابسىز شادمان بو-لۇپ، خۇدايىتائالاغا شۈكرى - سانالار ئېيتتى ۋە خەۋەر ئېلىپ كەلگەن كىشىگە:

— ئۇ شۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ تۇرسۇن، — دەپ بۇيرۇدى. نەچچە كۈن ئۆتتى. ياساۋۇلغا نۇرغۇن ئىنئام - ئېھسان ۋە سەرۋاپاي تارتۇق قى-لىپ: «... ئەھۋال ئۇشبۇ تەرىقىدە بولدى. مېنىڭ بۇ ئىشتىن ھېچ خەۋىرىم يوق. بۇ-نىڭغا ياساۋۇل گۇۋاھتۇر» دېگەن مەزمۇندا نامە پۈتۈپ، ياساۋۇلنى يولغا سالدى. ياساۋۇل نامىنى خۇراسان ئەمىرىگە يەتكۈزدى. خۇراسان ئەمىرى ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ: «مەن ئۇنى ئەپۇ قىلدىم ۋە گۇناھىدىن ئۆتتۈم. بۇ بېشارەتنى قانداق بىلگەنلىكىنى ماڭا ئېي-تىپ بەرسىلا بولدى» دەپ ئەپۇنامە پۈتتى. ئەھمەد رافىئۇ شۇ يەردە ھازىر ئىدى. ئۇ:

— مېنىڭ گۇناھىمدىن ئۆتسىڭىز ۋە ئەپۇ قىلىسىڭىز، بۇ سىرلارنى مەن ئېيتاي، — دېدى. خۇراسان ئەمىرى: — گۇناھىڭىزدىن ئۆتتۈم. سېنى ئۆز پاناھىمغا ئالدىم، — دېدى. ئاندىن كېيىن، ئەھمەد رافىئۇ قىلغان ئىما - ئىشارەتنى بايان قىلدى. خۇراسان ئەمىرى ئەبدۇلجەببارنى ئەپۇ قىلىپ:

«شۇ نامىنى ماڭا ئەۋەتكىن. مەن نامە ئۈستىدىكى ئىما - ئىشارەتنى كۆرۈپ با-قاي» دەپ نامە ئەۋەتتى ۋە نامىنى ئەكەلدۈرۈپ كۆردى. نامە ئەھمەد رافىئۇ ئېيتقاندىك ئىدى. ھەممە ئادەم بۇ ئىككى بۇزۇكنىڭ بۇ قاتارلىق پەزىلەت ۋە ھۈنەرلىرىدىن ھەيران قېلىشىپ، ھېسابسىز شادمان بولۇشتى.

كاتىپلىق شەرتلىرىدىن بىرى شۇكى، — ئەي ئوغۇل، مادامكى پادىشاھلارغا مۇلازىم بولساڭ، تېز پەم، ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارىڭ يۇقىرى ۋە ئويلاپ پىكىر قىلىدى-غان بولغىن. ھەممە ئىشنى يادىڭغا كەلتۈرۈپ يۈر. ساڭا بۇيرۇلغان ئىشلارنى ئۇنتۇپ قالما. ئەھلى دىۋاننىڭ ھال - ئەھۋالىدىن ئاگاھ بول. ئۆزئارا مۇناسىۋەتتە قاندا -

يوسۇنغا دىققەت قىل. كۆرۈنۈشتە ۋەزىرنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ يۈرگىنىڭنى بىلىدۇ. رۇپ قويما. لېكىن ئاستىرتتىن ھەممە ئىشلاردىن ئاگاھ بولۇپ يۈر. يەنە ھېساب ئىشلىرىغا پۇختا بول. ئىلىم ئۆگىنىشتىن، مۇئامىلە ئىشلىرىدىن، نامە پۈتمەكتىن ھەر ۋاقىت خالىي بولمىغىن. بۇلارنىڭ ھەممىسى كاتىپلار ئۈچۈن ھۈنەردۇر. كاتىپ ئۈچۈن يەنە ئەڭ ئۇلۇغ ھۈنەر — تىلىنى چىڭ تۇتماق ۋە نېمەت ئىگىسىنىڭ، يەنى پادىشاھنىڭ سىرلىرىنى ساقلىماقتۇر. مۇھىم ئىشلارنى پادىشاھنىڭ ئېسىگە سېلىپ تۇرۇش كېرەك. ئەمما بىھۈدە سۆزلىمىگەن خوبتۇر.

ھەر خىل شەكىلدىكى خەتلەرنى يېزىشقا كامىل بول. ھەر تۈرلۈك خەت كۆرسەڭ، بىلگىنىكى، شۇ خەت ئارقىلىق خەت ئىگىسىنىڭ ئىلىمىگە باھا بەرگىلى بولىدۇ. لېكىن يازغان خەتلەرنىڭنى ئالدىراپ بىرسىگە كۆرسەتمىگىن. ئەمما يالغانچىلىق بىلەن مەشھۇر بولماي دېسەڭ، دورامچىلىقنى ئۆگەنمە. چۈنكى دورامچىلىق يامان ئاتاققا سەۋەب بولغۇچى ئەسكى ئىشتۇر. شۇ تۈپەيلى، يەنى دورامچىلىق سەۋەبىدىن پادىشاھنىڭ مۇساڭا بولغان ئىشەنچى سۇسلاپ كېتىدۇ. باشقىلارنىڭ ھەم ساختىپەزلىك قىلىپ، دوراپ، سېنىڭ نامىڭدا خەت پۈتۈشىدىنمۇ ھەزەر ئەيلە. ھەر قەھىر ۋە پېقىر كىشىلەر ئۈچۈن نۆۋىتى كەلگەندە بىرەر ئىشقا ياراپ قالار ياكى بىرەر مەنپەئەتنى يېتىپ قالار دېگەن، ئۈمىدە باشقىلارنىڭ خېتىنى ھەم دوراپ يېزىپ بېرىپ يۈرمە. ئەگەر شۇنداق قىلىش توغرا كەلسىمۇ، سەندىن گۇمان قىلغۇدەك ئورۇن قويما. بولۇپمۇ، پازىل ۋە ئالىم ۋە كاتىپلار ئالدىدا دورامچىلىق قىلىشتىن ساقلان. بولمىسا ئۇلارنىڭ سەندىن ئىشەنچى كۆتۈرۈلۈپ كېتىدۇ.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، رەببۇ ئىبىن مەزھەرى ساھىب خاننىڭ مۇنشىيى ئىدى. ئۇلۇغ كىشى ئىدى. ئەمما تولا چاغلاردا دوراپ خەت قىلىدىكەن. بۇ خەۋەر ساھىب خاننىڭ قولىغا يېتىپتۇ. ساھىب خان بۇ ئىش تۈپەيلى تەڭلىككە قاپتۇ. ئۇنىڭ ئىلىم ۋە پەزىلەت، ھۈنرى سەۋەبلىك ئۇنى ھالاك (بىر ياقلىق) قىلغىلى كۆزى قىيماپتۇ ۋە ياكى ئۆزىگە ھەم بۇ سۆزنى ئېيتالماپتۇ. ساھىب خان بۇ ئىشنى قايسى يول بىلەن بىر تەرەپ قىلىش ئۈستىدە كۆپ ئويلىنىپتۇ. شۇ كۈنلەردە ساھىب خان كېسەل بولۇپ قاپتۇ. ھەممە ئادەم ئۇنى كۆرگىلى كەپتۇ. شۇ قاتاردا رەببۇ ئىبىن مەزھەرىمۇ كۆرگىلى كىرىپ:

— بىرەر نەرسە ئىچەمسىز؟ — دەپ سوراپتۇ.

ساھىب خان:

— پالانى شەربەتنى ئىچكۈم كېلىۋاتىدۇ، — دەپتۇ.

رەببۇ مەزھەرى يەنە:

— كۆڭلىڭىز قانداق غىزاغا تارتىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

ساھىب خان:

— سەن قىلغان تاماققا. چۈنكى سېنىڭ دورامچىلىقىڭنىڭ ئىزاسى، يەنى خىجىلەتچىلىكى ماڭا غىزا بولىۋاتىدۇ، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

رەببۇ مەزھەرى ساھىب خاننىڭ بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلىپ،

شۇئان:

ئالەم — ئەي پادىشاھ، سىزنىڭ مەن ئۈچۈن بۇ سىرلارنى ئاشكارا قىلمىغانلىقىڭىزنىڭ ھۆرمىتىدىن بولسىمۇ، مۇنداق بولمىغۇر ئىشلارنى ئەمدى ھەرگىز قىلمايمەن، — دەپ-تۈ. ساھىب خان: — ئەگەر ئېيتقىنىڭ بويىچە مۇندىن كېيىن ئۇنداق قىلمىساڭ، ئىلگىرى قىلغان-لىرىڭنى ئەپۇ قىلدىم، — دەپتۈ. بەس، بىلگىلىكىم، دورامچىلىق چوڭ ئىشتۇر. ئۇنىڭدىن پەرھىز قىلماق كېرەك. — بىلگىل، — ئەي ئوغۇل، ھەر كەسىپ، ھەر ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانساڭ، شۇ ئىشنى ئۆز ئىقتىدارىڭغا تايىنىپ ھەقدادىغا يەتكۈزۈپ قىل. سەن قىلغان شۇ كەسىپ، ھۈنەردە باشقىلار ئالدىڭغا ئۆتەلمىسۇن. مەن ھەر بابتا مۇناسىپ سۆزلەرنى قىلىشقا تىرىشتىم. بىراق، گەپ ئۇزارغانىپىرى مەقسەت يىراقتا قالىدۇ. شۇنداقتىمۇ دېمەكچى بولغانلىرىمنى ئېيتماي قويمىدىم. بەس، ھەر تۈرلۈك ھال — ئەھۋال ۋە ئىشلارنى ئوخشىمىغان يوللار ئارقىلىق ساڭا ئېيتتىم. ئەگەر قوبۇل قۇلىقى بىلەن ئىشتىسەڭ، ئۇنىڭدىن تولا ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىراالايسەن. مەلۇمكى، بىر چىراغ بىلەن نۇرغۇن چىراغلارنى ياندۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر خۇدايى تەبارەك ۋە تائالا سېنى مۇنشىيلىقتىن ۋەزىرلىككە يەتكۈزسە، ئۇنىڭ شەرتلىرىنى كۆڭلۈڭدە ساقلاپ، ئەمەلدە كۆرسەتكەيسەن. تا ئۇنىڭغا لازىملىق، يەنى ۋە-زىر بېجىرىشكە تېگىشلىك ئىشلارنى تولۇقى بىلەن ئادا قىلالايدىغان دەرىجىگە يەتكەي-سەن! سېنىڭ قىلغان ئىشلىرىڭدا نۇقسان يول تاپالمىغاي، يەنى ھەربىر ئىشىڭدا كەم-چىلىك كۆرۈلمىگەي. خۇدايى تەبارەك ۋە تائالا سەندىن ۋە سېنىڭ قىلغان ئىشلىرىڭدىن رازى بولغاي!

قىرىقنچى باب ۋەزىر بولماقنىڭ شەرتلىرىنىڭ بايانى

— ئەي ئوغۇل، ئەگەر ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشەلسەڭ، ئالدى بىلەن ۋەزىر-لىكنىڭ ئىش — ئەمەللىرىنى، ھەمدە ھېساب ئىلمىنى ياخشى بىل ۋە ئوبدان ئۆگەن. ھەممە ئىشلاردا پادىشاھقا راستچىل بول. نېمەت ئىگىسىگە، يەنى پادىشاھقا ئىنساپ بى-لەن مۇئامىلە قىل. ھە دېسىلا ئۆزۈڭنىڭ كۆمىچىگە چوغ تارتما. شەخسىيەتسىز بول. [بىرەرسى] ساڭا سوۋغا — سالام بەرسە، ئالدىراپ ئالما. مەلۇم مەقسەت — مۇددىئا-سى بولمىسا، ھېچكىم ساڭا بىكارغا سوۋغا بەرمەيدۇ. [سوۋغىنى قوبۇل قىلدىڭمۇ] دەسلىپىدە ھېچ ئىش بولمىغىنى بىلەن، ھامان ئۇنىڭ سورىقى بولىدۇ. بەس، ھەر ۋاقىت پادىشاھنىڭ ھوقۇق ۋە ھۆرمىتىنى ياخشى ساقلا. ئەگەر ئۆزۈڭ يېمەكچى بول-ساڭ، ئىككى قولۇڭدا يېگىن. تا بوغۇزۇڭغا تۇرۇپ قالمىغاي، يەنى ئىككىنى ئۆزۈڭ يېگەندە، بىرنى باشقىلارغا بەر. ئەمما ئەمەلدارلارنىڭ ئىلكىنى (پۇت — قولىنى) بىر يولى چۈشەپ قويما. شۇنى بىلگىنكى، كاۋاپنى ئوتتىن يىراق تۇتسا، خام قالىدۇ؛ بەك يېقىن تۇتسا، كۆيۈپ كېتىدۇ. بىر پۇلنى ئۆزگىگە بەرمىگۈچە، ئون پۇلنى ئۆزۈڭ يې-يەلمەيسەن. شۇڭا باشقىلارنىمۇ مەلۇم نەپكە ئېرىشتۈر. ئاندىن ئۆزۈڭ يېگىن. ناۋادا

باشقىلار سەندىن ھېچبىر نەپكە ئېرىشەلمەسە، ئۇ ھالدا يېگەنلىرىڭنى يوشۇرۇپ قالالايمەن. ئۇلار ھامان نېمەت ئىگىسىگە، يەنى پادىشاھقا دەپ قويدۇ. شۇڭا ھەرقاچان پادىشاھ ئۈچۈنمۇ، لەشكەر ۋە پۇقرالار ئۈچۈنمۇ ناھايىتى ئىنسابلىق بولغىن. ئازغىنا ۋە ئەرزىمەس نەرسىلەر ئۈچۈن ئۆزۈڭگە يامان نامنى يۈكلەۋالما. چىشقا كىرىۋالغان گۆشنى ئېلىپ يېگىنىڭ بىلەنمۇ قورساققا پايدىسى يوق. يەنى چىشنىڭ ئارىسىدىكى گۆش بىلەن قورساق توپمايدۇ. دېمەكچىمەنكى، كىچىككىنە نەرسىنى دەپ لەشكەرلەرنى ۋە پۇقرالارنى ئۆزۈڭگە دۈشمەن قىلىۋالما. ئەگەر يېتەرلىك مال - دۇنيا جەمئى قىلماق - نى ئارزۇ قىلساڭ، ۋەيرانە جايلارنى ئاۋات قىلغىن. تازا (پاك)، ھېسابسىز ۋە ئارزۇ قىلغىنىڭدىنمۇ كۆپ مال - دۇنياغا ئېرىشەلەيسەن. خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرىنىڭ تەرىپىدىكى ئۈچۈنمۇ يول ئېچىپ بەرگەن بولسىن.

ھېكايەت:
ئاڭلىشىمچە، پادىشاھلاردىن بىرى ۋەزىرىنى ئەمىلىدىن قالدۇرۇپ، باشقا بىرىنى ۋەزىر قىلىش خىيالىدا بوپتۇ ۋە ۋەزىرگە:

— ۋەزىرلىكنىڭ ئورنىغا ساڭا بىر كەنت بېرىي، ئۆز خەلقىڭ بىلەن شۇ يەردە ياشىغىن، — دەپتۇ. ۋەزىر:

— ماڭا نېمەت ۋە مال - مۈلۈك لازىم ئەمەس. مەندە بارلىكى نەرسىنىڭ ھەممىسىنى پادىشاھقا تۇتتۇم. مېنىڭ ئاۋات يەرگە خاھىشىم يوقتۇر. ئەگەر ئىلتىپات قىلساڭ، ماقچى بولسۇن، ماڭا ۋەيرانە بىر جايىنى بەرگىلا. مەن ئۇ يەرنى ئاۋات قىلىپ، يەنى گۈللەندۈرۈپ، شۇ يەردە تۇراي، — دەپتۇ. پادىشاھ شۇ ئان پەرمان قىلىپ:

— ۋەيرانە يەردىن قانچىلىكىنى خالىسا، شۇنچىلىك بېرىڭلار، — دەپتۇ. خاس خادىملار ھەممە يەرنى ئىزدەپ پادىشاھلىققا تەئەللۇق پۈتۈن زېمىن ئىچىدىن ھېچقانداق ۋەيرانە كەنت ياكى جايىنى تاپالماپتۇ. ئۇلار قايتىپ كېلىپ پادىشاھقا:

— ھېچقانداق ۋەيرانە جايىنى تاپالمىدۇق، — دەپ مەلۇم قىپتۇ. ۋەزىر شۇ جايدا ھازىر ئىكەن. ئۇ پادىشاھقا:

— ئەي پادىشاھ، بىلىمەن. مەن باشقۇرغان، مېنىڭ ھوقۇقىم جارى بولغانلىقى يەرلەردە ھېچقانداق ۋەيرانچىلىق، يەنى ۋەيرانە جاي يوقتۇر. ئەمدىلىكتە مەندىن بۇ مەنەپنى ئېلىۋېلىپ، باشقا بىرىگە بەرمەكچى بولىۋاتىدىلا. ناۋادا شۇنداق قىلسا، مەن ئاۋات قىلغاندەك يەنە ئاۋاتلىق بولارمۇ؟ — دەپتۇ. پادىشاھ بۇ سۆزدىن ھەممە ئەھۋالنى چۈشىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزرە ئېيتىپ، تون - سەرۋپاي ئىنئام قىلىپ، ۋەزىرلىكىنى يەنە ئۇنىڭغا بېرىپتۇ.

مەقسەت شۇكى، ۋەزىرلىك ئىشىدا ئىمارەت بىنا قىلماق، يۇرتنى ئاۋات قىلماق، يەنى گۈللەندۈرمەك ۋە دەردمەنلەرنىڭ دەردىگە يەتمەك قاتارلىقلاردا تولا تىرىشچانلىق كۆرسەت. تا خالايق ئارا تىلىك ئۇزۇن بولىدۇ. تۇرمۇشۇڭ ۋە ھېممىسىز ۋە خاتىرجەم ئۆتىدۇ. ئەگەر لەشكەرلەر ئارىسىدا تەشكىلسىزلىك ۋە ئەنسىزچىلىك كۆرۈلسە، بۇ ياخشى ئەمەس. بۇنداق ئەھۋالدا پادىشاھ بەرگەن ئەمەلدارلىق كىبىرىنى كۆرسىتىپ يۈرمە. بولمىسا ئىشلىرىڭ تەتۈرىسىچە نەتىجە بېرىپ قالىدۇ. ئىمكان بار پادىشاھنى لەشكەرلەرگە ۋە پۇقرالارغا ياخشىلىق قىلىشقا، يەنى ياخشى مۇئامىلىدە بولۇشقا تەرىپىدىكى ئۈچۈنمۇ يول ئېچىپ بەرگەن بولسىن.

غىب قىلغىن. چۈنكى پادىشاھنىڭ سەلتەنتىنىڭ مۇقىم ۋە بەرقارار (مۇستەھكەم) بولمىقى لەشكەرلەر بىلەندۇر. سەھرانىڭ ئاۋات بولمىقى دېھقان بىلەندۇر. ھەمىشە ئىد- مارت قىلىش، يۇرتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەت. بۇ مەسىلە، مەسىلەن، شۇنى بىلگىنكى، جاھاندارلىق، يەنى جاھاننى ئىدارە قىلىش لەشكەر بىلەن بولىدۇ. لەشكەرنى ئوبدان تۇتۇش زەر (ئالتۇن) بىلەن بولىدۇ. زەر (ئالتۇن) مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقى بىلەن ھاسىل بولىدۇ. [مەملىكەتنىڭ] ئاۋاتلىقى ئادالەت بىلەن ئەل باش- قۇرۇشتىن ھاسىل بولىدۇ. بەس، ئەدل - ئادالەت بىلەن ئەل سورىماقتىن ھەرگىز غا- پىل بولما. ناۋادا خاتىرجەم ۋە دىيانەتلىك بولساڭمۇ ھەر ۋاقىت پادىشاھتىن قورقۇ- چۈنكى ۋەزىرنىڭ پادىشاھتىن قورقمىقى ئۆزگىلەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ ۋاجىپتۇر. شۇڭا ۋەزىر پادىشاھتىن ئۆزگىلەرگە قارىغاندا بەكرەك قورققاي! ھەتتا پادىشاھ كىچىك ياشلىق، يەنى پادىشاھزادە بولسىمۇ، ئۇنى كىچىك سانمىغىن. چۈنكى ئۆردەكنىڭ چۈ- جىسىگە سۇ ئۈزۈشنى ئۆگىتىش ھاجەت ئەمەس. دېمەك، بىرنەچچە زامان ئۆتمەيلا سې- نىڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىقىڭنى ئاڭلايدۇ - بىلىپ بولىدۇ. ئەمما پادىشاھزادە بالاغەتكە يەتكەن - چوڭ بولغاندىمۇ ئىككى ھالدىن تاشقىرى بولماس: يا دانا بولىدۇ ۋە يا نادان. ئەگەر دانا بولسا، ياخشى ئاماللار بىلەن سېنىڭ قولۇڭنى ئەمەلدىن قىسقا قىلىدۇ؛ نادان بولسا، يامان ئاماللار (ۋاستىلەر) بىلەن سېنى مەنسەپتىن قالدۇرىدۇ. ھەر ھالدا دانا كىشىدىن (دانا پادىشاھتىن) چۈشىنىش ھاسىل قىلىپ بولسىمۇ جېنىڭنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالايسەن. ئەمما نادان كىشىدىن (نادان پادىشاھتىن) تۈرلۈك چارە - ئاماللارنى قىل- غىنىڭ بىلەنمۇ جېنىڭنى قۇتۇلدۇرۇپ قالالمايسەن. بۇ مەسىلە، مەسىلەن، بۇنىڭدىن باشقا، پادىشاھ ھەرقانداق يەردە بولسا، ئۇنىڭ قېشىدا بىللە بولغىن. پا- دىشاھنى تەنھا تاشلاپ قويمىغىن. دۈشمەنلىرىڭ سېنىڭ يوقۇڭدا پۇرسەت تېپىپ، سې- نى يامان دەپ، يەنى سېنىڭ يامان گېپىڭنى قىلىپ، پادىشاھنىڭ كۆڭلىدە ساڭا نىس- بەتەن گۇمان پەيدا قىلىپ قويمىغاي. نېمەت ئىگىسىنىڭ، يەنى پادىشاھنىڭ ھال - ئەھۋالىنى دائىم سوراپ ۋە ئاڭلاپ تۇرۇشتىن غاپىل بولما. ھەرقاچان ئۇنىڭ (پادىشاھ- نىڭ) قېشىدا سېنىڭ كۆز - قۇلاقلىرىڭ بولسۇن. تا بولۇنغان ھەرقانداق گەپ - سۆزلەردىن خەۋەردار بولالايسەن. يەنە بىرى، دۈشمىنىڭ مال - مۈلكىدىن خۇددى ئۆز پادىشاھىڭنىڭ مال - مۈلكىدىن ئاگاھ بولغانغا ئوخشاش ئاگاھ بولغايىسەن. بۇ مەسىلە، مەسىلەن، ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، فەخرۇددەۋلەنىڭ زامانىدا ساھىب ئىسمائىل ئۇنىڭغا، يەنى فەخرۇد دەۋلەگە ۋەزىر ئىدى. ساھىب ئىسمائىل پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئىككى كۈن كەلمىدى. دىۋانخانىدىمۇ ئولتۇرمىدى. ياساۋۇل فەخرۇددەۋلەگە: «ئىككى كۈن بولدى، ساھىب ئىسمائىل ھېچ كىشىنى كىرگىلى قويمىدى. ئۆيدە يالغۇز ئولتۇرارىمىش» دەپ خەۋەر قىلدى. پادىشاھ: «ئەي ساھىب ئىسمائىل، بۇ ئىشىڭىزدىن مەن تەڭلىككە قالدىم. ناۋادا بۇ مەملىكەتتە ياكى باشقا بىر يەردە بىرەر ئىشقا مەشغۇللۇقىڭىز بار بولسا، ماڭا ئېيتىشىڭىز، مەن ئۇنىڭ مەسلىھىتىنى قىلسام ۋە يا مەندىن سىزنى خاپا قىلىدىغان بىرەر سۆز ئېيتىلغانلىقىنى ئىشىتكەن بولسىڭىز، ئۇنى ماڭا مەلۇم قىلىشىڭىز، ئۇنىڭ ئۆزىنى ئېيتسام بولماسمىدى» دەپ ياساۋۇلدىن گەپ ئېيتىپ بەردى. ساھىب ياسا-

ۋۇلدىن بۇ سۆزلەرنى ئىشتىپ: «خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن! پادىشاھ بەندىسى توغرىدا سىدا تەڭلىكتە قالسا، قانداق بولىدۇ؟! مەملىكەت ئىشى ھەم ئۆز نىزامىدا مۇستەھكەم تۇرۇپتۇ. پادىشاھ سائادەت ۋە بەختىيارلىق ئىچىدە خۇشال - خۇرام ھەم خاتىرجەم ئۆز مەشغۇللىقى بىلەن بولغاي. پېقىرنىڭ بۇ دىلتەڭلىكىم، يەنى كۆڭۈلسىزلىكىم پات پۇرسەتتە كۆتۈرۈلۈپ كەتكۈسىدۇر» دېدى ۋە ئۈچىنچى كۈنى كېلىپ فەخرۇددەۋلەگە كۆرۈنۈش قىلىپ ئۆز ئورنىدا ئولتۇردى. فەخرۇد دەۋلە ساھىبتىن: «...»

— ئۇ كۆڭۈلسىزلىكنىڭ سەۋەبى نېمە ئىدى؟ — دەپ سورىدى. ساھىب جاۋاب بېرىپ: «...»
 — كاشغەردىن خەۋەرچىم ماڭا خەت ئەۋەتپتۇ. ئۇ خېتىدە: «پالانى كۈنى خاقان پالانى ھەربىي ئەمەلدارنىڭ قېشىدا بىر سۆز دېگەندى. مەن ئۇنتۇپ قاپتىمەن. ئۇ نېمە سۆز بولغىتى؟» دەپتۇ. شۇ سەۋەبتىن مېنىڭ ھېچ خۇشاللىقىم قالمىدى — كۆڭلۈم پەقەتلا ئارامىدا بولمىدى. شۇنداق، خاقان كاشغەردە بىر سۆز دېگەن بولسا، مەن بۇ يەردە تۇرۇپ نېمە دېگەنلىكىنى قانداقمۇ بىلەي؟! مانا بۈگۈن خەۋەرچىم خاقاننىڭ شۇ كۈنى نېمە دېگەنلىكىنى ۋە شۇ سۆزنىڭ ئېسىگە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ خەت ئەۋەتپتۇ. شۇ ۋەجىدىن خۇشال بولدۇم. كۆڭلۈممۇ ئارامغا چۈشتى، — دېدى.
 — ئەي ئوغۇل، بىلىشىڭ لازىمدۇركى، ھەممە ئالەم پادىشاھلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئاگاھ بولغايىسەن ۋە ئۆز پادىشاھىڭنى ئۆزگە پادىشاھلار ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىپ تۇرغايىسەن. تاكى پادىشاھ دوست - دۈشمەنلىرىنىڭ ھال - ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرغاي. شۇنداق قىلساڭ سېنىڭ ھەممە ئىشلاردا ئەستايىدىل ئىكەنلىكىڭ پادىشاھقا ھەم مەلۇم بولىدۇ.

خوش، ھەرقانداق بىر ئادەمنى بىرەر ئەمەلگە قويماقچى بولساڭ، ئۆز لايىقىدىكى ئىشقا قويغىن ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ياخشى چۈشەن. مال - دۇنيانى كۆپەيتىش تەمە - سىدە يۇرتنى جاھىل - نادانلارغا تاشلاپ قويما. شۇنىڭدەك نامرات كىشىنى ئاقىلدار قىلىشقا تېگىشلىك ئىش - ئەمەللەرگە بۇيرۇما. چۈنكى نامرات كىشى شاخ - يوپۇر - ماقسىز قۇرۇق دەرەخكە ئوخشايدۇ. ئۇ ئۆزى ئاۋۋال شاخ - يوپۇرماققا ئىگە بولماي تۇرۇپ، يەنە بىرىنى شاخ - يوپۇرماققا ئىگە قىلالمايدۇ. ناۋادا زىرائەتكە — قوغۇنغا سۇ بەرمەكچى بولساڭ، ئەگەر شۇ زىرائەتنىڭ — قوغۇننىڭ ئۆرىكى نەمرەك بولسا، سۇ زىرائەتكە — زىرائەتنىڭ يىلتىزغا پات بارىدۇ. ئەگەر ئۆرەك قۇرۇق بولسا، ياكى سۇ كىرمىگەن بولسا، سۇ ئاۋۋال ئۆرەككە سىڭىپ، ئۆرەك سۇغا قانغاندىن كېيىن، ئاندىن زىرائەتكە يېتىدۇ. گەپنىڭ قىسقىسى، ئەمەل دەل ئەنە شۇنداق سۇ كىرمىگەن قۇرۇق ئۆرەككە ئوخشاشتۇر. ئۇ ئاۋۋال ئۆزىنىڭ قانات - قۇيرۇقىنى تەڭشەپ بولۇپ، ئاندىن باشقا بىرىنىڭ ئۇچۇشىغا يول بېرىدۇ. ئومۇمەن، سېنىڭ پەرمانىڭغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆز كۆمىچىگە ئاۋۋال چوغ تارتىدىغان، يەنى ئۆز ئىشىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويدىغان كىشىگە ئەمەل بەرمىگىن!

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، ئەبۇلفەزل خان سۈھەيلى خوجەندىنى سەمەرقەندنىڭ ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەپ، تون كىيدۈرۈپ پەرمان چىقارغانىدى. سۈھەيلى خوجەندى يولغا چىقىدىغان

كۈنى خوشلاشقىلى پادىشاھنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە پادىشاھقا دۇئا قىلىپ، ئامان - ئې - سەنلىك تىلەپ دەيدىكى:

— ئەي پادىشاھ، سىزنىڭ پەرمانىڭىزنى ئېلىپ تەيىنلەنگەن ۋەزىپەمنى بېجىرگىلى ماڭغىلىۋاتىمەن. قۇلىڭىزغا بېشارەت بەرسىڭىز، ئاۋۋال قايسى ئىشنى قانداق پەرمان بىلەن بېجىرەي ۋە قايسى ئىشلارنى قىلغۇلۇق ۋە قايسى ئىشلارنى قىلمىغۇلۇق، قۇلىقىم پەرمانىڭىزدا.

ئەبۇلفەزل دەيدىكى:

— ئەي سۈھەيلى، نەچچە ۋاقىت ۋە نەچچە زامانغىچە بۇنداق ئەندىشە ۋە ئوي - خىيال ئىچىدە يۈرۈيسەن؟! ئەمدى بىر مەزگىل ساقلاپ تۇرغىن. مەن بۇ ئىش توغرىدا سىدا ئالدىرماي ئويلىشىپ كۆرەي. سېنىڭ بۇ سوئاللىرىڭغا ھازىرلا جاۋاب بەرگۈم يوق.

سۈھەيلى ئۆيىگە قايتتى. ئاندىن پادىشاھ دەرھال «سۈھەيلى بىر يىلغىچە ئۆيىدىن چىقمىسۇن. تاكى ئۆز ئورنىدا زىنداندا تۇرغاندەك تۇرسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى.

پادىشاھ بىر يىلدىن كېيىن سۈھەيلىنى چاقىرتتى ۋە:

— كۆردۈڭمۇ، مەن ئىككى پەرماننىڭ بىرىنى راست، بىرىنى يالغان چىقاردىم. مەن ھەرقاچان مەنسەپ ئىگىلىرىگە خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان، ئۆز ۋەزىپىسىنى ئوبدان ئىشلەيدىغان بولۇشنى ئۆگىتىمەن. مەندىن قانداق ۋە قايسى تەرىقىدىكى ئەخ - مەقلىقنى كۆردۈڭ؟ مەن خەلقىمگە ھەرگىزمۇ بىپەرمانلىق قىلىشنى، يەنى پەرمانغا بويسۇنماسلىقنى ئۆگەتمەيمەن. مېنىڭ يارلىقىم بىرلا بولىدۇ. خالىسام دەيمەن، خالىسام دەيمەيمەن. مېنىڭ ھېچكىشىدىن قورقۇنچۇم يوقتۇر. بىرەر ئىشنى قىلغاندا ئا - جىزلىق ھەم بوشاڭلىق قىلمايمەن. بۇ ئىشلاردا سەن ماڭا نىسبەتەن گۇماندا بولغاندەك قىلسەن. پەقەت ئاجىزلارغا قارىتا شۇنداق گۇماندا بولساڭ بولاتتى. قارىغاندا سەن مېنى باشقىلارغا تايىنىپ سەلتەنەت سۈرىدۇ، دەپ ئويلاپ قاپسەن. شۇنى بىلگىنىكى، مەن غەيرىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئىش بېجىرمەيمەن. مەن ساڭا ئەمەل بېرىپ ۋەزىپە ئۆتەشكە پەرمان چۈشۈردۈم. سەن بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھەرگىزمۇ يالغان ھۆكۈم يۈرگۈزمىگىن. ئەگەر قول ئاستىڭدىكىلەر سېنىڭ پەرمانىڭچە ئىش قىلمىسا، ئۇلارغا ياخشى ئەدەب بەرگىن. تاكى ھاياتلىقىڭدا ھۆكۈمىڭ راۋان يۈرگۈزۈ - لىدىغان بولسۇن. شۇندىلا كېيىنكىلەر ھەم ئىلگىرى ئۆتكەن ۋەزىرلەرنىڭ ئىش - ئە - مەللىرىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئۆرنەك قىلىدىغان بولىدۇ، بەس.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ۋەزىر بولغۇچى، بىرى، ھەر ۋاقىت سادىق بولۇپ، يار - لىقنى راۋان ۋە قاتتىق ئىجرا قىلىدىغان، پادىشاھنىڭ ھەرقانداق ھۆكۈمىنى ھەشەمەت ۋە داغدۇغا بىلەن بەجاندىل ۋە جايى - جايىدا ئىجرا قىلىشقا تەييار تۇرىدىغان بولغاي. يەنە بىرى، ھاراق ئىچمىگەي. پادىشاھنىڭ ۋەزىرى ھاراق ئىچمەككە مەشغۇل بولسا، مەملىكەت ئىشىدا سەھۋەنلىك پەيدا بولىدۇ. خاتىرجەمسىزلىك يۈز بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ۋەزىر بولساڭ، [ئالدى بىلەن] ئۆزۈڭنى ياخشى ساقلا. ھەر ئىشنى مېنىڭ ئېيتقىنىمدەك قىل. چۈنكى ۋەزىر مەملىكەتنىڭ پاسىبانىدۇر. پاسىبان چوقۇمكى ھەر ئىشتا قاتتىق قول بولمىقى كېرەك. تا پاسىبانغا يەنە بىر پاسىبان لازىم بولمىغاي!

ناۋادا ۋەزىرلىكتىن ئۆتۈپ باش قوماندانلىق ياكى پادىشاھلىقنىڭ دەرىجىسىگە يەتسەك، ئۇنىڭ شەرتلىرىنىمۇ ياخشى ئۆگەن ۋە دىلىڭدا مەھكەم ساقلا. تاكى ئىشلىرىڭ كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي تاپقاي. ۋەسسالام!

قىرىق بىرىنچى باب باش قوماندانلىقنىڭ بايانى

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، ئەگەر باش قوماندان بولساڭ، لەشكەرلەرگە ياخشى مۇئا- مىلىدە بول، ھەم ئۆزۈڭ بىۋاسىتە مەرھەمەت كۆرسەت ھەم پادىشاھ ئارقىلىق ياخشى- لىق يەتكۈز. ھەمىشە سەگەك بول. لەشكەر تارتماق، سەپ تۈزۈمەك ۋە جەڭ قىلماقنىڭ يوللىرىنى ياخشى بىلگىن. جەڭ قىلىدىغان ۋە سەپ تۈزۈدىغان كۈنلەردە ئوڭ ۋە سول تەرەپ لەشكەرلەرگە، لەشكەر باشلىقلىرىغا جەڭ قىلىش تەرتىپلىرىنى ئوبدان ئۆگەت- كىن. جەڭ ئىشلىرىدا جاھان كۆرگەن، ھەممىدىن باھادىر ۋە قوۋمنىڭ ئوبدانلىرىنى لەشكەرنىڭ ئىككى تەرىپىگە تۇرغۇزغىن. لەشكەرنىڭ يۆلەنچۈكى شۇلار بولسۇن. گەر- چە دۈشمەن ئاجىز بولسىمۇ، ئاجىز دەپ سەل قارىغۇچى بولما. جەڭدە ئالدىراقسانلىق ھەم قىلمىغىن. ئالدىراقسانلىق قىلساڭ لەشكەرنىڭى نابۇت قىلىسەن. يەنە قورقۇنچاق ۋە دېلىغۇل بولما. لەشكەرنىڭى قاچۇرۇپ قويسەن. كۆز - قۇلاق ئەۋەتىپ دۈشمەن ھالىدىن خەۋەردار بولماقتىن ھەر ۋاقىت غاپىل بولما. جەڭ ۋاقتىدا لەشكەرنىڭىگە خۇش چىراي، مەردانە كۆرۈنۈش بېرىپ، «دۈشمەن قانچىلىك كىشى ئىكەن، مەن بىر سائەت- تىلا ئۇلارنىڭ روزگارنى كۆككە سورىۋېتىمەن!» دېگەندەك گەپلەر بىلەن مەدەت بەر. ئەمما لەشكەرنىڭى بىر يولى، يەنى بىراقلا ھۇجۇمغا بۇيرۇما. توپ - توپ قىلىپ، ھەر توپنى بىر تۇغ (بايراق) بىلەن ماڭغۇز. ھەر توپقا بىر باش قوماندان تەيىنلەپ «ئەي پالانى، سەن بۇ توپنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆت» دەپ پەرمان قىل. جەڭ قىلىشقا يارىمە- خانلارنى ئۆز قېشىڭدا تۇرغۇز. جەڭدە ئالدىدا ماڭغان، پىداكارلىق كۆرسەتكەن، باش كېسىپ كەلگەن ياكى ئات ئولجا ئېلىپ كەلگەن ۋە ياكى ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن- لەرگە تۆھپىسىدىن نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇپ تون ۋە ئىنئام بەر. ما ئاشىنى زىيادە قىل. بۇنداق چاغدا مال - دۇنيانىڭ كۆزىگە قارىما. مال - دۇنيانى ئاياپ ئولتۇرما. پەس ھىممەتلىكنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىلىۋالما. شۇندىلا مەقسىتىڭ تېز ئەمەلگە ئاشىدۇ. ھەم لەشكەر سېنىڭ ئارزۇيۇڭغا بېقىپ جەڭ قىلىدۇ. قىلغان ھىممىتىڭگە كۆرە جاسارەت كۆرسىتىدۇ. غەلبىگە ئېرىشەلەيسەن. ناۋادا مەقسىتىڭگە يېتەلمىگەن، مۇرادىڭ ھاسىل بولمىغان ئەھۋالدىمۇ ئالدىراغۇلۇق قىلما. ئۆز ئورنىڭى مەھكەم ساقلا. ئۆزۈڭگە بەك كۈچەپ كەتمە. ئىمكان بار باش قوماندانلارنى رىغبەتلەندۈرۈپ، پۇرسەت تېپىپ جەڭنى داۋاملاشتۇر. تىرىشچانلىق كۆرسەت. ئەمما قاچماقنى ھەرگىزمۇ كۆڭلۈڭگە كەلتۈرمە. ھەرقاچان ئۆلۈمگە ئۆزۈڭنى ئاتاپ تۇرغىن. ھەر كىم ئۆزىنى ئۆلۈمگە ئاتاپ تۇرۇپ جەڭ قىلسا، ئۇنداق ئادەمنى ئاسانلىقچە ئورنىدىن تەۋرەتكىلى بولماس. شۇنداق قىل- ساڭ باش قوماندانلارنىڭ كامىلى بولالايسەن! نەزمە:

سېپەھسالار لەشكەرى ئولكى بىر لەشكەر شىكەن ئاخىر،

شكەست ئولغاي ئانىڭدىن نەچچە لەشكەر لەشكەرى ئەلدا. شەكەست
 (باش قوماندان شۇنداق بولۇشى كېرەككى، لەشكەرلىرى ئۇنىڭدىن غەيرەت - شە-
 جاھەتكە ئېرىشەلەيدىغان؛ دۈشمەن لەشكەرى ئۇنىڭ جاسارىتىدىن ۋەھىمىگە قالىدىغان
 بولسۇن.)
 ئەگەر غەلبە قازانساڭ، قاچقان دۈشمەننىڭ ئارقىسىدىن ھەرگىز قوغلىما. قوغ-
 لىماقنىڭ خەۋىپى كۆپتۇر. چۈنكى قوغلاپ بارساڭ نېمە ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنى ۋە
 ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ بولمايدۇ. ئاتام (ئۇنىڭغا ئاللاھنىڭ رەھ-
 مەتلىرى بولغاي!) جەڭ يوللىرىنى، يەنى جەڭ قائىدىلىرىنى ياخشى بىلەتتى. ھەرگىز -
 مۇ قاچقان دۈشمەننىڭ كەينىدىن قوغلىمايتتى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ جەڭ قىلىش ئۇ-
 سۇلىمۇ شۇنداق ئىكەن. ئۇ «قاچقان لەشكەر جاندىن توپار. شۇڭا جېنىدىن كەچكەن
 ھەرقانداق ئادەم بىلەن ئۆچەكەشمىگەن خوتتۇر» دېگەنىكەن. بەس، جەڭدە سەھۋەنلىك
 كۆرۈلمىگەي، دېسەڭ، قاچقاننىڭ كەينىدىن قوغلىما. چۈنكى ئۇدۇل قاچقاننى كۆرگىلى
 بولىدۇ. ئەمما، ياندىن چىقىپ قالسىچۇ؟ تاساددىپىيلىقتىن خالىي بولماق تەس. ھەممە
 ئىشنىڭ سەن ئويلىغاندەك بولۇشى ناتايىن. بۇ سۆزلىرىمنى ئېسىڭدىن چىقارغۇچى
 بولما. ناۋادا جەڭ قىلىدىغان كۈنى تۇرغان جايىڭ ئوبدان بولمىسا مەيلىكى، ئارقاڭدا
 ئوبدان يەر بولسىمۇ، ھەرگىز قەدىمىڭنى ئارقىغا قويما، يەنى ياخشى يەردە تۇرىمەن،
 دەپ ئارقاڭغا چېكىنمە. چۈنكى بىر غېرىچ كەينىگە چېكىنسەڭ، لەشكەرنىڭ سېنىڭ
 ھالىڭنى كۆرۈپ قاچىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ گۇمان قىلىدۇ. نەدە تۇرغان بولساڭ، شۇ
 يەردە مەھكەم تۇرۇپ جەڭگە ھازىرلان. بىر قەدەم ئىلگىرى ماڭساڭ، ماڭغىنىكى، بىر
 غېرىچ كەينىگە قايتما. لەشكەرنىڭ سېنىڭ ھەققىڭدە ھەر ۋاقىت مەردانە تۇرالايدىغان
 بولسۇن. لەشكەر ئىشىدا سېخىيلىقنى كۆپرەك لازىم تۇت. كىيىم - كېچەك ئىنىئام
 قىلىپ تۇر. كىيىم ئىنىئام قىلىش ئىمكانىيىتىڭ بولمىسا، ياخشى سۆز بىلەن بولسۇن.
 مۇ كۆڭلىنى ئۇت. بىر لوقما نان ۋە بىر پىيالى شارابنىمۇ لەشكەرسىز يېمە ۋە ئىچمە.
 نان بىلەن ئالغان كۆڭۈلنى ئالتۇن - كۈمۈش، كىيىم بىلەن ئالغىلى بولماس. ھەمىشە
 لەشكەرنىڭ كۆڭلىنى خۇش تۇتقىن. ئەگەر خالىساڭ لەشكەرنىڭ سەندىن جېنىنىمۇ ئا-
 يمايدىغان بولسۇن. شۇڭا سەن ناننى، يەنى يېمەك - ئىچمەكنى ئۇلاردىن ئايىمىغىن.
 ھەرقانداق ئىش خۇدايىتائالانىڭ تەقدىرىگە باغلىقتۇر. ئەمما سەن رەھمەت تەدبىرلىرى-
 نىڭ شەرتىنى بەجا كەلتۈرگىن. ناۋادا خۇدايىتائالا ساڭا ياخشى رەھمەت قىلىپ، سې-
 نىڭ مەرتىۋەڭنى پادىشاھلىققا يەتكۈزسە، پادىشاھلىق شەرتلىرىنى ھەم ياخشى ئادا
 قىلغىسەن!

قىرىق ئىككىنچى باب پادىشاھلىقنىڭ بايانى

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، پادىشاھلىق مەرتىۋىسىگە يېتەلسەڭ، پارسا (خۇداجوي)،
 تەقۋادار پادىشاھ بولغىن. كۆزۈڭنى ۋە قولىڭنى خەلقنىڭ مەھرەملىرىدىن يىراق
 تۇتقىن. ھەر ئىشتا ئۆز رايىڭچە بولما. ھەممە ئىشلاردا ۋەزىرىڭ بىلەن كېڭەشكىن ھەم

مەسلىھەتتىگە قۇلاق سال. پادىشاھنىڭ ۋەزىرلىرى دانىشمەن سانلىدىۇ. شۇڭا ئۇ ساڭا دۈشمەن بولمىسىلا، دوستلۇقنى كەم قىلما. ھەرقاچان ئالدىراقسانلىق قىلما، يەنى ئېغىر - بېسىق بول. بىرەر ئىش تۈپەيلى ھەرقانداق جايغا بارساڭ، ئاۋۋال شۇ بارغان يېرىڭنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان كۈزەت. تا ئاخىرىنى كۆرمىگىچە، ئاۋۋىلىغا قاراپ بىر قارارغا كەلمە. ھەر ئىشتا ھۆرمىتىڭنى ساقلا ۋە مادارا قىلىشقا ئادەتلەن. ھەر ئىشنى زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىك، يەنى ئۆكتەملىك بىلەن بېجىرىشنى ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمە. بۇ ھەقتە ھەزرىتى خاجە ھافىز مۇنداق يازغان:

ئاسايىش ئىزدەر ئېرسەڭ ئىككى جەھاندا، ئەي يار،
دوستۇڭغە قىل مۇرۇۋۇت، دۈشمەنگە قىل مەدارا.
ھەممە سۆز ۋە ئىشلارغا ئادالەت كۆزى بىلەن قارا. ھەق ۋە ناھەقنى پەرق قىلالايمەن. ۋاقتىكى، پادىشاھ دانىشمەنلىك بىلەن كۆزىنى ئوچۇق تۇتمىسا، ھەق - ناھەق يوللىرى مەلۇم بولماس. ھەمىشە راست سۆزلۈك ۋە كەم كۈلكە بولغىن. قول ئاستىڭدىكىلەر ساڭا يەڭگىللىك قىلىدىغان بولۇپ قالمىسۇن. ھەكىملەر دەپتۇرلاركى: «پادىشاھ ئۈچۈن ھەممىدىن يامان ئىش - پۇقرالارنىڭ يەڭگىللىكى ۋە پەرمانغا بويسۇندۇرماستۇر.»

سېنىڭ ئىنئام - ئېھسانلىرىڭ ھەمىشە ھەقىلىق يوسۇندا، ئۆز لايىقىدا تۆھپىدىكارلارغا يېتىپ تۇرسۇن. ئەمما ئۆزۈڭ كەم كۆرۈنۈشلۈك بول. ھەرقانداق ئادەم سېنى خالىغانچە كۆرەلمىسۇن. لەشكىرىڭ ۋە پۇقرالىرىڭمۇ سۇلغۇن ھالەتتە كۆرۈنگۈچى بولما، ھەم ئۆزۈڭنى ھەرقانداق ئەھۋالدا باشقىلاردىن تۆۋەن تۇتما. خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرىگە رەھىملىك بول. ئەمما بىرەھىملىرىگە بىرەھىم بول. ئەپۇچانلىقنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل. لېكىن سىياسەت بىلەن يۇرت سورا. خۇسۇسەن ۋەزىرىڭگە كۆڭۈل سىرلىرىڭنى ئالدىراپ بىلدۈرۈپ قويما ھەم بىر يولى ئۇنىڭ رايىغا ھاجەتمەن بولۇپ قالما. بىرەر كىشىنىڭ ھەققىدە ھەرقانداق بىر سۆزنى قىلسا، ئاڭلا، ئەمما دەرھال ھۆكۈم قىلمىغىن. ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، راست - يالغىننى بىلگەندىن كېيىن مۇۋاپىق، يەنى زۆرۈر بولسا، ھۆكۈم قىلغىن. ھەرقانداق بىر كىشىگە ۋەزىرلىك مەنسىپىنى بەرسەڭ، بارلىق ھوقۇق - مائاشىنى تولۇق - يېتەرلىك بەر. مەملىكەت ئىشلىرىدىن بەزىلىرى توختاپ قالمىغاي. ۋەزىرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يېقىن - يورۇقلىرىغا ياخشىلىق قىل. ئېھتىياجلىق نەرسىلەر ۋە مائاشتىن قىسىلىپ قالمىغاي. ئەمما ۋەزىرنىڭ يېقىن - يورۇق ۋە تۇغقانلىرىنى ئەمەلدار قىلما. قۇيرۇقنى بىر يوللا مۇشۇكىنىڭ ئالدىغا تاشلىمىغان خوپتۇر. چۈنكى ھېچ ۋاقىتتا ۋەزىر بولغان كىشى ئۆز يېقىن - يورۇقلىرىغا ئالاقىدار ھېسابنى راستلىق بىلەن بېجىرمەيدۇ ھەم سېنىڭ مال - مۈلكۈڭ، يەنى پايداڭ ئۈچۈن ئۆز يېقىنلىرىغا ئازار بېرىشنى خالىمايدۇ. يەنى شۇنى بىلىگىنىكى، ۋەزىرنىڭ قوۋمىدىكىلەر ۋەزىرنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، يەنى ۋەزىرنىڭ ئەمىلىنى پەش قىلىپ ھېچنەمىدىن قورقمايدىغان، باشقىلارنى بوزەك قىلىدىغان بولىۋالىدۇ. شۇڭا ئۇنداقلارنى ئەمەل تۆرىگە يېقىن يولاتقۇچى بولما. يەنە بىرى، ئوغرىلارغا رەھىم قىلمىغىن، ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىك كىشىنى ئەپۇ قىلما. ئەمما ئېھتىياتچان بول. قەساسكار ئادەملەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ ئېھتىياتچان بولغان تۈزۈك. چۈنكى ئېھتىيات -

سىزلىق تۈپەيلى پەيدا بولغان جاراھەتتىن ساڭا ھەم ئازاب يېتىپ قېلىشى مۇمكىن. چاكار ۋە نەۋكەرلىرىڭگە رەھىم - شەپقەتلىك بول. قويچى ۋە چاكارلىرىڭ گويا قويغا ئوخشاشتۇر. قويچى قويلارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالمىسا، ھالاك بولىدۇ. ناۋادا بىرەر كىشىگە سەندىن بىرەر ئازار يەتكەن بولسا، يەنى سەن بىرەر سىنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىپ قويغان بولساڭ، قايتىلاپ ئۇنىڭغا بەك ئىشىنىپمۇ كەتمە. ھەرقانداق كىشىنى ئۆز لايىقىدا ئىشقا قوي. خىزمەتكارنى بىرەر ئىشقا بەند قىلىش ئارقىلىق باش-قۇرماق كېرەك. لېكىن ھەرقانداق بىر كىشىنى بىرەر ئىشقا قويماقچى بولساڭ، چوڭ-قۇر ئويلىنىپ، ئۆز لايىقىدىكى ئىشقا قويغىن. ئەمما، شاراب خۇمار ئادەمنى خەزىنىدار قىلما. ھەرقانداق ئىشنى شۇ ئىشنى بېجىرىشكە لايىق، بۇيرۇلغان ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان كىشىگە بۇيرۇماق كېرەك. دېمەك، ھەر ئەمەلگە قارىتا لايىقىدا كىشى بولۇشى لازىم. تاكى تەنە قىلغۇچىلار ساڭا قارىتا — سېنىڭ ئىش تەقسىماتىڭ ئۈس-تىدە ئېغىز ئاچالمايدىغان، مەملىكەت ئىشىدا نۇقسان تاپالمايدىغان بولسۇن. ھەرقانداق ئادەم بۇيرۇلغان ئىشنى بىلمىسىمۇ، ھېچ ۋاقىتتا «مەن بىلمەيمەن» دېمەيدۇ. ئەمما، ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن شۇ ئىشنى قىلىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ قىلغان ئىشى ھامان نۇق-ساندىن خالىي بولمايدۇ. شۇڭا ھەر ئىشنى شۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان كىشىگە تاپشۇر. ئۇ ھالدا باش ئاغرىقىدىن قۇتۇلسەن. ناۋادا بىرەر چاكارنىڭغا (خىزمەت-كارغا) ئىلتىپات كۆرسەتكۈڭ، مەرھەمەت قىلغۇڭ بولسا، قۇدرىتىڭ يېتىشىچە ئۇنىڭغا يېمەك - ئىچمەك ۋە پۇل - مال بېرىپ باي قىلغىن. ئەمما، ئەمەلگە بۇيرۇما. مەنسەپ بەرمە. پادىشاھلىق ئىشلىرىغا يولاتما. ئەگەر بىرەر سى سېنىڭ پەرمانىڭنى كۆزىگە ئىلىمىسا، ئۇ ھالدا سېنى كۆزىگە ئىلمىغان بولىدۇ. چۈنكى پادىشاھنىڭ راھىتى پەرمانىنى جارى قىلدۇرماق بىلەندۇر. پادىشاھ ئادەمىلىك سۈرەتتە پۇقرالار بىلەن باراۋەر، يەنى ئوخشاش كۆرۈنىمۇ، لېكىن پادىشاھ ھامان پەرمان چۈشۈرگۈچى؛ پۇقرالار بولسا، پەرماننى قوبۇل قىلغۇچىدۇر.

ھېكايەت:

ئاڭلىشىمچە، سۇلتان مەھمۇدنىڭ بىر خىزمەتكارى بار ئىدى. ئىسمى ئەبۇلفەتھ ئىدى. سۇلتان ئەبۇلفەتھنى نىسا شەھىرىگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. ئەبۇلفەتھ نىسا شەھىرىگە بېرىپلا بىر كىشىنى تۇتۇپ تامام مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلاپ، مال - مۈلكىنى ۋە خېپە قىلىپ، ئۆزىنى زىندانغا تاشلىدى. ئۇ كىشى نەچچە مەھەل زىنداندا يېتىپ، بىر مىكرى - ھىيلە بىلەن زىنداندىن چىقىپ غەزەينىگە كەلدى. بۇ دەل سۇلتاننىڭ دەۋا سورايدىغان كۈنى ئىدى. ئۇ سۇلتاندىن ئادالەت تەلەپ قىلىپ ھاكىمنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. سۇلتان مەھمۇد ئۇ كىشىگە نامە پۈتۈپ بەردى. ئۇ كىشى نامىنى ئېلىپ يېنىپ نىسا شەھىرىگە بېرىپ، نامىنى ھاكىمغا بەردى. ھاكىم كۆڭلىدە «ئۇ كىشى مۇندىن كېيىن غەزەينىگە بارالمايدۇ» دەپ ئويلاپ نامىگە ئەمەل قىلماي، سۇلتاننىڭ پەرمانىنى قوبۇل قىلمىدى. ئۇ كىشى يەنە غەزەينىگە بېرىپ سۇلتاننىڭ يولىنى توسۇپ تۇردى. سۇلتان باغدىن يېنىپ چىقىشى بىلەن، ئۇ كىشى يەنە ھاكىمنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. سۇلتان يەنە نامە پۈتۈپ بەردى. ئۇ كىشى: «ئۇ كىشى: يېنىمدا» — بىر مەرتىۋە كەلدىم، نامە پۈتۈپ بەردىلە. نامىنى ھاكىمغا كۆرسەتكەنىدىم،

هاكىم نامىگە ئەمەل قىلمىدى، — دېدى. سۇلتان ئوڭايسىزلىنىپ: — بۇ نامنى ئېلىپ بار. ئەگەر ئۇ نامىگە ئەمەل قىلمىسا، بېشىڭغا توپا چاچ، —

دېدى. ئۇ كىشى ئەجەپلىنىپ: — ئەي پادىشاھ، نامنى سىلى پۈتۈپ بەرگەن تۇرسىلا، ھاكىم قوبۇل كۆرمىسە،

مەن بېشىمغا توپا چاچسام قانداق بولغىنى؟ — دېدى. سۇلتان: — ئەي خاجە، چاقچاق قىلىپ قويدۇم. ئەگەر ھاكىم مەزكۇر نامنى قوبۇل كۆر-

مىسە، ئەلۋەتتە مېنىڭ بېشىمغا توپا چاچمىقىڭ لازىمدۇر، — دېدى ۋە: — شەھەر چوڭلىرىنى يىغىپ بۇ كىشىنىڭ تامام مال - مۈلكىنى ئېلىپ بېرىپ،

ھاكىمنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈڭلار ۋە پادىشاھنىڭ يارلىقىنى ئىشتمىگەننىڭ سازاسى ئۈشبۇدۇر، دەپ جار سېلىڭلار، — دەپ دەرھال نەچچە غۇلامنى بۇيرۇدى. شۇندىن كې-

يىن يارلىق قوبۇل قىلمايدىغان ئىشقا خاتىمە بېرىلدى. ھېچ كىشىنىڭ كۆڭلىمۇ ئازار يېمەيدىغان بولدى. شۇ بىر سۆز بىلەن ھەممە ئادەم راھەت تاپتى.

ھېكايەت: ھەزرىتى سۇلتان مەسئۇدنىڭ زامانىدا سۇلتان مەردانىلىك ۋە باھادىرلىق يوللى-

رىنى قولغا ئېلىپ داڭق چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن يۇرت باشقۇرۇش يوللىرىنى ياخشى ئىگىلىمىگەنىدى. ئۇ ھەر كۈنى كېنىزەكلەر بىلەن ئېشىش - ئىشرەتكە مەشغۇل

بولاتتى. يۇرت ئىشى بىلەن كارى بولمايتتى. شۇ سەۋەبلىك لەشكەرلەر پەرمان تۇتماس، يەنى پەرمانغا بويسۇنماس بولدى. پۇقرالارنىڭ كۆڭلى قالدى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەت

ئىشلىرىمۇ توختاپ قالدى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە يىراق سەھرادىن بىر خوتۇن كېلىپ، ئادالەت تەلەپ قىلىپ سەھرادىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى.

سۇلتان نامە پۈتۈپ بەردى. ئەمما ھاكىم نامىگە ئەمەل قىلمىدى. ئۇ خوتۇن يەنە كېلىپ سۇلتانغا شىكايەت قىلدى. سۇلتان يەنە نامە پۈتۈپ بەردى. خوتۇن دېدى: —

ئەي پادىشاھ، ئۆتكەندە بىر نامە پۈتۈپ بەرگەندىلە، ئاپارسام ھاكىم نامە بويد-چە ئىش قىلمىدى.

سۇلتان دېدىكى: — مەن نامە پۈتۈپ بەردىم. ۋاقتىكى، ئۇ نامىگە بېقىپ ئىش قىلمىسا، مەن قانداق قىلاي؟!

خوتۇن دېدى: — ئەي پادىشاھ، يۇرتنى باشقۇرالىسىڭىز تۈزۈك باشقۇرۇڭ، خەلق پەرمانىڭىزنى ئاڭلايدىغان، سىزدىن قورقىدىغان بولسۇن. بولمىسا، باشقا بىرىگە قويۇپ بېرىڭ، ئۇ

يۇرتنى سوراپ پەرمانىنى جارى قىلدۇرغاي. سىز ئېشىش - ئىشرىتىڭىزنى قىلىپ يۈ-رۈۋېرىڭ. تا خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرى سىزنىڭ ھاكىملىرىڭىزنىڭ قولىدا ۋەيرانە بو-

لۇپ كەتمىسۇن. سۇلتان ئۇ خوتۇننىڭ سۆزىدىن تولمۇ خىجىل بولدى ۋە پەرمان چۈشۈرۈپ ئول

خوتۇننىڭ دەۋاسىنى ھەل قىلىپ، ھاكىمنى دارغا ئاستۇرۇپ ئۆلتۈردى. ئۆزى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغاندى. شۇندىن كېيىن ھەممە ئادەم خاتىرجەملىككە ئېرىشتى. ھېچ-

كىم سۇلتاننىڭ پەرمانىدىن چىقمايدىغان بولدى.

— بىلگىنىكى، پەرمانى راۋان بولمىغان پادىشاھ، پادىشاھ ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى پادىشاھ بىلەن ئۆزگىنىڭ پەرقى پەقەت پەرمان بىلەندۇر. پەرماننى قوبۇل تۇتۇرماق سىياسەت بىلەندۇر. شۇڭا پەرمانىم يۈرۈشكەي ۋە جارىي بولغاي دېسەڭ، سىياسەت يۈر-گۈزمەكتە ھەر ۋاقىت سەھۋەنلىك سادىر قىلمىغايىسەن. يەنە بىرى، لەشكەرنى پۇقرادىن ئۈستۈن قويا. بولمىسا، مەملىكەت ۋەيران بولىدۇ. ئەلۋەتتە، پۇقرالارنىڭ مەسلىھەت-تى، يەنى پۇقرالارغا بولغان مۇئامىلە بىلەن لەشكەرنىڭ مەسلىھەتى، يەنى لەشكەرگە بولغان مۇئامىلە ئوخشاش بولمىقى لازىمدۇر. دېمەكچىمەنكى، پادىشاھ ئاپتاپقا (قۇياشقا) ئوخشاش بولۇشى كېرەك. ئەگەر بەزىسىگە نۇر ئارتۇقراق چۈشسە ۋە بەزىسىگە كەمىرەك چۈشسە، ئۇ قۇياشنىڭ خاراكتېرىگە ماس كەلمەيدۇ. شۇڭا پادىشاھ بولغۇچى خەلقنى ئەدل - ئادالەت بىلەن باشقۇرغاي، چۈنكى مەملىكەت خەلق بىلەن ئاۋات بولىدۇ؛ مەنپە-ئەت ھەم خەلق بىلەن ھاسىل بولىدۇ. ھەرقاچان مەملىكەت ئىشىدا ئادالەتسىزلىككە قىلچە يول بەرمىگىن. ئادالەتلىك پادىشاھلارنىڭ ئۆيى — سەلتەنتى ئۇزاق تۇرالايدۇ. ئادالەتسىز پادىشاھلارنىڭ ئۆيى — سەلتەنتى پاتلا غۇلاپ چۈشىدۇ. مەلۇم بولدىكى، ئادالەتنىڭ مەنپىسى — ئاۋاتلىقتۇر. ئادالەتسىزلىكنىڭ مەنپىسى — ۋەيرانلىقتۇر. ھۆكۈمالار: «پادىشاھ ئادالەتپەرۋەر بولسا، ئالەم گۈللىنىدۇ — ئاۋات بولىدۇ؛ ئەگەر پادىشاھ ئادالەتسىز — زالىم بولسا، ئالەم ۋەيران بولىدۇ» دېگەن. خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرىنىڭ دەردى — ئەلىمىگە قارىتا سۈكۈت قىلما. ھەمىشە خىلۋەتنى دوست تۇتىدىغان ئىشنى ھەم قىلما. چۈنكى، سەن لەشكەردىن ۋە خەلقىدىن ئۈزۈڭنى قاچۇرساڭ، خەلق ۋە لەشكەرمۇ سېنىڭدىن ئۈزۈڭنى قاچۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ. لەشكەرنى ۋە خەلقنى ياخشى ۋە ئوبدان تۇتماقتا سەھۋەنلىك سادىر قىلما. ئەگەر سەھۋەنلىك سادىر قىلساڭ، ئۆزگىلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. ئەمما، لەشكەرنى بىرلا تائىفە (قەبىلە)دىن تەشكىل قىلغۇچى بولما. پادىشاھ چوقۇمكى لەشكەرنى ھەر جىنسىتىن، يەنى ئوخشىمىغان قەبىلە كىشىلىرىدىن تەشكىل قىلمىقى لازىمدۇر. چۈنكى لەشكەر توپى بىر قەبىلە كىشىلىرىدىن بولۇپ قالسا، بىر - بىرىگە ئىجىل ۋە ئىناق بولۇۋېلىپ، ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغىلى بولمايدۇ. باشقۇرۇش مۇتەسەككە چۈشىدۇ. ئۆزئارا نازارەت قىلىش ئىمكانىيىتىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، لەشكەر تەشكىللىگەندە ئىمكان بار بۇ قەبىلە كىشىلىرىنى ئۇ قەبىلە كىشىلىرى بىلەن ياكى ئۇ قەبىلە كىشىلىرىنى بۇ قەبىلە كىشىلىرى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ تۇتماق كېرەك. شۇندىلا بۇ قوۋم ئۇ قوۋمنىڭ ۋەھىمىسىدىن ياكى ئۇ قوۋم بۇ قوۋمنىڭ ۋەھىمىسىدىن ئەنسىرەپ بولسىمۇ پەرمانغا بويسۇنمايدىغان ئىشنى قىلمايدۇ. شۇنى بىلگىنىكى، سېنىڭ پەرمانىڭ ھەر ۋاقىت لەشكەرلەر ئارا ياخشىلىق قىلمىقى بىلەن جارىيدۇر. بىلىشىمچە، سۇلتان مەھمۇدنىڭ تۆت مىڭ تۈرك ۋە تۆت مىڭ ھىندى لەشكىرى بار ئىدى. ھەمىشە ئۇنى بۇنىڭغا ۋە بۇنى ئۇنىڭغا ئارىلاشتۇرۇپ باشقۇراتتى. شۇڭا بۇ ئىككى قوۋم ھەرقاچان ئۇنىڭ ئىتائىتىدە ئىدى.

— ئەي ئوغۇل، لەشكەرنى ھەر ۋاقىت ئاش - نان ۋە شاراب بىلەن مېھمان قىلىپ تۇر. كىيىم ۋە ئىنئام بىلەن كۆڭلىنى ئېلىپ ئۈمىدلىك قىلغىن. ئەگەر بىر كىشىگە ئىنئام بەرمەكچى بولساڭ، ناۋادا بەرمەكچى بولغان نەرسەڭ ئاز بولسا، ھەر-گىزمۇ خەلق ئارىسىدا، كۆپچىلىك بار يەردە ئاشكارا قىلما ھەم تىلىڭغا ئالما. باشقا

بىرىگە ھەم بىلدۈرمە. شۇندىلا ھىممەتسىزلىك — كۆزى كىچىكلىك قىلغان بولماي. سەن. ئىككى ئىش تۈپەيلى سەھۋەنلىك سادىر بولىدۇ: بىرى، پادىشاھلىققا لايىق ئىش قىلالىمىغان بولساڭ؛ يەنە بىرى، كىشىلەرگە بولغان ھىممىتىڭنى كۆپچىلىككە ئاشكارا قىلىپ، ئۆزۈڭنى كۆرسەتمەكچى بولساڭ.

مەن سەككىز يىل غەزەندە سۇلتاننىڭ خىزمىتىدە بولدۇم. لېكىن ئۇنىڭدىن مۇنداق ئۈچ ئىشنى ھەرگىز كۆرمىدىم: بىرى شۈكى، ئۇ ھەرقانداق كىشىگە ئىنئام بەرسە، قىممىتى ئىككى يۈز ئەشرەفىي (ئاقچا)دىن كەم نەرسە بولسا، ئىنئام ئالغۇچىدىن باشقا ھېچ كىشىگە بىلدۈرمەيتتى؛ ئىككىنچى، چىشىلىرى كۆرۈنگىچە كۈلمەيتتى، يەنى ئاغزىنى ئېچىپ ياكى قاقاقلاپ كۈلمەيتتى؛ ئۈچىنچى شۈكى، ئەگەر كىشىگە ئاقچىقى كېلىپ دەشنام بەرمەكچى بولسا، «ھىممەتسىز» دېگەن سۆزدىن بۆلەك سۆز بىلەن دەشنام قىلمايتتى. ئاڭلىشىمچە، رۇم پادىشاھلىرىنىڭمۇ ئادىتى شۇنداق ئىكەن. رۇم پادىشاھلىرىدا شۇنىڭغا ئوخشاش ياخشى قائىدە — يوسۇنلار كۆپ. ئەمما ئەجەم پادىشاھلىرىدا ئۇنداق قائىدە — يوسۇنلار يوق...

— ئەي ئوغۇل، ئەمدى ئۆز سۆزۈمگە كېلەي. شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، سېنى ھېچكىم سېخىي بولۇشقا زورلىمايدۇ. «سېخىي بول» دەپ ھەم زورلۇق قىلالمايدۇ. ئەمما ھېچقاچاندا تۆۋەن ھىممەتلىك بولمىغىن. ھەتتا خاراكىتىرىڭدە (تەبىئىيىتىڭدە) بولغان تەقدىردىمۇ، خالايق ئالدىدا چاندۇرۇپ يۈرمە. ساخاۋەت قىلىمىساڭ، گەرچە ساڭا ھېچ نېمە دېمىگەن بىلەن، كىشىلەر سېنى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئۇ ھالدا سەن دۈشمەنلىك بولۇپ قالساڭ، ھېچكىم ساڭا جان پىدالىق كۆرسەتمەيدۇ. ھەتتا دۈشمىنىڭنى دوست تۈتۈشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنكى، پادىشاھلىق شارابىنىڭ مەستخۇشلۇقىدا مەغرۇرلىنىپ كەتمە. مۇنۇ ئالتە ئىشتا قىلچە سەۋەنلىك سادىر قىلمىغايسەن: بىرىنچى، ھەيۋەت (سىرتقى كۆرۈنۈش، سالاپەت)؛ ئىككىنچى، ھىممەت (سېخىيلىق)؛ ئۈچىنچى، ئىنئام، ئىھسان؛ تۆتىنچى، ياخشىلىق، مۇرۇۋۋەت (ياخشى مۇئامىلە)؛ بەشىنچى، ئېغىر — بېسىقلىق (ئالدىراغچىلىق قىلماسلىق)؛ ئالتىنچى، راستچىللىق (راست سۆزلەش). قاچانكى، سەن مەغرۇرلۇق مەستلىكىگە يېقىنلاشماي دېسەڭ، بۇ ئالتە ئىشتىن يىراق بولما. يەنە بىرى، ئۆزىگە ئەل پادىشاھلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ھەرقاچان غاپىل بولما. ئەل ئىشىدا شۇ قەدەر پۇختا بولغىنكى، ھېچ پادىشاھ سەن توغرىلىق بىرەر سۆز دېيەلمىگەي

ۋە بىرەر ئىش قىلالمىغاي. ھەر ۋاقىت ھوشيار بول! ھېچكىم سەننى ئىلگىرىكى پادىشاھلار توغرىسىدا ئاتام بۇزۇكۋاردىن مۇنداق بىر ھېكايەنى ئىشتىكەندىم.

ھېكايەت:
فەخرۇد ۋەلى بۇرادىرى ئەزدۇد ۋەلىدىن قېچىپ ھېچيەردە تۇرغىدەك ماكان تاپالماي، ئاخىرى بوۋام قابۇس ئىبن ۋەشمىگىرنىڭ قېشىغا كەپتۇ ۋە ئامانلىق (پاناھلىق) تىلەپتۇ. بوۋام ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپ مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، ھەم شىرەمنى ئۇنىڭ نىكاھىغا بېرىپتۇ ۋە بۇ مەرىكە ئۈچۈن ئىنتايىن نۇرغۇن ئالتۇن — كۈمۈش سەرپ قىپتۇ. چۈنكى مېنىڭ مومام فەخرۇد ۋەلىنىڭ ئانىسى بىلەن بىر تۇغقان ئىدى. ئەز-دۇد ۋەلى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ شەمسۇل — مەئانغا ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. ئەلچى كې-

لىپ نامىنى بېرىپتۇ. نامىدە كۆپتىن - كۆپ سالام - سەھەتتىن كېيىن شۇنداق يېزىلغانىكەن:

«مەلۇم بولسۇنكى، بۇرادىرىم سىزنىڭ قېشىڭىزغا بېرىپتۇ. سىزگە مەلۇم، سىز بىلەن مېنىڭ ئارىمىزدىكى دوستلۇق ۋە بۇرادەرلىك مەڭگۈلۈكتۇر. سىزنىڭ ئۆيىڭىز بىلەن مېنىڭ ئۆيۈمنىڭ پەرقى يوقتۇر. ئەمما ئۇ بۇرادىرىم مېنىڭ دۈشمىنىم ئىدى. مۇمكىن بولسا، ئۇنى ماڭا ئەۋەتىپ بەرسىڭىز. مەن بەزى ۋىلايەتلىرىمنى سىزگە بەر - سەم. دوستلۇقىمىز تېخىمۇ مۇستەھكەم قارار تاپقان بولاتتى. ناۋادا يامان ئاتاققا قېلىشتىن ۋەھىمە يەپ، ئۇنى بۇياققا ئەۋەتتىڭىز، ئەندىشە قىلىسىڭىز، شۇ يەردە زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتسىڭىز ھەم مەقسىتىم ھاسىل بولغان بولاتتى. سىزمۇ يامان ئاتاققا قالمايتتىڭىز.»

شەمسۇل - مەئانى نامە پۈتۈپ دەپتۈكى:
«سۇبھاناللا، سىزدەك ئۇلۇغ كىشىدىن مەندەك بىر كىشىگە بۇ قاتارلىق سۆزلەرنى ئېيتىش نە لازىم. مەن مۇنداق ئىشنى قىلىپ تا قىيامەتكىچە بەدنامدا قالسام، راۋا بولارمۇ؟!»

ئەلچى دەپتۇ:
— ئەي پادىشاھ، ئەزدۇد ۋەلىدەك دوست - بۇرادىرىڭىزنى فەخرۇد ۋەلىنى دەپ قولىدىن چىقىرىپ قويماڭ. بىزنىڭ پادىشاھ سىزنى بىر تۇغقان بۇرادىرىدىن ھەم يېقىنراق دوست دەپ بىلىدۇ. ھەتتاكى مېنى بۇ تەرەپكە ماڭدۇرغان كۈنى ئەزدۇد ۋەلى سىز توغرىلۇق سۆز ئېچىپ: «خۇدايتائالا بىلىدۇكى، مەن شەمسۇل - مەئانىنى كاتتا دوستۇم دەپ بىلىمەن. ئاڭلىشىمچە، ئۆتكەن ئاينىڭ نەچچىسى شەنبە كۈنى شەمسۇل - مەئانى ھاممامغا بېرىپتۇ. يۈيۈنۈش ئۆيىگە كىرگىلىۋاتقاندا پۈتلىشىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. مەن ھېسابسىز غەمدە قالدىم. شەمسۇل - مەئانىغا تېخى ئەمدىلا قىرىق يەتتە ياشقا كىرگەن تۇرۇقلۇق قېرىلىق يېتىپتۇ. قۇۋۋەت - ماغدۇرىدىن قايتتۇ.»

ئەلچىنىڭ بۇ سۆزلەرنى دېيىشتىن غەربىزى «مېنىڭ پادىشاھىم سىزنىڭ تامام ئەھۋالىڭىزدىن تولۇق خەۋەرداردۇر» دېگەننى بىلدۈرۈپ قويۇش ئىكەن. بۇ ھەم ئەزدۇد ۋەلىنىڭ تەلىمى ئىدى. شەمسۇل - مەئانى شۇئان:

— ئەزدۇد ۋەلىنى خۇدايتائالا مەڭگۈ ئامان تۇتقاي، دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ماقۇل كۆردۈم. ئەمما ئۇنىڭ ئۈچۈن مېنىڭمۇ ناھايىتى كۆپ غېمىم باردۇر. خەۋەردار قىلايىكى، پالانى ئاينىڭ نەچچىسى شەنبە كۈنى ئەزدۇد ۋەلى بىر كۈن كېسەل بولدى. كېچىسى پالانى يەردە شاراب ئىچىپ، شۇ يەردە ئۇخلاپ قالدى. كېچىدە ئۆگزىدىن چۈشكىچە ئايىغى تېپىلىپ كېتىپ، شوتىدىن يىقىلىپ بېقىنىنى ئاغرىتىۋالدى. مەن شۇ ئىش تۈپەيلى بىسىيار مالال بولدۇم (قايغۇردۇم). ئەمدىلا قىرىق ئىككى ياشقا كىرگەن پادىشاھ شاراب ئىچىپ ئۆگزىدىن چۈشەلمىگۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان ئەھۋالدا، تۈن يېرىمدا ياتقان يېرىدىن قوزغالمىسا بولاتتى، - دەپ بۇ قاتارلىق ھادىسە، ۋەقە - لەردىن ئۆزىنىڭمۇ تولۇق خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ئەلچىگە بىلدۈرۈپ قويۇپتۇ.

دېمەكچىمەنكى، ھەر ۋاقىت ئۆزىگە پادىشاھلارنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغىن. ئۇلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىدىن غاپىل بولما. ناۋادا غاپىل بولساڭ،

ئۆزۈڭدىن، ئۆزۈڭنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن غاپىل بولغان بولسىن. يەنە بىرى، ئەتراپىڭدىكى ھەمتەڭ پادىشاھلار بىلەن دوستانە ئۆت. دوست بولالمىغان تەقدىردىمۇ دۈش-مەنلىشىپ قالما. ناۋادا دۈشمەنلىشىپ قالساڭ، ئاشكارا دۈشمەنلىشىپ يۈرمە. ئاڭلىد-شىمچە، ئىسكەندەر (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلغىلى بارماقچى بوپتۇ. ئەتراپىدىكىلەر ئۇنىڭغا:

— ئەي پادىشاھ، دۈشمەن ھازىر غەپلەت ئۇيقۇسىدىدۇر. شۇڭا كېچىلەپ ھۇجۇم قىلماق كېرەك، — دەپ مەسلىھەت بېرىشىپتۇ. ئەمما ئىسكەندەر دەپتۈكى: — ئوغرىلىقچە غالىب كەلگەنلىك پادىشاھلىقنىڭ ئىشى ئەمەس. يوشۇرۇن (ئوغرىلىقچە) قولغا كەلتۈرگەن غەلبە شەرەپ ھېسابلانمايدۇ. پادىشاھلىقتا ئۇلۇغ ئىشلارغا، يەنى ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلىشقا ئادەتلەنگەيسەن. چۈنكى پادىشاھ ھەممە كىشىدىن ئۇلۇغدۇر. شۇڭا ئۇنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرىمۇ ئۇلۇغ بولغاي!

بەس، يۇقىرىدا ئېيتتىمكى، ھەممەتسىز كىشىنىڭ ئالەمدە نامى چىقماستىن نام - نىشانىمۇ بولماس!

ۋاقتىكى، نامە ۋە يارلىقنى ئەزىز تۇتقىن. ھەرقانداق چاغدا يامان (بەدنىيەت)، پەس (ھەممەتسىز) كىشىلەرگە نامە بەرمە. ئەگەر نامە بېرىش زۆرۈر بولسا، مەسىلەن، كاتتا ئىنئام ياكى مائاش ئۈچۈن بىرەر ۋىلايەت - ئورۇننى بەرمەكچى بولساڭ، ئۇ ھالدا نامە بەرسەڭ بولىدۇ. ھەرقاچان چۈشۈرگەن يارلىق ۋە پۈتكەن نامەڭگە ھەرگىز خىلاپلىق قىلغۇچى بولما. ناۋادا ئاشكارىلانغان، ھەممە كىشى بىلىدىغان بولسا، تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى دېگەن سۆزگە خىلاپلىق قىلىش كىشىنىڭ رايىنى قايتۇرۇۋەتكەنگە باراۋەردۇر. مەن پادىشاھلىقنىڭ شەرتلىرى ئۈستىدە شۇنچىلىك توختالدىم. دەرۋەقە، پادىشاھلىق ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ئىشتۇر. ئەمما خالىغان بىرسىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس. ناۋادا ساڭا باشقا ئىشلارنى قىلىش نېسىپ بولسا، مەسىلەن، دېھقانچىلىق ۋە ياكى ئۆزگە ھۈنەر - كەسپ دېگەندەك، بۇلارنىڭمۇ شەرتلىرىنى (يول - قائىدىلىرىنى) ئوبدان ئۆگەن. ھەرقانداق ھۈنەر - كەسپنى ياخشى قىلىشقا ئادەتلەن. ھەر ئىشنىڭ ئىشلەشكە تېگىشلىك ۋاقتىنى ۋە تەرتىپىنى ياخشى ئىگىلە. تا قىلماقچى بولغان ئىشلىرىڭ ھەمىشە راۋان بولغاي!

قىرىق ئىككىنچى باب دېھقانچىلىقنىڭ بايانى

— بىلگىل، ئەي ئوغۇل، دېھقان بولساڭ، دېھقانچىلىقنىڭ يوللىرىنى، قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى، ۋاقت - پەيتلىرىنى ياخشى بىل. ھەر نېمە تېرىماقچى بولساڭ، ۋاقتى ئۆتمەستە تېرىغىن. ئەلۋەتتە، ئون كۈن كېيىن تېرىغاندىن ئون كۈن ئىلگىرى تېرىغان خوبتۇر. دېھقانچىلىققا لازىملىق ھەرقانداق ئەسۋابىنى جۈپتى بىلەن ساقلا. ئۇيلارنىڭ ئوبدىنىنى ئال ۋە بوغۇز بېرىپ باق. ھەمىشە بىر جۈپ ئۇيىنى ئايرىپ سېمىز تۈت. مۇبادا بىر ئۇي ئاغرىپ قالسا، بىرىنى ئىشلەت. بولمىسا، قىلىدىغان ئىشنىڭ توختاپ قالىدۇ. ۋاقت ئۆتۈپ كېتىدۇ. تېرىيدىغان ۋە يىغىلىۋالىدىغان چاغدا

قىيىنلىق قالمىدى. يەر ئاغدۇرماقتىن ھەر ۋاقىت غاپىل بولما. كېلەر يىلى قىلىدۇ. -
 خان تېرىقچىلىقنىڭ تەدبىرىنى بۇ يىل قىلىۋال. ھوسۇل ئالاي، ئەمگىكىم زايى بولمىدۇ. -
 سۇن، دېسەڭ، ھەرقانداق چاغدا زىرائەت تېرىيدىغان يەرنى ئوبدان تاللا ۋە ئوبدان يەر. -
 گە تېرىغىن. تا دېھقانچىلىقتىن مەنپەئەت كۆرەي دېسەڭ، دائىم بىكار تۇرماي ئىشلە!
 ئەگەر باشقا ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانماقچى بولساڭ، تېز ۋە ئوبدان قىلىدىغان بول. خې. -
 رىدارنىڭ كۆپ بولىدۇ. قىلماقچى بولغان ئىشنى كەسىپداشلىرىڭدىن ياخشى ئىشلە.
 ھەمدە ئاز سودىغا قانائەت قىل. توختىتىپ ياكى كۆپ ساقلىتىپ خېرىدارنى قاچۇردۇ. -
 ۋەتەن. تا ھۈنەرنىڭ ئارقىلىق رىزىقىڭ پاراۋان بولغاي!

كىشىلەر سودىنى تولىراق مەن بىلەن قىلىدىغان بولسۇن دېسەڭ، خېرىدارغا
 يۇمشاق، سىيلىق سۆزلە. يۇمشاق سۆزلىسەڭ، سىيلىق مۇئامىلىدە بولساڭ، خېرىدارمۇ
 سودىدا باھا تالىشىشتىن خىجىل بولىدۇ. مەقسىدىڭمۇ ھاسىل بولىدۇ. شۇندىلا سېنىڭ
 رىقابەتچىلىرىڭ، ئۆزگە ھۈنەرۋەنلەر ۋە كەسىپداشلىرىڭ ھەسەت قىلىپ ساڭا ئوخشاش
 بولۇشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. بازاردا ھەم شۆھرىتىڭ زىيادە بولىدۇ. ئەمما ھەر ئىشتا
 راست سۆزلىمەكنى ئادەت قىل. خۇسۇسەن، خېرىدارلىرىڭغا راستچىل بول. بېخىللىق
 قىلما. لېكىن ئۆزۈڭگە مەھكەم بول. ئۆزۈڭدىن كىچىكلەرگە يول قوي. ئاياللار ۋە گۆ. -
 دەكلەر بىلەن ئارتۇقچە مۇئامىلىدە بولما ھەم ئۇلار بىلەن جېدەل - غوۋغا قىلىشىمىدۇ. -
 غىن. غېرىب - مۇساپىرلارغا مەرھەمەتلىك بول. سودا ئىشىدا بەك خىجىل، يەنى تار. -
 تىنچاق بولۇپ كەتمە. ھەر ئىشنى لايىقىدا بىر تەرەپ قىل. پادىشاھىڭغا راستچىل بول.
 لېكىن پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى تولا ئارزۇلاپ كەتمە. ھەمتەڭلىرىڭگە خىيانەت
 قىلما. تونۇشلارغىمۇ، ناتونۇشلارغىمۇ ئوخشاش مۇئامىلىدە بول. ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى
 ئوخشاش قىلىپ بەر. پەرق كۆرۈلۈپ قالمىسۇن. ئەگەر سېنىڭ قولۇڭغا قاراپ قالغان
 بولسا، قەرز بەرمەكنى غەنىمەت بىل. ھەرگىز يالغان ۋەدە بەرمە ۋە قاتتىق مۇئامىلىدە.
 دە بولما. ناۋادا بىرەرسىدە قەرزىڭ بولسا، ئۇنىڭ دەمىلىققا قايتۇرۇش ئىمكانىيىتى
 بولمىسا، قەرزىمنى بەر دەپ تولا قىستىما. قوپاللىق ھەم قىلما. ھەر ئىشتا كۆڭۈل. -
 لۈك، ئوچۇق چىراي بول. ئەمما تىجارەت ئىشلىرىم خەيرلىك، بەرىكەتلىك بولغاي دې. -
 سەڭ، خۇدادىن قورق. ھەرقانداق ھۈنەرۋەن ئۇشبۇ تەرىقىدە بولسا، ئالەمنىڭ ھۈنەرۋەن. -
 لىرى ئارىسىدا ھەممىدىن مەرد، سېخىي سانىلىدۇ.

ھەر قوۋم ۋە ھەر تائىپەنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرى، يەنى ھۈنەر - كەسىپلىرى بىر
 تەرىقىلىق بولسۇنمەيدۇ. ئۇلارنىڭمۇ ئۆزلىرىگە خاس تۇتقان يولى بولىدۇ. ئەمما مەن
 ئالاقىدار ھۈنەر - كەسىپلەر توغرىسىدا بىلگىنىمچە ئاز - تولا بايان قىلدىم. ئەمدى،
 بۇ ئاخىرقى بابتا ھەر جىنسىنىڭ، يەنى ھەر تۈردىكى ئىشلارنىڭ شەرتلىرى، ئۆزگىچە -
 لىكلىرىنى قالدۇرماي بايان قىلىپ ئۆتمەن. ئىنشائاللاھتا ئالا ۋە تەقدىس (بۈيۈك ۋە
 ئەڭ يۇقىرى مەرتىبىلىك تەڭرىم خالىسا!).

(داۋامى بار)

(ئابلېمىت ئەھدە بۆگۈ: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن،
 دوستىپنت)

موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفور تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزا ئەخمەت

ئەسلىدىكى ھېكايەتنىڭ داۋامى ①

بىلىمك كېرەككى، كەشمىرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئەھۋالىنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى، سۆزىمىز «ئۇلارنىڭ تار ئۆتكىلىدىن ئاسانلىق بىلەن ئۆتۈپ، كەشمىر شەھىرىگە كىردۇق» دېگەن يەرگە كەلگەندى. شۇنىڭدىن كېيىن كەشمىر لەشكەرلىرى چېچىلىپ كەتتى. شەھەر خەلقى ھەممىسى ئۆيلىرىنى تاشلاپ، تاغ ۋە دەريالارغا قاچتى. ئۇلارنىڭ بارلىق مۈلۈك ۋە ئەسۋابلىرى ئۆيلىرىدە ئۆز ئورنىدىلا قالغاندى. پېقىر يۇقىرىدا زىددىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەن راجدان دېگەن ئىمارەتكە چۈشتۈم. راجداننىڭ ئەتراپىغا مۇھاپىزەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئەسكەرلەرنى قورشاش شەكلىدە ئورۇنلاشتۇردۇق. نەچچە كۈنگىچە شۇ يەردە تۇردۇق. كەشمىر لەشكەرلىرىدىن ھېچ ئەسەر سېزىلمىدى. تاكى يىدىگىرمە [تۆت] كۈنگىچە شۇ يەردە تۇردۇق، [ئەسكەرلىرىمىز بىلەن] ئات - ئۇلاغ - لىرىمىز ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ۋە ھارغىنلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئىلگىرىكى ھالىتىگە كەلدى.

كەشمىر لەشكەرلىرى شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى، شەھەرگە ئىككى فەرسەخ يىراقلىقتىكى بىر پاتقاقلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇراقلاشقان ئىكەن، ئۇلار ئاشىكا-رىلاندى. چارە - تەدبىرلىك كىشىلىرىمىز مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق دېيىشتى: — بىزنىڭ شەھەرنى ساقلىغىنىمىزنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق. ئەڭ ياخشىسى بىز شەھەردىن چىقىپ، جەڭ قىلىش پۇرسىتىنى تاپايلى. چۈنكى، كەشمىر لەشكەرلىرى سان ۋە كۈچ جەھەتتە بىزدىن ئارتۇق، بىز پۇرسەتنى تېپىپ ھىيلە ئىشلەتكەندىلا، ئۇلارغا زەربە بەرگىلى بولىدۇ. نەزم:

① بېشى ئۆتكەنكى ساندا.

چۈ تەدبىر ئىكەن مۇشكىل ئولغۇسى ھەل، ئەفە ئۇلىدىن پەقەت بىن سىلپا
كىس بىھودە تاپمە ئەدۇدىن خەلەل. دىنەر پەقەت بىن سىلپا ئۇلىدىن پەقەت بىن سىلپا
چارە - تەدبىر ئىگىلىرىنىڭ مەسلىھەتگە ئەمەل قىلىپ، شەھەردىن كۆچتۇق ۋە
كەشمىر لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدىن ياسال (سەپ) بىلەن ئۆتۈپ، كەشمىرنىڭ شەرق تە-
رىپىدىكى بەكلەنە ئاتلىق يەردە مەنزىلگاھ قۇردۇق.
يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، شۇ يىلى جامادىيەل ئاخىر - بۇ كۈز ۋاقتى ئىدى - نىڭ
ئاخىرىدىن ياكى شەئبان ئېيىغىچە - بۇ ئەتىياز پەسلى ئىدى - بولغان مۇددەت ئىد-
چىدە بىر مەزگىل كەشمىر لەشكەرلىرىدىن قېچىپ يۈردۈك. شۇ سەۋەبتىن كەشمىر
لەشكىرى بارغانسېرى تەكەببۇرلىشىشقا باشلىدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا بىز كۆچسەك،
ئۇلار بىرنەچچە كۈن توختاپ تۇرۇپ، بىزگە تاقابىل تۇرالغۇدەك مۇستەھكەم بىر جا-
نى تېپىپ، ئالدى بىلەن ئۇ يەرنى مەخپىي ھالدا ئىگىلەپ ۋە پۇختىلاپ بولغاندىن كې-
يىن، ئاندىن كېچىسى كۆچۈپ كېلىپ، ئۇ يەردە مۇستەھكەم بېكىنەتتى. ئاخىرقى
ۋاقىتلاردا ئۇلار شۇنداق قورقۇمسىز ۋە يۈرەكلىك بولۇپ كەتتىكى، قاچانكى بىز
كۆچسەك، ئۇلارمۇ ئارقىمىزدىنلا ھېچ بىر ئەندىشىسىز ھالدا كۆچۈپ كېلىۋېرىدىغان
بولدى. ئاخىر ئۇلار كۆچۈپ باغنون^① دېگەن يەردە تۈزلەڭلىككە چىقتى. پېقىر ئارقىغا
بۇرۇلۇپ، ياسال تۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستۇم. ئۇ جەڭنىڭ ۋەقەسى ئۇزۇن، قىس-
قىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بىر پەستىن كېيىن، غالىب ۋە كەرەملىك تەڭرىنىڭ ئىلتىپات
دېڭىزىدىن غەلبە ۋە بەخت - سائادەتنىڭ مەيىن شامىلى ئېسىشكە باشلىدى. بەخت-
سىزلىك شىۋىرىغىنى دۈشمەنلەرنىڭ كۆزلىرىگە چاڭ - توزان ۋە توپا - تۇپراقلىرىنى
چاچقىلى تۇردى. نەزم:

ئۆلۈكلەر تەنۇ باشىدىن ئۇششۇ چاغ،
بولۇپ زاھىر ئول رەزمگاھ ئىچرە تاغ.

كەشمىر ئەمىرلىرىنىڭ چوڭى مەلىك ئەلى ئىدى. يەنە بىرقانچە مەملىكەت مۆتە-
ۋەرلىرى كەشمىر لەشكىرىنىڭ سەردارلىرى ئىدى. [ئۇلار ئۆلۈمگە جېنىنى تىكىپ
جەڭ قىلغۇچى بىر توپ كىشىلەرنى باشقۇرۇپ جەڭ قىلىشتى. ئاخىر ئۇلار ھەممىسى
ئەجەل قوينىغا كىردى.] ئۇ ئەمىر ۋە سەردارلارمۇ ئاشۇ جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ
سەردارى بولۇپ قالدى، قالغانلىرى تاغقا قېچىپ چىقىپ كەتتى. لېكىن، كۆپىنچىسى
يارىدار ئىدى، سالامەت قالغانلىرىنىڭمۇ يۈرەكلىرى ۋە ھىمە ۋە دەھشەتلىك قورقۇنچ تۈ-
پەيلىدىن پارە - پارە بولغانىدى. ئۇلار يەنە قېچىشنىڭ خىيالى بىلەن سەرگەردان ۋە
ھەيران ئىدى. ئەفە ئۇلىدىن پەقەت بىن سىلپا ئۇلىدىن پەقەت بىن سىلپا

① بۇ يەز نامى موللامۇھەممەدنىياز تەرجىمىسىنىڭ بۇ قول يازمىسىدا يۇقىرىقىدەك يېزىلغان، ئاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «باگ-
خۇن» ئېلىنغان. پارىچە ئىككىنچى نۇسخىدا «باغى بەۋن» دېيىلگەن.

لېكىن، تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن ئاجايىپ بىر ئىش سادىر بولدى. ئۇ ئىش مۇنداق ئىدى. پېقىر مىرزا ئەلى تاغايىنىڭ شەيتانلىقى ۋە پەسكەش تەبىئىتىنى بۇرۇنلا بىلەتتىم. چۈنكى، ئۇ ھىيلە - مېكر دە شەيتاندىنمۇ مەشھۇرراق تۇر. ۋەقەنىڭ قىسقىچە بايانى شۇكى، مىرزا ئەلى تاغاي پېقىرنىڭ ئالدىغا كېلىپ، مۇنداق مەسلىھەت كۆرسەتتى:

— بۇ لەشكەر پاراكەندە بولۇپ قېچىپ، تاغقا چىقتى. دېمەك، كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. كى، ئۇلار ئۇ يەردە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىدۇ. بىزنىڭ تاغقا چىقىپ جەڭ قىلىشىمىز مۇۋاپىق ئەمەس. ئابرويمىزنى مۇنچىۋالا تۆكۈشىمىز نادانلىقتۇر. دۈشمەننىڭ لەشكەر - لىرىنى ۋەيران قىلىشنىڭ يولى شۇكى، بىز ئىلغار قىسمىمىزنى ئېلىپ كېلىپ، كەشمىرنىڭ ئاياغ تەرىپىگە، يەنى ئۇلارنىڭ ئائىلە، بالا - چاقىلىرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلايلى. بىز ئۇلارنىڭ ئەھلى ئاياللىرىنىڭ ئۈستىگە يېتىپ بارغان ۋاقتىمىزدا، ئۇلار تاغدا تۇرالمايدۇ، ئائىلە ۋە بالا - چاقىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئىلاجىسىز تاغدىن تۆۋەنگە چۈشىدۇ. بالا - چاقىلىرىنى تاغقا بىللە ئېلىپ چىققانلار بولسا، بالا - چاقىلىرىنى تاشلاپ تاغدىن چۈشۈشنى خالىمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن ئۇلار بۆلۈنۈشكە، پارچىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇشۇ تەدبىر بىلەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تاغدا قالىدۇ، يەنە بەزىلىرى تۆۋەنگە چۈشىدۇ. ئۇلار بىرلا پارچىلانسا، ئىككى كىچىق قېتىم بىرلىشىشى تەس بولىدۇ. بىزگىمۇ جەڭ قىلىشقا ھاجەت قالمايدۇ. ئۇ ئاشۇنداق مەسلىھەتنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شەيتانلىق ناخشىسى بولغان بۇ داۋرىڭنى سەلتەنەت دەبدەبىسى دەپ ئويلاپ قالدىم. بۇ باتىل (يالغان) سۆزنى ھەق (راست) دەپ گۇمان قىلدىم. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇزۇق مەسلىھەتىنى قوبۇل قىلدىم - دە:

— ئەتە تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئىلغار قىسمىنى ئېلىپ تۆۋەن تەرەپكە بارايلى، — دەپ قارار چىقاردىم. نەزم:

چۇ شەيتان ماڭا بەردى مۇنداغ قۇسۇن،
يىقىلدىم ئايلاق ئاستىغە سەرنىڭگۈن.

شۇنداق قىلىپ، ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەنلا تۆۋەن تەرەپكە كۆچۈشكە يۈزلەندۈك. شۇ چاغدا ئەمىر دائىمئەلى يېنىمغا كەلدى ۋە ماڭا:

— بىز نې - نې مېھنەت - مۇشەققەتلەرنى چېكىپ يۈرۈپ ئىشنى مۇشۇ ھالەتكە يەتكۈزدۈك، مانا بارلىق دۈشمەنلەرنى پاراكەندە قىلىپ، بۇ تاغقا سولىدۇق. ئەمدى بۇلارنى قويۇپ نەگە بارىمىز؟! — دەپ، قوپاللىق بىلەن سۆزلىدى.

پېقىر بۇ سۆزدىن كېيىن ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالغانىدىم، مىرزا ئەلى تاغاي كۆ - چۈپ كېلىپ، بىزنىڭ توختاپ قالغانلىقىمىزنىڭ سەۋەبىنى سورىدى. ئەمىر دائىمئەلى ماڭا دېگەن سۆزلىرىنى مىرزا ئەلى تاغايغىمۇ ئۆزى ئېيتتى. مىرزا ئەلى تاغاي شۇنىڭ -

دىن كېيىن ماڭا قاراپ: — سۆزى، قارارىدىن يېنىش، مەسلىھەتنى ئۆزگەرتىش گۆدەك بالىلارنىڭ ئىشى. تۈنۈگۈن قارار قىلىشقىنىمىزنىڭ ئۆزى كېڭەش - مەسلىھەت دېگەن شۇ، ئەمدى ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك، — دېدى.

بېيىت:

تا دەر نە رەسەد ۋەئىدەئى ھەر كاركى ھەست،
سۇدى نە كۈنەد يار ھەر يارىكى ھەست.

تەرجىمىسى:

بېرىلگەن ۋەدىگە يەتمەسە ھەر ئىش،
ھەر دوست نەسەھىتى كار قىلماس ئىشىش.

ئەمىر دائىم ئەلنىڭ ئويلىغانلىرى ۋە مەسلىھىتى پۈتۈنلەي توغرا ئىدى. ئۇنىڭغا قۇلاق سالمىدىم، ئۇ بەتقىلىق بىرنېمىنىڭ تامامەن خاتا سۆزلىرىنى قوبۇل قىلدىم. نەزىم ①:

سەن دوست ئىلە دۇشمەننى بەراپەر قىلمە،
ھەر كىم ساڭا سۆز دېسە باۋەر قىلمە.
دۇشمەن بىلەن دوستنى كېرەك فەرق ئەتمەك،
فەرق ئەتمەي ئۇلار ئىشنى ئەبتەر قىلمە.

ئەلقىسسە، ئۇ ھىيلىگەرنىڭ مىكىر - ئەپسۇنلىرىغا ئالدىنىپ، ھابىل ۋە بابىلنىڭ قۇدۇقىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ، ئۇ بولۇمسىزنىڭ ئەپسۇنلىرى بىلەن كۆچۈپ ناگام چېگەرسىغا يېتىپ باردۇق. مىرزا ئەلى تاغاي ئالدىدا مېڭىۋاتاتتى، ئىككىنچى مەنزىلگە يېتىپ بارغاندا «تۆۋەن تەرەپتە يول يوق، بولغان تەقدىردىمۇ لەشكەر ماڭغۇچىلىك يول ئەمەس» دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. ئامالسىز يا ئارقىمىزغا يانالماي ياكى ئىلگىرىلىسەلمەي، ھارۇرە ② ئاتلىق يەرگە چۈشتۇق.

كەشمىر لەشكىرى بىزنىڭ كۆچۈپ كەتكىنىمىزنى كۆرۈپ، خاتىرجەم بولۇپ، قېچىپ كەتكەن ۋە چېچىلىپ كەتكەنلىرى قايتىدىن يىغىلىپ، تاغدىن تۆۋەنگە چۈشۈپ، بىر مۇستەھكەم يەرگە بېكىنىپ ئۇنىڭ ئەتراپلىرىنى شاخ بىلەن توسۇپ ئورۇنلىشىۋاپتۇ. بېيىت:

① بۇ سۆز پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «رۇبائىي» دېيىلگەن.
② بۇ يەر نامى پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «جارۇرە» دېيىلگەن تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «چارۇرە» دەپ ئېلىنغان.

ئەز جەفاھىيى سەرى تىغى چە ئەفتادى مەرا، ئەپانە ئەلە نىمىيە
مۇردە بۇدەمكى، خۇدا جانى نەۋى دادى مەرا. ئەپانە ئەلە نىمىيە
تەرجىمىسى: ئەپانە ئەلە نىمىيە سەرى تىغى چە ئەفتادى مەرا، ئەپانە ئەلە نىمىيە

جەۋر تىغىدىن بولدۇم ئاجىز، يەتمىدى دەرمان ماڭا،
مۇردا بولغانتىم، خۇدا بەردى يېڭىدىن جان ماڭا.

بۇ ۋەقە تارىخقا توققۇز يۈز ئوتتۇز توققۇز شەئبان ئېيىنىڭ تۆرتىنچى كۈنى ① بولغانىدى. پەزىلەت ئىگىلىرىدىن بىرى: بۇ ۋەقەگە «روزى چەھارۇم ئەز [ماھى] شەئبان» (شەئبان ئېيىنىڭ تۆتىنچى كۈنى) دېگەن سۆزنى تارىخ قىلىپ تاپقاندى. شەئبان ئېيىمۇ ئۆتۈپ، سەۋر پەسلى ئاخىرلاشتى. قىشنىڭ سوغۇقى جەدى ② پەس-لىنىڭ بۆلۈت غەلۋىرلىرىدىن تاغلارنىڭ ئۈستىگە ئاپئاق كافۇرلارنى ③ چاچقاندى، قۇياشنىڭ قىزدۇرۇشى بىلەن سەۋر بۇرجىدىن ياغقان تۇپراقنىڭ ئاق يېپىنچىلىرى ھەممىسى ئېرىپ كەتتى.

مىرزا ئەلى تاغاي پەس ۋە يارىماس ئەمىرلەردىن گەپ ئالاتتى ۋە ئۆزى كەشمىرنى تولۇق ئىشغال قىلىشنىڭ ناھايىتى قىيىن ئىكەنلىكىنى شەرھىلەپ، تولا مۇبالىغىلەر-نى قىلاتتى. ئۇ شۇنداق قىلىپ يۈرۈپ ئاخىر ھەممە ئەمىرلەر ۋە لەشكەرلەرنىڭ كۆڭ-لىنى كەشمىردىن سوۋۇتتى.

مىردائىمئەلى شىجائەتتە، ياخشى پىكىر ۋە مەسلىھەت جەھەتتە ناھايىتى مۇس-تەھكەم كىشى ئىدى. پۈتكۈل موغۇل لەشكەرلىرى ۋە كاتتىلىرى يىغىلىپ، مىردائىم-ئەلىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ، ئۆزئارا كېلىشىۋالغان تەلەپ ۋە سۆزلىرىنى مىردائىمئە-لىگە غەلۋە - غەۋغا قىلغان ھالدا دەپتۈ.

— پالانى كىشىگە ئەرزىمىزنى يەتكۈزگىن، — دەپتۇ ئۇلار پېقىر مۇھەممەد ھەي-دەرنى كۆزدە تۇتۇپ، — بىز موغۇل خەلقىمىز، شۇڭا ھەمىشە موغۇلىستاننىڭ مۇھىم خىزمىتىگە مەشغۇلمىز. موغۇل ئەھلىنىڭ تەبىئىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋە ياخشى كۆرىدىغان يەر ھېچقانداق ئاۋاتلىق يېرى بولمىغان سەھرادۇر. بىز ھوقۇشنىڭ ۋەيرانىدىكى كۈلكىسىنى بۆلبۈلنىڭ باغ ناخشىسىدىن ئەۋزەل كۆرىمىز. گۈللەنگەن، كۆ-جۈم يەردە ھوقۇش ماكان تۇتمىغىنىدەك، بىزمۇ ئاۋات يەرلەردە ماكانلىشىشنى خالى-مايمىز. بىزنىڭ تۇرار جايىمىز تاغ - باياۋان، [دوستلىرىمىز تاغ ھايۋانلىرى، ئۈل-

① ھىجرىيە 939 - يىلى شەئبان ئېيىنىڭ 4 - كۈنى مىلادىيەنىڭ 1533 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
② جەدى (1 - تاغ ئۆچكىسى، كىيىك؛ 2) كونا ئاسترونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە كۆكتىكى ئون ئىككى بۇرجىنىڭ بىرى، بۇ بۇرج كىيىك شەكلىدە تەسەۋۋۇر قىلىنغانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان. بۇ شەمىيە ھېسابى بويىچە قىش پەسلى ئايللىرىنىڭ بى-رىنچىسى بولۇپ، 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ.
③ كافۇر — ناھايىتى ئاق ۋە خوشبۇي ماددا، بۇ يەردە قار مەنىسىدە كەلگەن.

پەتلىرىمىز دالا توڭغۇزى بولىدۇ. [كىيىدىغىنىمىز ھايۋاناتلارنىڭ تېرىسى، يەيدىغىنىمىز قۇشلار ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ گۆشىدۇر. شۇنداق تۇرۇپ، بىز قانداقلا چەك جەننەت كەبى گۈزەل، ئاۋات، بەلكى پىردەۋىسى ئەلادەك كەشمىرنىڭ ئەقىلىسىز كاپىرلىرى بىلەن بىللە تۇرالايمىز. «كافىرلار جەننەتكە كىرەلمەيدۇ» دېگەن ھۆكۈم بويىچە قارىغاندىمۇ بىز كەشمىردە تۇرساق خۇشال بولالمايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە كەشمىر بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدىكى يول مۇساپىسى بەك ئۇزاق، يەنە كېلىپ بۇ يولنىڭ قىيىنچىلىقى ۋە مۈشكۈلاتلىرى ھەددى - ھېسابسىز كۆپ. ئەھلى ئايالىمىز ۋە مال - چارۋىلىرىمىز ئۇ يەردە قالدى. [ئۇنى ئېلىپ كېلىش ئوڭاي ئەمەس. بىزنىڭ تىرىكچىلىكىمىز مال - چارۋىغا باغلانغان.] بىز ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ ھايات ياشىيالمايمىز. [ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆلۈمگە يۈزلىنىپ، كۆز يۇمغىنىمىز ياخشىراق، دەپ قارايمىز.] ئەڭ ياخشىسى بىز بۇ لەشكەر ۋە جابدۇقلارنى ۋەيران قىلىپ، خاننىڭ ھۇزۇرىغا بارىمىز. ئەگەر خان بىزنى ئۆلتۈرگەن تەقدىردىمۇ جەستىمىزنى ئەھلى ئايالىمىز ئۆز قولى بىلەن دەپنە قىلىدۇ. ئەگەر بىزنى ئۆلتۈرمىسىلا، بۇنىڭدىن كېيىن ئارزۇ تىزگىنىنى موغۇلىستاندىن باشقا تەرەپكە تارتمايمىز. بېيىت:

ئەگەر ئىنسان بار جان بەرم زى غەمەت،
دىگەرەم ئاشىقى ھەۋەس نەكۈنەد

تەرجىمىسى:

غەمىڭ يادى يۈرەكتە، بولسىلا جان،
يەنە قىلماسەن ئاشىقلىق ھەۋەسنى.

ئەمىر دائىم ئەلى يېنىمغا كېلىپ، ئۇ جاھىللارنىڭ دېگەن گەپلىرىنى پېقىرغا يەتكۈزدى. پېقىر ئۇ ناكەسلەرنىڭ بۇ قىلىقىغا ھەيران قالدىم. مىسرا:

تەۋرى كۈدام مەردۇمۇ رەسمى كۇجاست ئىن؟

تەرجىمىسى:

قانداق ئادەم ئادىتى بۇ، قانداقلىرىنىڭ يوسۇنى؟

شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى، بىر ئەخلەتچى كىشى ئەتتارنىڭ دۈكىنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىدا دۈكەندىكى ئەتىرنىڭ خۇش ھىدى ئۇنىڭ دېمىقىغا يەتتى - دە، ھوشىدىن كېتىپ يىقىلدى. ئۇ يەردە بىر ھۆكۈمە تېۋىپ بار ئىدى. ئۇ تېۋىپ ئەخلەتچىنىڭ

بۇرنىغا بىر ئاز نىجاسەتنى ئېلىپ كېلىپ پۇراتقاندى، شۇ ھامان ھوشىغا كەلدى ۋە مۇنداق دېدى، نەزم:

يىللار ئېرىدىكى ئاڭلار ئېرىدىم مەن،
ئەترۇ ئەنئەنە بەسى ئىشىش مەرغۇب.
يەتتى ئول بۇيىكىم بۇ دۇكاندىن،
ئاندىن ئېرىكەن بەسى نىجاسەت خۇب.

شۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر دائىمئەلىگە:

— ئەگەر كەشمىرنى تولۇق پەتۋى قىلىشقا كىرىشسەم، بۇ ناكەس ئادەملەر سەلتە-
نەت ئاساسىغا خەلەل يەتكۈزۈشكە قەدەم قويدىغان ئوخشايدۇ، — دېدىم.

— خان ماڭا بۇ ياققا مېڭىشقا رۇخسەت بېرىدىغان چاغدا، — دېدى ئەمىر دائىم-
ئەلى، — پەرمان قىلىپ مۇنداق دېگەندى: «مىرزا ئەلى تاغاي سەلتەنەت ئىشلىرى جەر-
ياندا ئۆزىنىڭ شەخسىي ئىشلىرىنى بېجىرىشنى زۆرۈر دەپ بىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ئايرىم-
ئىشى ئۈچۈن ئومۇمىي سەلتەنەت ئىشلىرىغا زىيان سالىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق يامان قى-
لىقلىرىنى كۆپ قېتىم ئەپۇ قىلىپ، كەچۈرۈم ئېتەكلىرى بىلەن ياپتىم. ئۇنىڭ مۇرا-
دىنىڭ ھاسىل بولۇشى ئۈچۈن، ئۆز سەلتەنەتنىڭ ئىشلىرىغا تەسىر يېتىشىگىمۇ
رازى بولىدۇم. ئەمما، بۇنداق ئىشلار تولا سادىر بولمۇەرسە، ئەلۋەتتە كۆڭۈلگە پەرىشان-
لىق ۋە سەلتەنەت ئىشىغا ۋەيرانلىق يېتىدۇ. ئەگەر بۇ قېتىم مىرزا ئەلى تاغاي ئۆز-
نىڭ كونا ئادىتىنى تەكرارلىسا، ئوغلۇم ئىسكەندەر سۇلتاننىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنىڭ
تېنىنى ئومۇمىي ھاياتتىن تىرىكلىك ئىزدەشتىن ئازاد قىلىڭلار، ئەلۋەتتە كېچىكتۈر-
مەڭلار!» خان ماڭا شۇنداق دەپ يارلىق قىلغاندى. مانا ھازىر ئۇنىڭ گەدىنىدە گۇناھ
ئىسپاتلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر خاننىڭ يارلىقىنى تۈتۈپ، ئۇنى يوقاتساق، باشقا ھېچ-
كىممۇ قارشىلىق قىلىشقا، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىشقا پېتىنالىمايدۇ — دە، شۇنىڭ بى-
لەن تولۇق ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولىدۇ. ھېچقاچان موغۇل خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى
ئاستىغا كىرمىگەن كەشمىر مەملىكىتى ئاسانلىق بىلەن تەسەررۇپىمىزغا كىرىدۇ. تا-
كى قىيامەتكىچە ياخشى ئاتاق ۋە يۇقىرى ئاۋاز سىزنىڭ نامىڭىزغا مەنسۇپ بولىدۇ.
موغۇل خانلىرى خانىدانلىقىنىڭ زىممىسىدە سىزگە بولغان كاتتا مىننەتدارلىق پەيدا
بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار بۇ مەملىكەتنى ھېچ زاماندا ئۆز تەۋەلىكىگە كىرگۈزەلمىگەن ئەمەس.
— ھالا بۈگۈنگىچە مانا يىگىرمە يىل^① بولۇپتۇ، — دېدىم مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن، —
ھەزرىتى خان بارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەر ۋە ئەسكىرىي ئىشلارنى تولۇق ھوقۇق بىلەن
مۇتلەق ۋە پۈتۈنلەي پېقىرغا تاپشۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. كېڭەش — مەسلىھەت زۆرۈرىيىتىد-

① بۇ يىل سانى مۇشۇ قولىيازىمدا يۇقىرىقىدەك يېزىلىپ قالغان، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەنت روسچە نەشرىدە «ئون يىل» دېيىلگەن.

نى كۆزدە تۇتۇپ، ھەر قېتىمدا ئەمىرلەرنى پېقىرغا ھەمراھ قىلىۋاتىدۇ. خۇداغا شۈك-
رى، ھازىرغىچە ھەممە مۇھىم ئىشلار خەيرلىك ئاخىرلىشىپ تۇرىۋاتىدۇ، ئېتىراز بار-
ماقلىرى بىلەن كۆرسەتكىلى بولغىدەك ھېچ ئىش يۈز بەرمىدى. ئەمدى كېلىپ بۇ
ئىشنى قىلساق، بۇ يامان ئاتاق ئەلۋەتتە پېقىرنىڭ نامىغا مەنسۇپ بولىدۇ - دە، بۇنىڭ-
دىن كېيىن ئەمىرلەردىن ھەرقانداق كىشى ماڭا ھەمراھ بولسا، شۇ ھامان ئۇنىڭ كۆڭ-
لىدە ۋەھىمە، ۋەسۋەسە، پەيدا بولىدۇ، ئۆزىنىڭ ماڭا ھەمراھ قىلىنىشىدىن مەقسەت
گويىكى مېنىڭ ئۇنىڭغا ئەزرائىلنىڭ خىزمىتىنى بېجىرىشىم ئۈچۈندەك تۇيغۇغا كې-
لىپ قالىدۇ - دە، ئۇ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقا تىرىشىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. ماڭا ھەمراھ
بولۇش ھەرقانداق كىشىگە جان ۋەھىمىسى سېلىشقا سەۋەبچى بولىدۇ. شۇڭا، بۇنداق
يولنى تۇتۇش مۇسۇلمانچىلىق ئادىتىگە لايىق ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرەپلىك شە-
رىئەتنىڭ نەزىرىدىمۇ بىر مۇسۇلماننى قەتل قىلىش دۈرۈس ئەمەس. *بىر مۇسۇلماننى قەتل قىلىش دۈرۈس ئەمەس.*
پېقىر تەپەككۈر ئەينىكىدىن مۇلاھىزە كۆزلىرىم بىلەن شۇنى كۆردۈمكى، بۇ
ئىككى ئىشتىن بىرىنى تاللاشتىن ئۆزگە چارە يوق: بىرى شۈكى، مىرزا ئەلى تاغايىنى
ئۆلتۈرۈش ۋە كەشمىرنى ئېلىش، يەنە بىرى، ئۇنى ئۆلتۈرمەسلىك ۋە كەشمىرنىمۇ
پەتھى قىلماي قايتمىش. پېقىر ئاخىر كەشمىرنى قويۇپ، يېنىشقا رازى بولىدۇم. كەش-
مىر شاھلىرى بىلەن سۈلھى تۈزۈش پىكرىنى ئارىغا سالدىم. ئاقىللارنىڭ پەندى - نە-
سەھىتىنى ئاڭلىماي نې - نې مېھنەتلەرنى چەكلىمە، نې - نې ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى
تارتتىم. ھەرقانداق كىشى دۈشمەنگە كۈچى يېتىپ تۇرۇپ ئۇنى ئۆلتۈرمىسە، ئۆزىگە
ئۆزى دۈشمەنلىك قىلغان بولىدۇ. *بېيىت: شۇنىڭ بىلەن بىر ھەمراھ بولۇش دۈشمەنلىك قىلغان بولىدۇ.*
دەست بەردەستۇ مارى بەر سەرى سەڭ،
خىيرە رايى بۇۋەد قىياسى دەرەڭ.
تەرجىمىسى:
قولىڭدا تاش، يەنە بىر تاش ئۈستىدە بار يىلان،
پۇرسەتنى چىڭ تۇتمىسەڭ، دېمەك، ئۆزۈڭگۈل - نادان.

كەشمىردىن يانغانلىقىمىزنىڭ زىكرى ۋە شۇ كۈنلەردە
بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مەخپىي قالمىسۇنكى، ئۇ چاغلاردىكى كەشمىر پادىشاھىنىڭ ئېتى مۇھەممەد شاھ
ئىدى. شەردارلىرىدىن مەلىك ئەلى بىزنىڭ قولىمىزدا ئۆلگەنىدى. ئۇنىڭ تۇۋىنىدىكى.

لەردىن مەلىك ئابدال ماكرى، كاجىچەك، لاھورى، ماھىرى ۋە زەنگىچەك قاتارلىقلار بار ئىدى. پېقىر سۈلھى سۆزىنى ئارىغا سالدىم. ئۇلار جان - دىللىرى بىلەن مېنى تەقدىر بولدى، بەلكى ئىشەنمەي قالدى. ئۇلار: «بۇنداق گۈزەل ۋە لاتاپەتلىك مەملىكەتنى ئېلىپ بولۇپ، يەنە تاشلاپ كېتىش ئەقىل ئىگىلىرىنىڭ ئىشى ئەمەس» دەپ ئويلايتتى. دېمەك، سۈلھى قىلىشنى قارار قىلىشتۇق. خوتبەنى خاننىڭ نامىغا ئوقۇتتۇم، ئاقچە (پۇل)نى خاننىڭ نامى بىلەن زىننەتلەپ قۇيۇردۇم. كەشمىر ماللىرىدىن مو - غۇللارغا لازىملىقلىرىنى يېتەرلىك مىقداردا ئالدۇق. مۇھەممەدشاھنىڭ پاكلىق پەردەسى ئىچىدىكى قىزلىرىدىن بىرىنى ئىسكەندەر سۇلتانغا نىكاھ قىلدۇردۇم. ئەمىرلەر - دىن ھەربىر كىشى ئۆز مەرتىۋىلىرىگە يارىشا كەشمىر سۇلتانلىرىدىن بىرى بىلەن كۆرۈشتى. پېقىر مۇھەممەدشاھ بىلەن كۆرۈشۈپ، موغۇل قائىدىسى بويىچە دوست بو - لۇشۇپ، بىر - بىرىمىزنى دوست دەپ ئاتاشتۇق. ئەمىر دائىم ئەلى ئابدال ماكرى بىلەن، مىرزا ئەلى تاغاي لاھورى بىلەن، بابا مىرزا كاجىچەك بىلەن، تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزا - ئۇنىڭ ئەھۋالى پات پۇرسەتتە زىكىر قىلىنىدۇ - زەنگىچەك بىلەن كۆرۈشتى ۋە بىر - بىرلىرىگە قولىدىن كېلىشىچە سوۋغات ۋە پىشكەشلەرنى قىلىشتى. شەۋۋال ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى ئىدى، كەشمىرگە كەلگەن يولمىز بىلەن ماڭدۇق. تىبەت چېگرىسىغا يېتىپ كەلگەن ۋاقىتىمىزدا ئۇ تەۋەلىكتىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىستىقبالىمىزغا پىشكەشلەرنى ئېلىپ چىقتى. تىبەتنىڭ كەرسە ئاتلىق بىر ۋىلايىتى بار ئىكەن، ئۇنىڭ يەرلىرىدە بېخىلنىڭ كۆڭلىدەك تار جىلغىلىرى بار ئىكەن، ئۇنىڭ بىر تەرىپى چوڭقۇر يار بولۇپ، گويىكى پەسلەر قەلبىدەك تەگسىز ئىكەن، يەنە بىر تە - رىپى شۇ قەدەر ئېگىز قىيا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېتىشكە پىكىر - ئەندىشىنىڭمۇ قۇۋۋىتى يەتمەيدىكەن. يولى شۇ قەدەر خىرە ئىكەنكى، يورۇق كۈندۈزمۇ ئۇ يەردە قاپ - قاراڭغۇ كېچىدەك كۆرۈنىدىكەن. كەرسەلىكلەر ئۆزىنىڭ بۇ تار جىلغىسىغا ئىشىنىپ ۋە چوقۇنۇپ «ھېچقانداق تائىپىنىڭ بۇ جىلغىنى بويسۇندۇرۇشقا قۇدرىتى يەتمەيدۇ» دەپ خىيال قىلىشىپ، بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ سەركەشلىك قىلدى، سېلىق تۆلەش ۋە پىشكەش قىلىشتا بىپەرۋالىق قىلدى. ناماز پېشىن ۋاقتى بولغاندا ئۇلارغا يېقىن بې - رىپ چۈشتۈك. كېچىسى ھەممە ئادەم جەڭ ئەسۋابلىرىنى تەييارلىدى.

ئەتىسى تاڭ ئاتتى. ئالتۇن سۈپەرلىك ئاسمان تۈركى (قۇياش) تۆتىنچى ئاسمان قەلئەسىنى ئىگىلىدى ۋە جاھاننى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن شەرق تەرەپتىن زېمىن مەيدانىغا قاراپ يۈزلەندى. پۈتكۈل لەشكەر جەڭ كىيىملىرىنى كىيىپ سۈرەن سېلىشتى. ئەلقىسسە، چوڭ ۋە قاتتىق جەڭ بولدى. نەچچە قېتىم يۇقىرىدىن تاش دومىلى - تىپ، ئىسلام لەشكىرىنى قاچۇردى. ئىسلام لەشكىرى قايتىدىن مەردانلىك ئېتەكلى - رىنى ئىجتىھات بېلىگە چىڭ قىستۇرۇپ، سۇبات ئاياغلىرىنى غازات تاغلىرىغا قويدى. ئاخىر ئىسلامنىڭ نۇسرەت شامىلى كۇپپارلارنىڭ تاغدەك مۇستەھكەم ئاساسى كۈچ - نى گويىكى ساماننى ئۇچۇرغاندەك يوقلۇق تامان ئۇچۇردى. شۇڭا، ئۇ كاپىرلارنىڭ

سەردار ۋە باتۇرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلتۈرۈلدى، قالغانلىرى قېچىپ يوقالدى. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل مال - مۈلۈكلىرى، چارۋىلىرى ۋە ئەھلى ئاياللىرى ئىسلام لەشكەرىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇلدى. بۇ ۋەقە تۈپەيلىدىن قالغان ئەتراپتىكى كۆپ پارلارنىڭ كۆڭلىدە ۋەھىمە ۋە چۆچۈش پەيدا بولدى. شۇڭا، ئاياللىرى، بالا - چاقىلىرى ۋە مال - لىرىنىڭ سالامەت قالغىنىغا رازى بولۇپ، ھەممە نەرسىلىرىنى پىشكەش قىلىشتى. تىبەتنىڭ مۇھىم ۋىلايەتلىرىدىن بىرى بولغان پۈرىك ۋىلايىتىنىڭ ھەممە مال - مۈ - لۈكلىرىنى يىغىپ، ئەمىرلەر ۋە لەشكەرلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردۇق؛ نەپىس ماتالاردىن بىرمۇنچىسىنى خانغا پىشكەش ئۈچۈن ئېلىپ، ماريۇلغا قاراپ يۈردۈق.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ماريۇلدىن پايتەخت ياركەندكە يانغانلىقى،
پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرنى ئۇرسەڭ تەرەپكە يۈرۈش
قىلىشقا بۇيرۇغانلىقى

نەزم:

نە خۇش، بولسە ماڭا ۋەسلىڭ مۇيەسسەر،
جەمالىڭدىن كۆزۈم بولسە مۇنەۋۋەر.
خەلاس ئولسام فىراقىڭ كېچەسىدىن،
ۋىسالىڭ سۈبھى بولغاي نۇرگۈستەر.

ئۇنىڭ ۋىسالغا يېتىش بىلەن ھىجران ئاخىرلاشتى. پىراقنىڭ ئاخىرى ۋىسال بىلەن نەتىجىلىنىدىغان بولسا، ئۆتكۈر كۆزلۈكلەرنىڭ نەزىرىدە بۇنداق ھىجران ۋە پىراق ئازابلىرىنىڭ شىددىتى كۆزگە ھېچقانچە كۆرۈنمەيدۇ. شەۋق - ئىشتىياق يوسۇ - نىنىڭ ۋاپادارلىرى ۋە مېھىر - مۇھەببەت يولىنىڭ يولۇچىلىرى بۇنداق ھىجراننى ۋىسالدىن ئەلا بىلىدۇ. [ھىجراندا قالغاندا ئۇلار ئۇچرىشىش ئۈمىدىنىڭ پارلاق يولىغا قاراپ يۈزلىنىدۇ. بېيىت:

دەر سۈبھى ۋەسلى تۇ بەۋىسالى تۇ زىندە ئەم،
دەر شامى ھەجرى تۇ بەخەيالى تۇ زىندە ئەم.

تەرجىمىسى:

ۋىسالنىڭ سۈبھىدە ۋىسالنىڭ بىلەن تىرىكمەن،
ھىجراننىڭ تۈنىدە خىيالىنىڭ بىلەن تىرىكمەن.

ئۇنىڭ ئەكسىچە ۋىسالنىڭ ئاقىۋىتى ھىجران بىلەن ئاخىرلىشىدىغان بولسا، بۇنداق ۋىسالنى ھىجران بىلەن ئوخشاش دەپ ھېسابلايدۇ، [مۇنداق ئېيتىلغىنىدەك،]
بېيىت:

نست دەر بەئد جۇز ئومىدى ۋىسال،
ھەست دەر قۇرب ھەمە بىمى زەۋال.
ئاتەشى ھەجر دىلۇ جان سوزەد،
شەمى ئومىد رەۋان ئەفرۇزەد.

تەرجىمىسى:

اقىلچە يوق ۋىسالنىڭ ئومىدى،
كۆرگىنىم غەم - قايغۇ كېچىسى.
ھىجراندا كۆيىدۇ جانۇ دىل،
ئومىد شامى يېنىپ پۈتتى، بىل.

پېقىرنىڭ ئەھۋالىمنىڭ ئاجايىب - غارايىبلىقى ئۆتكۈر كۆزلۈكلەرنىڭ كۆزلىرىدە -
نىمۇ خىرەلەشتۈرىدۇ. بۇ ئەھۋالنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق:
پېقىر پەتھى - نۇسرەتلەر بىلەن يېتىپ كېلىپ، خاننىڭ سائادەتلىك بوسۇغىسىدە -
نىڭ تۇپرىقىنى كۆزۈمگە سۈرمە كەبى سۈرتتۈم. خاننىڭ بەختلىك نەزەرلىرى پېقىرغا
چۈشتى - دە، ئۇنىڭ مۇبارەك چېھرىدە خۇشاللىق ۋە سۆيۈنۈش ئالامەتلىرى پەيدا بو -
لۇشقا باشلىدى. پەيز بەخش ئەتكۈچى قوللىرىنى سۈندى. شادلىق قۇچاقلىرىنى ئاچتى.
پېقىر قۇللۇق ئەدەپلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈردۈم [ۋە ئالدىغا باردىم]. خانمۇ ئىلا -
گىرى كېلىپ، پېقىرنى ئۆزى بىلەن قۇچاقلىشىش بەختىگە مۇشەررەپ قىلدى. [
چەكسىز خۇشاللىق ۋە ھېسابسىز سۆيۈنۈش يۈرەكلەرنى ھاياجانغا سالدى.] خان خې -
لىغىچە پېقىرنى باغرىغا چىڭ بېسىپ قۇچاقلاپ تۇرۇپ، مېھىر - شەپقەت ئۈنچىلىرىدە -
دەك ياش تامچىلىرىنى پېقىرنىڭ دۈمبىسىگە تامغۇزدى. پېقىرمۇ پاكلىق ۋە ساداقەت
سەدىپىدىن ئىخلاىس - ئېتىقاد دۈررۇ ياقۇتلىرىنى يامغۇر تامچىلىرىدەك تۆكۈپ،
بەخت - دۆلەت ئېتەكلىرىنى ۋە سائادەت قۇچاقلىرىنى ئۈنچىلەر بىلەن تولدۇر -
دۇم. [رۇبائىي:

دەر ۋەسلى تۇ ئەقىل دەر تەھەببىيۇر شۇدە ئەست،
ۋەز گىرىيە كەنارى مەن پۇر ئەز دۇر شۇدە ئەست.
گەر زەنجە شەۋى زىمەن مېغىشان دامەن،
كەز گىرىيەئى مەن كەنار پۇر دۇر شۇدە ئەست.

تەرجىمىسى: ...
 ۋەسلىتىدىن سۆيۈنۈپ ئەقىل ھەيران بولدى،
 كۆز ياشى بىلەن ئېتىكىم دۈر ئەپشان بولدى.
 ئادىلىق بىلەن تۆككەن تامچە - تامچە ياشلاردىن
 ئېتەكلەردە پەۋس ئۈنچە - مارجان بولدى.]

بۇ ئىززەت - ئىكرام بىلەن ھۆرمەت - تەزىم ئىزھار قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، خان ھەممە ۋەقەلەرنىڭ جەرياننى پېقىردىن بىر - بىرلەپ سورىدى. پېقىر بولغان ۋەقەلەرنى ئۈچۈر - بۈجۈرگىچە قالدۇرماي تەپسىلىي بايان قىلدىم. خان ئىككىنچى قېتىم يەنە خاقانلارچە ئىلتىپات قىلىپ، مۇنداق دېدى:

— خانلارنىڭ خانىدانلىقى ۋە سۇلتانلارنىڭ ئەھلى ئەۋلادىنىڭ زىممىسىگە ساغما نىسبەتەن كاتتا مىننەتدارلىق يۈكلەندى. چىڭگىزخاندىن تارتىپ تاكى ھازىرقى زامانغىچە بولغان جاھانگىر سۇلتانلارنىڭ ھېچ قايسىسى ئىشغالىيەت قوللىرىنى كەشمىرنىڭ ياقىسىغا يەتكۈزەلمىگەندى. مانا ئەمدى سېنىڭ تىرىشچانلىقىڭ نەتىجىسىدە كەشمىرنىڭ مۇنبەرلىرى موغۇل خانلىرىنىڭ ئىسمىلىرى بىلەن زىننەتلىنىپتۇ. كەشمىر سۇلتانلىرى قەدىمدىن بېرى باشقا سۇلتانلار ۋە ھۆكۈمدارلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇپ ۋە بېقىندۇرۇپ كەلگەندى. ئەمدى موغۇل خانلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا تەۋە بولۇپ بېقىنىپتۇ. بۇ كاتتا شان - شۆھرەتكە، يۈكسەك قەدىر - قىممەتكە ئىگە چوڭ ئىش ئۈچۈن مىننەتدار بولۇش مېنىڭ زىممىمدىكى ۋە بارلىق موغۇل خانلىرىنىڭ زىممىسىدىكى پەرز. ياخشىلىق يوسۇنىدا پۈتكۈل دۆلەت ئەربابلىرى ئۈچۈنمۇ پەرزدۇر. بۇ ياخشى ئاتاق بولۇپمۇ مېنىڭ ۋە مېنىڭ پەرزەنتلىرىمنىڭ نامىغا مەنسۇپ بولۇپتۇ. ئۇلار بۇنىڭ بىلەن ئىپتىخارلانغۇسىدۇر.

خان لەۋزىدىن ئاشۇنداق دەپ گۆھەرلەرنى تۆكتى.
 پېقىر يارلىققا بىنائەن لەشكەرلەردىن ئىلگىرىرەك يۈرۈپ، خاننىڭ مۇلازىمىتىگە كەلگەندىم. ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن قالغان ئەمىرلەر ئەتىسى كېلىپ، خاننىڭ ئا-ياغلىرىنى سۆيۈش شەرىپىگە ئېرىشتى. بۇ ئىككى لەشكەرنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلغانلىقى گويىكى «ئۇ ئىككى دېڭىزنى ئاققۇزدى، ئۇلار ئۇچرىشىدۇ»^① دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغان مەزمۇنىنىڭ ئەمەلىي كۆرۈنۈشىدەك ئىدى.

پېقىر ئېلىپ كەلگەن كەشمىرنىڭ ماللىرىنى، مائالىرىنى، خاننىڭ ئېتىنى ياز-دۈرۈپ سوقتۇرۇلغان بىرمۇنچە ئالتۇن - كۈمۈش پۇللارنى تىبەت تەۋەسىدىن ئېلىپ كەلگەن مال - مۈلۈكلەر بىلەن قوشۇپ خاننىڭ ئالدىدا قويدۇم. خان بۇلارنى ياقتۇرۇش

① «قۇرئان كەرىم»، 55 - سۈرە رەھمان، 19 - ئايەت.

نەزەرلىرى بىلەن قاراپ قوبۇل قىلدى. ئاندىن ھەممىسىنى ئىلگىرىكى ئادىتى بويىچە تەقسىم قىلىپ بەردى؛ ئەمىرلەرگە، سەردارلارغا ۋە لەشكەرلەرگە ئۆزىگە يارىشا ئىنتام ۋە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، ئۇلارنى خۇشال - خۇرام قىلدى؛ ئاندىن مۆتىۋەر ئەمىرلەر ۋە دۆلەت ئەركانلىرىنى چاقىرىپ، كېڭەش ئۆتكۈزدى. ھەركىم ئۆز ھالىغا يارىشا، كۆڭلىگە يەتكەن مەسلىھەتلىرىنى بايان قىلىشتى. ئەمىرلەرنىڭ پىكىر ۋە مەسلىھەتلىرى خاننىڭ شەرەپلىك قۇلاقلىرىغا يەتتى. خان بىر پەس ئويلانغاندىن كېيىن، پېقىرغا مۇنداق خىتاب قىلدى:

— سىزگە مەلۇم ۋە ئېنىقكى، مەن دائىم ئىخلاص تىلىم ۋە چىن نىيەتتىم بە. لېكىن «يۈكسەك تەڭرى يولىدىكى غازاتنى ئۆزۈم ئادا قىلىمەن، بۇ پەرزى كۈپايەنى ئومۇمىي ئىسلام ئاھالىسىنىڭ جانلىرىدىن ئۆزۈم كۈپايە قىلىمەن، خىتاينىڭ قىبلىگاھى بولغان ئۇرسەڭ بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلىمەن. چۈنكى ئىسلام پادىشاھلىرىدىن ھېچ بىرىگە بۇ ئىش نىسب بولماپتۇ. بەلكى ئىسلام ئەھلىنىڭ كۆزى ئۇ يەرگە چۈشمەپتۇ» دەپ، بۇ نىيەتنى جەزم قىلغانىدىم. ئەپسۇسكى، مېنىڭ ئەھۋالىمدىن قارىغاندا، مىزا-جىمىنىڭ قۇۋۋىتى بۇنىڭغا يار بەرمەيدىغان ئوخشايدۇ. [شۇنداقتىمۇ غازات ئىشلىرىنى مۇشۇنچىلىك دەرىجىگە ئېلىپ كېلىپ، نىيەتتىمىزنىڭ بىر قىسمىنى ئىشقا ئاشۇردۇم. قارىغاندا داۋاملىق يۈرۈش قىلىشقا تەن ساقلىقىم ماسلاشمىغۇدەك. مىزا-جىمىنىڭ ۋە با-تىنىمىنىڭ بارغانسېز ئاجىزلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمەن، بۇ مېنىڭ ھا-زىرقى كۈچ - ماغدۇرۇمدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىۋاتىدۇ.] شۇڭا، مېنى تەڭرى تائالانىڭ پاك ۋە بۈيۈك مۇھاپىزىتىنىڭ ئالىقىنىغا تاپشۇرۇپ، سىز ماڭا ۋاكالىتەن ئىجتىھات ئېتىكىنى جىھات كەمىرىگە مەھكەم قىستۇرۇپ، گويىكى ئىككىلىمىز بىرلىشىپ بار-غاندەكلا بېرىپ، ئۇرسەڭ بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلىشقا قەدەم قويغايىسىز. مەن ئادەتلەن-گەن ۋە تەنگە قايتىمەن. قالغان ھەممە ئىشلىرىمنى سىزگە تاپشۇرىمەن. تاغىڭىز بىلەن ئىككىلىمىز بىر تىنچ ۋە پىنھان جايىنى تېپىپ ئىبادەتكە مەشغۇل بولىمىز. چۈنكى بىز ئىككىلىمىز ياشاندۇق. ئەمدى بۇ دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا سىز مەسئۇل بولغاي-سىز. بىز ياخشى دۇئا - تىلەكلىرىمىز بىلەن سىزگە يار - يۆلەكتە بولىمىز، سىزمۇ ياخشى ئىش - پائالىيەتلىرىڭىز بىلەن بىزگە مەدەتكار بولغايىسىز.

خان ئەنە شۇنداق مەزمۇندا تەڭداشسىز ئېسىل پەند - نەسەت سۆزلىرىنى بايان قىلدى. ئاندىن كېيىن يارلىق چۈشۈرۈپ:

— مىرزا ھەيدەرنى تولۇق ھوقۇق - ئىختىيارغا ئىگە قىلدىم، ئەمىرلەردىن ۋە لەشكەرلەردىن ئۇ كىمنى خالىسا شۇنى ئېلىپ قالىدۇ. بۇ ئىشتا ھېچ كىشى مېنىڭ يارلىقىمغا قاراشلىق ئەمەس! — دېدى.

مۇشۇنداق يارلىق چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، چوڭ - چوڭ ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسىگە خان بىلەن بىللە قايتىش ئۈچۈن رۇخسەت بەردىم، قېرىندىشىم ئەبدۇللاھ مىرزا بە-لەن تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزىنى ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ تاللىدىم، جانەكە مىرزا

بىلەن بەھرەكە مىرزا — بۇلارنىڭ نامى قەشقەر ياسالى ھەققىدىكى بايانىمىزدا زىكىر قىلىنغانىدى — نى بىللە ئېلىپ قېلىشنى قارار قىلدىم. قالغان پۈتكۈل لەشكەردىن ئىككى مىڭ كىشىنى تاللاپ ئېلىپ، بۇ مۇھىم ئىشقا كىرىشتىم. بۇ ئىشلارنى سەرەز-جاملاشتۇرۇپ بولغۇچە زۇلھەججە ئېيىدىن ئالتە كۈن ئۆتتى. پېقىر خاننىڭ يېنىدا بولغان ۋاقىت مۇشۇ ئالتە كۈن ئىدى. . . . .

ئەلقىسسە، پېقىر خان بىلەن خوشلىشىدىغان ۋاقىتتا، خان پېقىرنى خىل ۋەتكە چاقىردى. خان ئۆز قولىدا ساقلىغان كىيىملىرىدىن تون — سەرۋاپىلارنى بېرىپ، پېقىرنى تارتۇقلىدى. ئۇنىڭغا يەنە بىرنەچچە ئاتنى قوشۇپ ئىنئام قىلدى. [ئاندىن يەنە بىر كەمەر، بىرنەچچە پىچاقنى غىلىپى بىلەن پېقىرغا بەردى. بۇلار خان ئۆز قولى بىلەن ياسىغان جابدۇقلار بولۇپ، ئىنتايىن گۈزەل، نەپىس ئىدى. خاننىڭ ھۈنەر — سەنئەتتىكى ئاجايىپ ئىقتىدارىنىڭ، شەرەپلىك تەبىئىتىنىڭ نەمۇنىسى ئىدى.]

— بۇلار مېنىڭ ھۈنەر — كەسىپلىرىمنىڭ نەتىجىسى ئىدى، — دېدى خان بۇ جابدۇقلارنى ماڭا بېرىپ، — ئەستىلىك ئۈچۈن سىزگە تاپشۇرىمەن. ئەگەر سىز ئامان — ئېسەن قايتىپ كېلىپ، [مېنىمۇ ساق — سالامەت ھالەتتە كۆرسىڭىز]، بۇلارنى ماڭا قايتۇرۇپ بەرگەيسىز. [ئۇنداقتا بۇلارنى سىزگە ساقلاش ئۈچۈن ئامانەت بەرگەن بولاي. بۇلارنى سىزگە بەخت — سائادەت ئېلىپ كەلسىدى، دېگەن ياخشى پال ۋە تىلەك بىلەن پېرىۋاتمەن. مۇبادا بۇ بىزنىڭ پېشانىمىزگە پۈتۈلگەن تەقدىر بويىچە مەڭگۈلۈك خەيرلىشىدىغان كۈنىمىز بولۇپ قالىدىغان بولسا، بۇ جابدۇقلار مەندىن سىزگە يادىكار بولۇپ قالسۇن.]

پېقىر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ تەزىم بەجا كەلتۈردۈم. تاقىتىم تىزگىنلىرى سەۋرىم قوللىرىدىن چىقىپ كەتتى. كۆڭۈل خەزىنىسىدىكى غەم — ئەندىشە يامغۇرلىرى كۆزلىرىم يولى بىلەن چىقىپ، توختىماستىن تۆكۈلۈشكە باشلىدى. سەۋرىم ۋە تەس-كىنىلىكىم بىناسىغا لەرزە چۈشۈپ تىترەشكە، تەۋرەشكە باشلىدى. ئوخشاشلا، خاننىڭ — مۇ كۆڭلى بۈزۈلۈپ، كۆزلىرىدىن ياش ئۈنچىلىرىنى چېچىشقا باشلىدى. ئاخىر بىر — بىرىمىزگە تەسەللىي بېرىپ، كۆڭلىمىزنى سەل تىنچلاندۇردۇق، شۇنىڭدىن كېيىن پېقىر ئەرز قىلىپ:

— ئەي ئالىي شان — شەۋكەتلىك خان، ھەزرىتىڭىزدىن بۇنداق غەم — ئەندىشە-لىك سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، قايسى يۈرەكنىڭ قۇۋۋىتى بىلەن كۆڭلۈمنى تەسكىن تاپقۇزالايمەن؟ سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدىن قانداقمۇ يىراق بولالايمەن؟ [سىزگە خىزمەت قىلىشتىنمۇ ئارتۇق مەرتىۋە بارمۇ؟] ئىلتىماسم شۇكى، ھەزرىتىڭىز مەملىكەت پائىتەختى ياركەندە يېتىپ بارغۇچىلىك پېقىر سائادەتلىك ئۈزەڭگۈڭىزنىڭ يېنىدا سا-يىدەك ئەگىشىپ باراي. ھەزرىتىڭىز ساق — سالامەت ھالەتتە سائادەت تەختىدە ئو-رۇنلاشقاندىن كېيىن، خاتىرجەم بولغان ھالدا سىزدىن ئىجازەت ئېلىپ، بۇ مۇھىم ۋە-زىپىنى ئادا قىلىشقا قەدەم قويمەن. ھازىرچە بۇ يەردە قالىدىغان لەشكەرگە بۇيرۇق

بېرەي، ئۇلار تىبەت يايلاقلىرىدا ئاتلىرىنى باققاچ، مەن قايتىپ كەلگۈچە ئارام ئېلىپ تۇرسۇن، — دەپ سۆزۈمنى ئاخىرلاشتۇردۇم. —
 بىر مۇھىم ئىشقا نىسبەتەن سۇسلۇق قىلىپ، ئۇنى ئارقىغا سۈرۈش ئەقىلگە ۋە تەدبىرگە ئۇيغۇن ئەمەس، — دېدى خان مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — مەن ئېيتقان ئۇ سۆزلەرنى سىز خاتا مەنىدە چۈشىنىۋالدىڭىز. چۈنكى مېنىڭ ئۇ سۆز-لىرىمنىڭ مەنىسى شۇكى، ئەجەل شەرىپىتىمنى ئىچمەستىن ئالەمدە مەڭگۈ تۇرىدىغان ھېچقانداق جانلىق يوق. ھەر بىر جان ئىگىسى ھامان ئاقىۋەتتە ئۆلۈم شەرىپىتىنى تېپىدۇ. ئەجەلگە ئاغرىق ۋە كېسەل شەرت ئەمەس. ماڭمۇ تەقدىردە نېسىپ قىلىنغان ئاشۇ ئەجەل ھامىنى بار، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش مۇمكىن ئەمەس. بۇ سەپەردە ساق — سالا-مەت ھالەتتە بېرىپ، ياركەندتە ئورۇنلاشقان تەقدىردىمۇ يەنىلا ئۆلۈمدىن ئامان بولغىلى بولمايدۇ. ئەگەر بۇ سەپەردە ماڭا قازا يېتىدىغان بولسا، سىزنىڭ مەن بىلەن بىللە بېرىشىڭىز بىلەنمۇ بۇ تەقدىرنى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ. ھازىرچە سىز بىلەن سۆزلەش-كۈدەك پۇرسەت بار بولغاچقا، بۇنى غەنىمەت بىلىپ بۇ سۆزلەرنى دەپ قويۇۋاتىمەن. ھەرقانداق ئەھۋالدا خۇدا بىلەن بىللە بولماق كېرەك، ھەممە ئىشنى تەڭرى تائالاغا تاپشۇرۇش كېرەك. سىزنىمۇ تەڭرى تائالاغا تاپشۇردۇم. ئاللاھ خالىسا، ساق — سالامەت ئۇچرىشىمىز دېگەن ئۈمىدلىمەن. سىزگە تاپشۇرغان مۇھىم ۋەزىپىنى چىن دىلىڭىز بىلەن ئادا قىلىشقا كىرىشكەيسىز ۋە جان — دىلىڭىز بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەي-سىز. بۇ ئىش كەشمىرنى پەتھى قىلغانلىقىڭىزغا قوشۇلۇپ، نۇر ئۈستىگە نۇر بولغاي. [ياخشى ئاتىقىڭىز تېخىمۇ يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەي.] ماڭمۇ بۇ ياخشى ئىشقا مەدەتكار بولغىنىم ئۈچۈن بۇ ئالەمدە ياخشى ئات، ئاخىرەتتە ھەسەنات ھاسىل بولغۇسى، بۇ ئىشتىن مېنىڭ جان ۋە دىلىمدا سىزگە تېخىمۇ زور مىننەتدارلىق پەيدا بولغۇسى. [خان بىلەن بولغان بۇ سۆھبەت خېلى ئۇزاققا سوزۇلدى.] خان ئەنە شۇنداق شىرنى سۆزلەرنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ماڭا ئاتلىنىشقا ئىجازەت بېرىپ، ئۆزى قايتىشقا يۈزلەندى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئىشلىرىنىڭ ئاخىرى ۋە قىسقىچە

ئەھۋالنىڭ بايانى

[رۇبائىي:

ئىن جۈملە جەھان ھەممە فەنا خاھەد بۇد،

دەر ھەرچە نەزەر كۈنى ھەبا خاھەد بۇد.

ئانكى فەنا مېشەۋەد ئادەم باشەد،
ئانكى ھەمىشە ھەست خۇدا خاھەد بۇد.

تەرجىمىسى:

بۇ بارچە جاھاندا ھەممە ئۆلۈپ كەتكۈسىدۇر،
ھەر نەرسىگە باقساڭ ھامان يوقلۇق تامان يەتكۈسىدۇر.
دۇنيادا پەقەت بىرلا خۇدا مەڭگۈلۈك،
ئادەمنى ئۆلۈم ھامان يەر بىلە يەكسان ئەتكۈسىدۇر.

ئۇلۇغ ئارنىپلار شۇنداق دەيدۈكى، ئەجەل — يۈكسەك مەرتىۋىلىك ئاللاھتىن باش-
قىسىنى يوقلۇق ئالىمىگە ئېلىپ كەلگۈسىدۇر. يوقالغۇچى نەرسىنىڭ ھەقىقىتى شۇ-
نىڭدىن مەلۇمكى، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇق بىناسى گويىكى بىر قىيانىڭ لېۋىدە بولغان بو-
لىدۇ. تۈنۈگۈن ئۇ مەۋجۇت ئىدى. ئەمما، بۈگۈن يوق، ئۇ پەقەت ئويمانزىلا ساقلنىپ
قالىدۇ. بۇرۇن كۆرۈنمىگەن نەرسىلەر بولسا، بۈگۈن كۆرۈنۈپ تۇرغان بولىدۇ. لېكىن،
ئەتە ئۇنىڭدىن يەنە نېمە قالىدۇ؟ مەڭگۈلۈك شەيئى بولسا، ھەمىشە بار ئىدى ۋە
داۋاملىق مەۋجۇت بولغۇسى. ئۇنىڭ ئەبەدىيلىك چېھرىسىنى ھېچقانداق ھادىسە تاشلى-
رى ئۇپرىتالمايدۇ. [رۇبائىي:

ھەر سۈرەتى دىلكەشكى تۇرا رويى نەمۇد،
خاھەد فەلەكەش زۇد زىچەشمى تۇرۇبۇد.
رەۋ دىل بەكەسى دەھكى دەر ئەتۋارى ۋۇجۇد،
بۇدەست ھەمىشە باتۇۋۇ خاھەد بۇد.

تەرجىمىسى:

كۆڭلۈڭنى رام ئەيلىگەن نې - نې گۈزەل سۈرەتلەر
پەلەك قوللىرى بىلەن تېزلا بۇلاپ كېتىلەر.
تا ئەزەلدىن ئەبەدكە مەۋجۇد بولغاي تەڭرىلا،
شۇ ئەبەدى مەۋجۇدلۇق ۋۇجۇدىغا كۆڭۈل بەر.

ياراتقۇچى ۋە پەرۋىش قىلغۇچى پاك ۋە بۈيۈك تەڭرىنىڭ ھۆكۈمى شۇنداق يۈرگۈ-
زۈلۈپ كېلىۋاتىدۇكى، ھەر بىر ھايات ئىگىسى «ھەر بىر جان ئىگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى
تېتىغۇسىدۇر»^① دېگەن ھۆكۈمنىڭ جامىدىن ئامالسىز بىرەر ئوتلام ئىچىدۇ ۋە ھايات

① «قۇرئان كەرىم»، 3 - سۈرە ئال ئىمران، 185 - ئايەتنىڭ باش قىسمى؛ 21 - سۈرە ئەنئىبا 35 - ئايەتنىڭ باش قىسمى، 29 - سۈرە ئەنكەبۇت، 57 - ئايەتنىڭ باش قىسمى.

قەدىمدىن ئۆلۈمنىڭ ئاچچىق شارابىنى ئىلاجىسىز سۈمۈرىدۇ - دە، مەۋجۇتلۇق ئوي-
خاھىشلىرىدىن يوقلۇق ئۇيقۇسىغا كېتىدۇ، رۇبائىي: ①

يوقلۇققا ئوشۇل خەيلىكى ھەمدەست ئولمىش،
كىم كويى فەنا ئىچرە ھەمە پەست ئولمىش.
كۆپ ئىچكەچ ئۇلار مەجلىسى ئەنس ئىچرە شەراب،
بۇ ۋەجھى ئىلە بىزدىن ئىلگەرى مەست ئولمىش.

ئەبەدىيلىك بېغىدا ھېچقاچان گۈل ئېچىلمايدۇ، ئۇنداق گۈلنىڭ پۇرىقىنى ھېچ-
كىم ھىدلاپمۇ باقمىغان. كىشى بۇ يوقلۇق ئۆتكىلىدىن ئۆتكەندىلا ئاندىن ئەبەدىيلىك
بېغىغا قاراپ يول ئالالايدۇ. بۇ جەسەتنىڭ تۇپرىقىنى يوقلۇق شامىلىغا سورىۋەتمەي تۇ-
رۇپ، بۇ تۇپراقنى ئەبەدىيلىك دېڭىزىغا قانداقمۇ يەتكۈزگىلى بولسۇن؟ [يوقلۇق كۆ-
زىنىڭ دېرىزىسى بىلەن ئەبەدىيلىك گۈلزارىنى قانداقمۇ كۆرگىلى بولسۇن؟]
ھەممىنىڭ بارىدىغان ماكانى ئەبەدىيلىك جايدۇر، ھەممىنىڭ قاچىدىغان يېرى
يوقلۇق دەشتىدۇر. بۇ ئالەمنى تۇرىدىغان ۋە بارىدىغان يەر دەپ ئويلاش پۈتۈنلەي خاتا-
دۇر. بېيىت:

كىم سېلى فەنا گۈزەرگەھىن خانە قىلۇر؟
ئاقىل قىلماس، مەگەركى دىئوانە قىلۇر.

[ھەرقانچە بويىنى قاتتىق ئادەمنىڭ ياقسىمۇ، ئەگەر ئۇنىڭ جېنىلا بولسىدەكەن
ئەجەلنىڭ چاڭگىلىدىن ئامان قالمايدۇ. ھېكايەت:

شۇنىدەمكى جەمىشىدى فەررۇخ سىرىشت،
سەرى چەشمەئى بەر بەسەڭگى نەۋىشت:
بەرىن چەشمە چۈن ما بەسى دەم زەدەن،
بەرەفتەند تا چەشم بەرەم زەدەن،
گىرىفتەند ئالەم بەمەردىيۇ زور،
ۋە لېكىن نەبۇردەن باخۇد بەگور.
جەھان، ئەي پىسەر، مۈلكى جاۋىد نىست،
زى دۇنيا ۋە فادارى ئوممىد نىست،
چۇ ئاھەڭگى رەفتەن كۈنەد جانى پاك،

چە بەر تەخت مۇردەن چە بەر رويى خاك. ئە شىخىغۇ ەڭ روجۇقتال
ئەگەر سەد سال مانى دەرى يەكى روز،
بەيايدە رەفت زىن كاخى دىل ئەفرۇز.

① بۇ سۆز پارسچە بىرىنچى نۇسخىدا ۋە تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە، «رۇبائىي»، پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «نەزم» دېيىلگەن.

تەرجىمىسى:

ئىشتىتىمكى، جەمىشە تەۋەرۈك سۆزى،
بۇلاق باشىدا تاشقا ئۇيغان ئۆزى:

ئىچىپ بۇ بۇلاقتىن تالاي ئەل قېنىپ،
كېتىشتى، بۇلاق بۇندا قالدى ئېشىپ.

جاھاندا ئېلىپ تويىمىغان زوراۋان،
كېتەلمەس ئېلىپ گۆرگە بىر پارچە نان

جاھان، ئەي ئوغۇل، مەڭگۈلۈك جاي ئەمەس،
بۇ دۇنيادىن ھەرگىز ۋاپا كۈتمە، بەس،

تېنىڭ بولغۇسى مۇردا، گەر چىقسا جان،
ئاڭغا تەختۇ تۇپراق باراۋەر ھامان.

كىشى كىرىسىمۇ يۈزگە، بىلسۇن شۇنى،
قويۇپ بۇ ساراينى، كېتەر بىر كۈنى.

بۇ سۆز بېشىنى كەلتۈرۈشتىن ۋە بۇ نەقىلنى بايان قىلىشتىن مەقسەت خاننىڭ ساائادەتلىك ھاياتىنىڭ ئاخىرىنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. ئوچۇق ۋە ئايان بولسۇنكى، خان يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ئاشۇ مۇھىم ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى ماريۇلدىن ياركەندكە قاراپ يۈزلەندى. پېقىر بىر مەنزىلگىچە سايىدەك ئەگىشىپ باردىم. ئاندىن ئۇ مەنزىلدىن ۋىدالىشىش داغلىرىنى ئايرىلىش قىسمىنى پۈتۈلگەن پېشانەمگە قويۇپ ياندىغان بولدۇم. ئۈمىدۋار كۆڭلۈمدە ئۈمىدسىزلىك ئوتلىرى يېلىنچاشقا باشلىدى. [ساائادەت نەزەرلىك خان تاكى كۆزۈم يەتكۈدەك يەرگە بارغۇچە قاراپ تۇردۇم، خانمۇ پېقىر تەرەپكە قاراپ - قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئاندىن پېقىر جېنىم مىڭلارچە ئەنسىرىگەن، كۆزۈم ياش تۆككەن، قەلبىم جۇدالىق ئوتلىرىدا ئۆرتەنگەن ھالدا راۋان بولدۇم. رۇبائىي:

ئەي چەرخى فەلەك ھەمىشە كارى ئىندەست،
جەۋرۇ سىتەمۇ جەفايى ما ئائىندەست.
دېيىنى تۇ جۇدا كەردەن يارانى شەفىق،
ئائىنى ئەجەب، ۋەھ چە بەلا بەددىينەست.

تەرجىمىسى:

ئەي چەرخى پەلەك ھەمىشە ئىشىك شۇنداق،
بىزلەرگە زۇلۇم، جەۋرۇ جاپالار قىلماق.
شەپقەتلىك دوستلارنى جۇدا قىلماق بۇرچۇك،
رەسمىڭدۇر ئاجايىپ، ۋاھ، نى بالالار قىلماق.

جۇدالىق ئوتلىرى دەممۇ دەم كۈچىيىپ، ھىجران ئازابلىرى بارغانسېرى ۋۇجۇ-
دۈمنى چۇلغىدى. خىيالىمدا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىش دەملىرىنى تەسەۋۋۇر قىلاتتىم.
بۇرۇنمۇ تالاي قېتىملىق جۇدالىق كېچىلىرى ئۇچرىشىش سۈبھىلىرىگە ئالماشقاندى.
مۇشۇلارنى خىيالىمدىن ئۆتكۈزۈپ، تەسەۋۋۇر قىلىش بىلەن تەسكىن تاپقاندا بولاتتىم.
بېيىت:

مەن ئىن خىيالۇ تەسەۋۋۇر كۈنەم، فەلەك گۈيدە:
زىھى تەسەۋۋۇرى باتىل، زىھى خىيالى مەھال.

تەرجىمىسى:

بۇنى خىيال ۋە تەسەۋۋۇر ئىيلىسەم، پەلەك ئىپتىۋار:
«ئەجەب تەسەۋۋۇرۇڭ باتىل، ئەجەب خىيالىڭ خام.»

كۆڭۈل تىلى يەنە: «بۇ ھىجران كېچىسىنىڭ سۈبھىسى قىيامەت كۈنىگە قالغۇسى»
دەۋاتقاندا كىمۇ قىلاتتى. ئەلقسە، پېقىر خاندىن ئايرىلىپ تۆت كۈندىن كېيىن، خان مۇبارەك قوللىرى
بىلەن بىر ئىنايەتنامە يېزىپ، پېقىرغا ئەۋەتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى.
«ساقىرى داۋىنىدىن ئوڭايلا ئۆتتۈم. تەبىئىتىمگە گۇمان قىلغان كېسەل يۈزلەنمىدى.
خۇداغا شۈكۈر، ساق - سالامەت نۇبرەگە كىردۇق، قۇربان ھېيت نامىزىدىن يې-
نىپ، ياركەندكە راۋان بولىمىز، ۋەسسالام.» بۇ شەرەپلىك مەكتۇپقا خان ئۆزىنىڭ مۇ-
بارەك تەبىئى (تالانتى) نىڭ مېۋىسى بولغان بۇ تۈركىي رۇبائىنى يېزىپ ئەۋەتتى، رۇ-
بائى:

ئەزم ئەيلە، سەبا، يەت گۈلى خەندانمغە،
نى گۈلكى، قۇياشداك مەھى تابانمغە.
ئېلتكىل داغى ئىشتىياق مەنزىلى مەندىن،
زىنھار دېگىل سەلام تۇغقانمغە.

بۇ خاننىڭ پېقىرغا يازغان ئاخىرقى مەكتۇپى ئىدى. بۇنىڭدىن كېيىن مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتىشكە تەقدىر پۇرسەت بەرمىدى. بېشىدا ئىككى نەۋەتلىك خاتىرە ئالاقىدا دېمەك، ئۇلار نۇبرەدە قۇربان ھېيت نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، تېزلىكتە راۋان بولۇپتۇ. مۇزىت داۋىنىدىن ئۆتكەن ئىكەن، ئۇ يەرنىڭ دوزاخ كەبى ئىسسىق ھاۋاسىدىن خاننىڭ شەرەپلىك مىزاجىغا كېسەل تېگىپتۇ. ئۇ يەردىن تۈتەك يوق يەرنىڭ ئارىلىقى سەككىز كۈنلۈك يولدۇر. تۈتەك ئاغرىقىنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا تىببەت ئەھۋاللىرىنىڭ بايانىدا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلدى. ئەمىرلەر مەسلىھەتلىشىپ: «بۇنداق كېسەلگە دۇچار بولغاندا، مەيلى تېز ياكى ئاستا يۈرۈشنىڭ ھەر ئىككىلىسى خەتەرلىك، شۇنداقسىمۇ ھەر ھالدا تېز رەك تۈتەك يوق يەرگە يېتىۋالغىنىمىز ئەۋزەل. ئۇ يەرگە يېتىۋالغۇچە ئېھتىمال كېسەلنىڭ شىددىتىگە بىمار تەبىئىتىنىڭ قۇۋۋىتى يار بېرىپ قالار. ئەگەر تۈتەك بار يەردە ئاستا يۈرۈپ، ھايال بولساق، بۇ خەتەرلىكتۇر» دېيىشىپتۇ. بېيىت:

جۈز دو گۈنە چارەئى كارەت، كۈجاست،
يا بەمىرى، يا كۈشەندەت راست، راست.

تەرجىمىسى:

بۇ ئىشىڭنىڭ چارسىدۇر ئىككى خىل،
ياكى ئۆلگىن، ياكى قىينالغىن تىرىل.

پايدىسىز ۋە ناتوغرا پىكىرلىك ئەمىرلەرنىڭ كاتتىمى مىرزا ئەلى تاغاي ئىدى. ئۇلار بۇ قەدەر ئېغىر كېسەل بولغان خاننى ئاتقا مىندۈرۈپ، تۆت تەرەپتىن يۆلەپ، تېزلىكتە مېڭىپتۇ. گەرچە ئۇ يەردە تۈرۈشنىڭ ئۆزىمۇ ئىنتايىن خەتەرلىك بولسىمۇ، لېكىن مەپە بىلەن ئېلىپ ماڭسىمۇ بولغان ئىكەن. مەپىنى قول بىلەن كۆتۈرۈپ يۈرگەندە ئېگىز قىيا ۋە قىيىن يوللاردىن ئۆتەلمەيمىز، دېگەن باھانە - سەۋەبىنى كۆرسىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ قىيىن يوللاردىن ئۆتۈپ، كۆتۈرۈپ ماڭغىلى بولىدىغان يەرگە چە ئات بىلەن ئېلىپ مېڭىپتۇ، مىسرا:

روزىكى قەزا باشەد كۈشش نەكۈنەد سۇدى.

تەرجىمىسى:

تەقدىرى ئەجەل كەلسە، تىركەشسىمۇ يوق پايدا.

دېمەك، ئۇلار سەككىز كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندە بېسىپ، ناماز پىشىن ۋاقتى بولغاندا بىر مەھەللىگە كېلىپتۇ. ئۇ يەردىن تۈتەك يوق يەرگىچە ئۈچ فەرسەڭلىك مۇ ساپە قالغان ئىكەن. شۇ مەھەللىگە يېتىپ كېلىش بىلەنلا ئەجەل خەۋىرىمۇ يەتكەنىدى. نەزم:

يەتسە ئول ۋەقت ئەگەركى بۇ تەركىب،
مۇ تەلاشى بولۇر ھەمە ئەجزا.
قىلۇ قال ئانىڭدا سىغماغۇسى،
كىمىگە يوق مەجالى چۈنۈ چەرا.

[شۇ سائەتتە خاننىڭ تەبىئىتىدىكى كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ ھەممىسىنى كېسەلنىڭ شىددىتى ۋە تىبەت ئەھۋاللىرىنىڭ بايانىدا شەرھلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇ يەرنىڭ دوزاخ كەبى ئاب - ھاۋاسى، بېيىت:

ھەجرۇ ۋەسلى تۇ سەمۇمەستو سەرابەست، ئانجا
نەزىد ھېچ كەسى ئابۇ ھەۋايى ئەجەب ئەست.

تەرجىمىسى:

ۋەسلىنىڭ بىلەن ھەجراننىڭ گويىا ئۈپ بىلەن ئالغۇن،
بارمىسۇن يېقىن ھېچكىم بۇنداق غەلىتە جايغا.]

خاننىڭ تەبىئىتىدىكى كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ ھەممىسىنى خورىتىپ، ئۇنى تولۇق يەڭدى. شۇ چاغدا دىندارلارنىڭ دەرۋىش سۈپەت پادىشاھى، ئادالەت ئەھلىنىڭ ئىقتىدار - لىق يېتەكچىسى بولمىش خان «سەن پەرۋەردىگارنىڭدىن مەمنۇن، پەرۋەردىگارنىڭ سەندىن رازى بولغان ھالدا، ئۇنىڭ دەرگاھىغا قايتقىن»^① دېگەن چاقىرىققا «لەببەيكە» (خوپ، بولىدۇ) دەپ ئەمەل قىلدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ پاك روھى بۇ بولغانغان دۇنيادىن ئەڭ پاك ۋە ئەڭ مۇقەددەس ئالەمگە يۈرۈپ كەتتى. «بىز ئەلۋەتتە ئاللاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللاھنىڭ بەندىلىرىمىز)، چوقۇم ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز.»^② ئاللاھ ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىنى نۇرلاندۇرسۇن، سۆزلىرىنى يارقىن ۋە ئوچۇق قىلسۇن. مەسنەۋى:

دەرىغ، ئان شەھەنشاهى ساھىبىقىران،
جەمى تاج بەخشۇ مەمالىك سستان.

تەرجىمىسى:

① «قۇرئان كەرىم»، 89 - سۈرە فەجر، 28 - ئايەت.
② «قۇرئان كەرىم»، 2 - سۈرە بەقەرە، 156 - ئايەتنىڭ كېيىنكى يېرىمى.

دەرىخ، ئانكى دىگەر نەپايەد زەمىن،
 بەسەد قەرن شاھى بەگان دادۇ دىن.
 دەرىخ، ئان جەھاندارى پاك ئېتىقاد،
 سەلاھۇ فەلاھۇ بەلادۇ ئىباد.

تەرجىمىسى:

ئېسىت، كەتتى ئۇ شاھى ساھىبقىران،
 ئۇلۇغ تەجىبەخشلىكتە جەمشىد نشان.
 ئۇنىڭدەكنى كۆرمەس بۇ پانىي زېمىن،
 ئەگەر ئۆتسە يۈز قەرنىلەر شاھى دىن.
 ئېسىت، كەتتى ئۇ شاھى پاك ئېتىقات،
 مۇنەۋۋەر يېتەكچى، جەسۇر، ياخشى زات.

دېمەك، بۇ جاننى ئۆرتىگۈچى دەھشەتلىك ۋەقە تارىخنىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز توق -
 قۇزى زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئون ئالتىنچى كۈنىدە^① يۈز بەرگەندى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن
 بۇ قاپلان ۋە لەھەڭ كەبى يىرتقۇچ ۋە پىشمىغان زامان ئاجايىپ ئويۇنلارنى ئاشكارا
 قىلدى، ئۇنىڭ زىكرى پات پۇرسەتتە ئېيتىپ ئۆتۈلىدۇ.

مەخپىي قالمىسۇنكى، خاننىڭ شەرەپلىك نەسەبىنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق: غالىبلار
 ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان سۇلتان ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى، ئۇ سۇلتان يۈنۈسخاننىڭ
 ئوغلى، يۈنۈسخان سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئوغلى، سۇلتان ئۇۋەيسخان شىرئەلىخاننىڭ
 ئوغلى، ئۇ مۇھەممەدخاننىڭ ئوغلى. مۇھەممەدخان خىزىرخاھەخاننىڭ ئوغلى، ئۇ تۇغ -
 لۇقتېمۇرخاننىڭ ئوغلى. ئاللاھ ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى ئۇلۇغ قىلغاي.

تۇغلۇقتېمۇرخاندىن تاكى نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەسكىچە بولغان نەسەب -
 نىڭ تەرتىپى «مەجمەئۇت - تەۋارىخ» تا ۋە «زەفەرنامە» نىڭ مۇقەددىمىسىدە زىكىر قىلىنغان.
 ئۇنى ئاللاھ خالىسا تارىخى ئەسلى (1 - توم) دا زىكىر قىلىمىز. شۇ سەۋەبتىن
 بۇ يەردە تەكرارلىمىدۇق.

بىلمەك كېرەككى، سۇلتان سەئىدخان تارىخقا سەككىز يۈز توقسان ئىككىدە^②
 موغۇلىستاندا تۇغۇلغانىدى. مۇبارەك ئېتىنى بوۋىسى يۈنۈسخان قويغانىدى. ئون تۆت
 ياشقا كىرگۈچە موغۇلىستاندا ئاتىسىنىڭ قولىدا ۋە ھۇجرا تەربىيىسىدە بولدى. سائا -

① ھىجرىيە 939 - يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 16 - كۈنى مىلادىيىنىڭ 1533 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.
 ② ھىجرىيىنىڭ 892 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1486 - 1487 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

دەتلىك ئاتىسى سۇلتان ئەھمەدخان بۇزۇكۇۋار قېرىندىشى [سۇلتان مەھمۇدخان] بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن تاشكەندكە بارغاندا [سەئىد] خاننىمۇ ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارغانىدى. ئاخسىدا شاھىبېكخان بىلەن خانلار ئارىسىدا جەڭ بولغان ۋاقتىدا، خانلار يېڭىلىدى. شۇ جەڭدە سۇلتان سەئىدخان يارىدار بولۇپ، ئاخسى ھاكىمى شەيخ بايەزىد - نىڭ قولىغا تۇتقۇن بولدى. شەيخ بايەزىد بىلەن شاھىبېكخان ئوتتۇرىسىدا بولغان «بۆرە ئاشتى» ۋەقەسىنى يۇقىرىدا زىكىر قىلىپ ئۆتكەندۇق. شەيخ بايەزىد خاننى بىر يىل - غىچە قاماقتا ساقلىدى. كېيىنكى يىلى شاھىبېكخان كېلىپ شەيخ بايەزىدنى ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى تەنبەلنى ئۆلتۈردى، فەرغانە ۋىلايىتىنى ئۆز تەۋەلىكىگە ئالدى، خاننى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۆزىگە ھەمراھ قىلدى، ھىسار ۋە قۇندۇزنى ئالغان سەپەردە خان شاھىبېكخان بىلەن ھەمراھ ئىدى. شاھىبېكخان بۇ لەشكىرى يۈرۈشتىن قايتىپ، خان رەزمگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ ۋاقتتا خان ئون ئالتە ياشتا ئىدى. خان سەمەرقەند - تىن ئون يەتتە كىشى بىلەن قېچىپ، موغۇلىستانغا، تاغىسى مەھمۇدخاننىڭ ھۇزۇرىغا باردى. ئاخىر موغۇلىستاندىن بىر جەڭدە قېچىپ، ئەندىجانغا كەلدى. ئەندىجاندا شاھىبېكخان قويغان ھاكىم، خاننى ئۆلتۈرۈش مەقسىتىدە تۇتۇپ قامىدى. خان ئۇنىڭدىن ئاجراپ قېچىپ، كابۇلغا، ھاممىسىنىڭ ئوغلى بابىر پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا باردى. پادىشاھ ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ھىسارغا يۈزلەندى، خاننى ئەندىجانغا ئەۋەتتى. خان ئەندىجانغا كەلدى. تاغام ئەندىجاننى خانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزى خاننىڭ خىزمىتىنى قىلدى. ئۆزبېكلەر كېڭىيىشكە باشلىغان ۋاقتىدا خان ئەندىجاننى تاشلاپ، قەشقەرگە كېلىپ جەڭ قىلىپ، قەشقەرنى ئىگىلەپ، يىگىرمە ئۈچ يىل مۇس - تەقىل ھالدا پادىشاھلىق قىلدى. ئاخىرقى ۋاقتىدا تەڭرى يولىدا خالىس غازات قىلىش نىيىتىدە، تىبەتكە بېرىپ، تارىخقا توققۇز يۈز ئوتتۇز توققۇزدا تۈتەك كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى، شەرەپلىك ئۆمرى قىرىق يەتتە ياشقا يەتكەنىدى. ئەجداد ۋە پۇشتىدىن باشلاپ ھەنەفىي مەزھىپىدە ئىدى؛ دەسلەپكى ۋاقتلىرىدا ۋە ياشلىق مەزگىللىرىدە ئو - يۈن - تاماشا ۋە كەيپ - ساپاغا كۆپرەك مايىل ئىدى؛ ياخشى ئىشلار ۋە گۈزەل خۇلقارغا كەمرەك مەشغۇل ئىدى؛ ئۆمرى ئوتتۇز يەتتىگە يەتكەن چاغدا ھەممە ئويۇن - تاماشا ۋە كەيپ - ساپادىن تەۋبە قىلىپ، ئۆزىنى ھەزرىتى ئىشان مەخدۇمى خاجە شىھا - بىل - مىللە ۋەددىن، مەشھۇر نامى خاجە خاۋەند - ئاللاھ ئۇنى سالامەت قىلغاي - نىڭ ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈپ، تەسەۋۋۇپ يولىغا كىردى. خان بۇ شەرەپلىك سۈلۈك بىلەن داۋاملىق شۇغۇللىناتتى؛ ھەممە چاغدا كۈندۈزى روزا تۇتۇپ، كېچىسى ئىبادەت قىلىش - نى تەرك قىلمايتتى. ھەممە ئولتۇرۇشلىرىدا تەرىقەت سۆزلىرىدىن باشقا سۆز كەمرەك زىكىر قىلىناتتى. خانغا تەسەۋۋۇپ سۈلۈكىگە دائىر سۆزلەر بەكمۇ تەسىر قىلاتتى. خان شەرەپلىك شەرىئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئادالەتنىڭ جارى قىلىنىشىغا ئىنتايىن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. شەرىئەت ھۆكۈمىگە ئەمەل قىلىشتا ھېچقاچان بىپەرۋالىق ۋە سۈسلۈك قىلمايتتى. كۆپىنچە ئىشلار ۋە مۇئامىلىلەردە شەرىئەت مەھكىمىسى ھۆ -

كۈم چىقىراتتى. خان ئالىملارغا ھەددىدىن تاشقىرى ئىززەت - ئىكرام قىلاتتى. شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، زامانىمىز سۇلتانلىرى خاننىڭ ئالىملارغا ھەددىدىن ئارتۇق ئىززەت - ھۆرمەت قىلغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈرۈشتى. خان ئۇلارغا جاۋاب بېرىپ: — بىر - بىرىگە ئىززەت - ھۆرمەت قىلىش باراۋەرلىك ۋە قېرىنداشلىقنىڭ بەلگىسى. ئالىملىرىمىز جىسمانىي ۋۇجۇدى جەھەتتە بىزنىڭ ئەڭ ئاددى خىزمەتچىلەر. بىز بىلەن ئوخشاش. مېنىڭ ئۇلارغا قىلغان ئىززەت - ھۆرمىتىم ئۇلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىسمى ئۈچۈندۇر، — دەيتتى. سوپى ۋە سالىھلاردىن ھەرقانداق كىشىنى كۆرسە، ئۇلارنى گويا قېرىندىشى ئورنىدا كۆرەتتى، ئۇلارنى ھېچ - بىر تۈزۈت ۋە تەكەللۈپ قىلدۇرمايتتى، بۇنداق چاغلاردا ئۆزىنىڭ سەلتەنەت ئىگىسى، پادىشاھ ئىكەنلىكىنى زادىلا يادىغا كەلتۈرمەيتتى؛ ئۇنىڭ خۇش خۇلقى ۋە يېقىملىق مۇئامىلىسى ھەممىگە ئورتاق ۋە ئوخشاش ئىدى. گەرچە شۇنچە كۆپ خەلق ئۇنىڭ سەلتەنەت مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن خان ئۇلارغا شۇ قەدەر ياخشى ۋە يېقىملىق مۇئامىلە قىلاتتىكى، ئۇنىڭدىن زىيادىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۈمكىن ئەمەس. پېقىر يىگىرمە تۆت يىل خاننىڭ خىزمىتىدە بولدۇم. بۇ مۇددەت ئىچىدە خاننىڭ بىرەر كىشىگە ئەدەپسىزلىك ۋە ھاقارەتلىك تىل بىلەن سۆز قىلغانلىقىنى ئىشتمىدىم؛ ئەگەر بىرەر گۇناھ بىلەن بىراۋغا دەشنام بېرىش كېرەك بولسا، «نەس» ياكى «مۇردار»^① دەپ تىللايتتى. بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز ئاغزىدىن چىقىپ باقمىغان بولسا كېرەك.

خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن قەشقەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

نەزم:

فەلەك بەر خىش بەجانى ئەژدىھا ئىست،
پەيى ئازارى ما زور ئازما ئىست.

گىرىفتارىم دەر پىچۇ خەمى ئۇ،
رەھىدەن چۈن تەۋانىم ئەز دەمى ئۇ.

نەبىنى كەس ئەزۇ زەخمى بەخۇردە،
زى سەد كەس بەر يەكى رەھمى نەكەردە.

زى زۈلمەش ھېچ كەس سالىم نەجۈست ئەست،

① مۇردار - نىجىس، بۇزۇلغان، يېيىشكە بولمايدىغان گۆش، تاپ.

تەرجىمىسى:

فەلەك نەسلىم جېنىغا ئەجدىھادۇر،
ئازابىمغا نە دەرمان، نە داۋادۇر.

دۇچار بولدۇم توقايلىقتا، نە ئىمكان،
قېچىش دەم تارتىشىدىن بولماس ئاسان.

قۇتۇلماس يەم بولۇشتىن بارچە ئادەم،
رەھىم قىلمايدۇ يۈزدىن بىرسىگە ھەم.

قېچىپ زۇلمىدىن ھېچ ئىنسان قۇتۇلماس،
كىشى بارمۇ بۇ زالىمغا تۇتۇلماس؟!

زالىم پەلەكتىن شىكايەت قىلىنغان، تەتۈر ئايلانغۇچى چەرختىن يەتكەن ئازاب،
كۈلپەتلەردىن ۋە ئوڭۇشسىزلىقلاردىن ھېكايەت قىلىنغان تۈركىي رۇبائىي بار. رۇبائىي:

جانا نى جەفالاركى ماڭا قىلمادىڭىز،
بىر زەررە ماڭا رەھىم نېگە قىلمادىڭىز؟
يۈز قاتلا ۋەفا ۋەئىدە قىلىپسىز، ئەمما،
بىر قاتلا بۇ ۋەئىدەغە ۋەفا قىلمادىڭىز.

تەقدىرنىڭ ئىرادىسى جارى قىلىنىشقا باشلىغاندا، بەندىنىڭ بۇنىڭغا قارىتا
«قانداقچە»، «نېمىشقا» دەپ سوراشقىمۇ ماجالى يەتمەيدۇ. رۇبائىي:

ئان روزكى تەۋسەنى فەلەك زىن كەردەند،
ئارايىشى مۇشتەرى زى پەرۋىن كەردەند
ئىن بۇد نەسىبى ما زى دىۋانى قەزا،
ماراچە گۈنەھ قىسمەتى ما ئىن كەردەند.

تەرجىمىسى:

شۇ كۈندە پەلەك تۈلپارى پەرۋاز قىلدى،
مۇشتەرىگە ھۆكەر بىلەن پەرداز قىلدى.
تەقدىر يازمىشىدىن نېسىۋەم مۇشۇ بولدى،

كۈناھىم نېمىدۇر، قىسمىتىم ناساز قىلدى.

خان ئامانەتنى جان ئالغۇچىغا تاپشۇرغاندىن كېيىن، شەيتانلارنىڭ كاتتىسى مىرزا ئەلى تاغاي بىلەن شەيتانلارنىڭ ئانىسى خاجە شاھمۇھەممەد دىۋان ئىككىسى نەچچە يىللاردىن بېرى ھەسەت ئۆچمەنلىكىنى كۆزلىرىدە نۇردەك ساقلاپ كېلىۋاتقان بولغاچقا، ئىككىسى بىرلىشىپ، مىرزا ئەلى تاغاينىڭ كۈيئوغلى يادگار مىرزىنى ئاق-سۇغا، رەشىد سۇلتاننىڭ ھۈزۈرىغا ئەۋەتتى، ئۇلار باشتىن ئاخىر يالغان بىلەن تولغان بىر ئەرزنى قۇراشتۇرۇپ چىقىپ، بۇ كازاپلار ئۇنىڭغا خاننىڭ ۋەسىيىتى دەپ ئات قو-يۇشتى. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «خان جان ئۈزۈش ئالدىدا مۇنداق دېدى: (مېنىڭ تىبەتكە بېرىپ غازات قىلىش غەرىزىم يوق ئىدى. سەيپىدىمۇھەممەد مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەر تولا سايە - سەۋەبلەر بىلەن دالالەت قىلىپ، مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچار قىلدى. ئەگەر پەرزەنتىم ئەبدۇررەشىد ئۇ ئىككىسىنى ئۆلتۈرمىسە، مەن ھەرگىز رازى بولمايمەن. سەيپىدىمۇھەممەد بىلەن مىرزا ھەيدەرنى قەتلى قىلسا، مېنىڭ قىساسىمنى ئالغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەيپىدىمۇھەممەد مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەرلا بولىدىكەن، خانلىق ئوغلۇم ئەبدۇررەشىدكە مەنسۇپ بولماي قالىدۇ)»...

ئۇلار ئەنە شۇنداق ھەر قىسما يالغان گەپلەرنى قۇراشتۇرۇپ، نەچچە يىللاردىن بېرى كۆڭلىگە پۈككەن شۇملۇقلىرىنى ئەرزنامە قىلىپ ئەۋەتتى. يەنە بىر كىشىنى تا-غامنىڭ ھۈزۈرىغا ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ: «خانغا مۇنداق ئەھۋال يۈز بەردى، قانداق قىلىمىز؟ ئەمىرىڭىزنى ئاڭلىساق، شۇ بويىچە ئىجرا قىلىمىز...» دەپ قانچىلىغان يال-غان ۋەدە - قەسەملەر بىلەن مەلۇمات يوللاپتۇ.

بۇ خەۋەر تاغامغا يېتىپتۇ، ئىنتايىن ئىزتىراپ ۋە بىتاقەتلىك يۈز بېرىپ، يۇقىرى چەككە يەتكەن مەھەلدە، خاننىڭ مۇبارەك جەستى تېزلىك بىلەن ئېلىپ كېلىنىپتۇ - دە، دىۋانخاننىڭ ھۇجرىسىدا دەپنە قىلىنىپتۇ. بۇ ئەھۋال ئەسناسىدا تاغام قەشقەردىن يېتىپ كېلىپ، خاننىڭ ئالىي نەسەبلىك خانىملىرى ۋە ھەرەم ئەھلىگە ئۆزىنىڭ تەزد-يىسىنى يەتكۈزۈپتۇ ۋە نەزىر - چىراغ رەسمىيەتلىرىنى ئورۇندايتۇ. نەزىر - چىراغ سىرتتا ئۆتكۈزۈلۈپتۇ. تاغام ئۇ يەردىكى ئەمىرلەر، ئۆلۈمالار ۋە دۆلەت كاتتىلىرىنىڭ ھەممىسىدىن مەرھۇم خاننىڭ ۋاقتىدىن باشلاپ داۋام قىلىپ كەلگەن ۋە بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان قارىمۇقارشىلىق ۋە ئىچكى نىزالارنى توسۇش ھەققىدە ئەھدۇ - پەي-مانلار قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ. ئەمىرلەرنىڭ ھۈزۈرىدا تاغاممۇ ئەھدۇ - پەيمان قىلىپ: «بىزمۇ ساداقەت ۋە بىرلىك - ئىتتىپاقلىق يوسۇنلىرىنى ئىلگىرىكىدىن نەچ-چە ھەسسە ئارتۇق بەجا كەلتۈرىمىز» دەپتۇ. بولۇپمۇ مىرزا ئەلى تاغاي خىزمەتكارلىق، ئىخلاص - ئېتىقات ۋە بىرلىك دەۋالىرىنى يالغان قەسەملەر بىلەن كۈچەيتىپ ئىزھار قىلىپتۇ.

بۇ ئىشلارنى پۈتكۈزۈپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئەبدۇررەشىد سۇلتاننى خان

قىلىپ كۆتۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا تەزىيە ئەھۋالىنى يەتكۈزۈشنى قارار قىلىشىپتۇ. دەپمەك، ئۇلار رەشىد سۇلتاننىڭ نۇسرەتلىك قەدەملىرىگە ئىنتىزار بولۇپ تۇرۇپتۇ.

زۇلھەججە ئېيىنىڭ ئاخىرىدا رەشىد سۇلتاننىڭ يېتىپ كەلگەنلىك خەۋىرى ئاڭلىنىپتۇ. تاغام دۆلەت كاتتىلىرى، ئۆلۈمالار ۋە ئەمىرلەرنى ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىشقا تەيىنلەپ، ھازىرنىڭ قائىدە - تەرتىپلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ ئەۋەتىپتۇ. ئاندىن يەنە «ھەم يىلنىڭ ئايىغى ھەم ئاينىڭ ئاخىرى بولغان چارشەنبە كۈنىدە شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشى، ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس، ئەڭ ياخشىسى بۇ كېچە شەھەر سىرتىدا كۈتۈپ تۇرۇپ، ئەتە پەيشەنبە كۈنى، ھەم مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى، ھەم توققۇز يۈز قىرىقئىچى يىلنىڭ بېشى ناھايىتى قۇتلۇق ۋە مۇبارەك كۈندۇر، شۇ كۈنى شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلغاي» دەپتۇ. ئەمىرلەر ئىستىقبالىغا بېرىپ، تاغامنىڭ سۆزىنى رەشىد سۇلتانغا يەتكۈزۈپتۇ.

ئەمما، مىرزا ئەلى تاغاي مەخپىي ھالدا رەشىد سۇلتاننىڭ ئالدىغا كىرىپ، يىغلاپ تۇرۇپ: «خاننىڭ گەدىنىمىزدە تۈز ھەققى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، سەيىدىمۇھەممەد مىرزا ماڭا ۋە باشقا ئەمىرلەرگە قىلغۇزغان قەسىمىنى بۇزۇپ، بۇ ئەھۋالنى ئەرز قىلىۋاتىمەن، ۋاقتىدا بۇنىڭ تەدبىرىنى كۆرگەيلا، ئەرزم شۇكى، سەيىدىمۇھەممەد مىرزا ھەممىمىزگە قەسەم قىلدۇرۇپ: (رەشىد سۇلتان كەلگەن ھامانلا ئۇنى شۇ ھامان ئاتىسىنىڭ يېنىدا ياتقۇزىمىز ۋە خانلىق تەختىگە ئىسكەندەر سۇلتاننى ئولتۇرغۇزدىمىز، دەپ كېڭەش قىلىپ، قارار قىلدى)» دەپ، مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان نەچچىلىگەن يالغان سۆزلەرنى توقۇپ، رەشىد سۇلتاننى ئالداپتۇ. ئاندىن: «سەيىدىمۇھەممەد مىرزا كۆرگەن ھامان گەپ سورىماستىنلا ئۇنى ئولتۇرگەيلا» دەپتۇ ۋە شۇنداق قارار قىلىشىپتۇ. ئەلقىسسە، تارىخقا توققۇز يۈز قىرىقئىچى يىلنىڭ بېشى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى پەيشەنبە بولۇپتۇ، رەشىد سۇلتان تاڭ سەھەردە ئاتىسىنىڭ قەبرىسىگە قاراپ يۈزلىنىپتۇ. تاغام ماتەم كىيىملىرىنى كىيىپ، خان - ئاللاھ ئۇنىڭ قەبرىسىنى نۇرلۇق قىلغاي - نىڭ مەقبەرىسىدە ئولتۇرغان ئىكەن. خۇددى بۇ روبائىدا ئېيتىلغانىدەك، رۇبائىي:

دەر ماتەمى تۇ دەھر بەسى شىۋەن كەرد،
لالە ھەمە خۇن دىدە دەر دامەن كەرد.
گۈل جەببى قەبائى ئەرغەۋانى پەدرىد،
قۇمىرى نەمەد سىياھ دەر گەردەن كەرد.
تەر جىمىسى:

ئالەم ماتەمىڭگە ئىجەب مۇڭ - پىغان قاتتى، پىغان قاتتى، پىغان قاتتى.

لالە گىتەكلىرىگە قان - ياش تۆكۈپ، ئاھ تارتتى.

گۈل يىرتىپ قىزىل ياقىسىنى، ھازا ئېچىپ،

قۇمىرى ① بويۇنلىرىغا قارا كېگىز ئارتتى.

رەشىد سۇلتان ئاتلىق ھالدا ئىشىكنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىپتۇ. تاغام شۇ چاغدا

[ياقىلىرىنى يىرتىپ، ساقال - بۇرۇتلىرىنى يۈلۈپ، كۆك سەللىسىنى يەرگە ئۈ-

رۈپ، بويۇنلىرىغا قارا كېگىزنى سېلىپ] ئالدىغا چىقىپتۇ، نەزم:

دىل خۇنۇ جان فىگارۇ جىگەر رىشۇ سىنە چاك،

ھەم خۇد بەگۈكى چۈن نەكەشەم ئاھى دەردناك.

ئەترى كەفەنى زى خاكى دەرەت كەردەم ئارزۇ،

ۋا ھەسرەتاكى مېبەرەم ئىن ئارزۇ بەخاك.

تەرجىمىسى:

جېنىم زەئىپ، جىگەر يارا، كۆكرىم چاك، يۈرىكىم قان،

ئۈزۈم دائىم تارتماقتىمەن دەرد - ئەلەملىك ئاھۇ فىغان.

كېيىنمگە ئەتىر بولغاي دەرگاھىنىڭ تۈپرىقى دەپ،

ئارمان قىلار ئىدىم، ئېسىت، بەربات بولدى ئارزۇ - ئارمان.

تاغام: «ۋاي ھەسرەت! ۋاي ئېسىت!» دەپ، باھار بۆلۈتىدەك ياش تۆكۈپ، زار - زار

يىغلاپ تۇرۇپتۇ. رەشىد سۇلتاننىڭ كۆزى تاغامغا چۈشۈش بىلەنلا: «تۈتۈڭلار!» دەپ بۇي-

رۇپتۇ، ھەر تەرەپتىن كېلىپ ئۇنى تۈتۈپتۇ - دە، بۇ مۇسۇلماننىڭ بوغىزىغا نامۇسۇل-

مانلىق تىغىنى سۈرۈپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپتۇ. ئەلى سەييىد - ئۇنىڭ نامى

يۇقىرىدا بىرقانچە ئورۇندا زىكىر قىلىپ ئۆتۈلگەندى - نىمۇ شېھىت قىلىپتۇ. بۇ

ئىككى گۇناھسىز بىچارىلەرنى شېھىت قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئاتتىن چۈ-

شۈپ، ئاتىسىنىڭ قەبرىگاھىغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردىن كېيىن، ھەرەمگە، خانىملار ھۈزۈ-

رىغا بېرىپتۇ. مۇشۇ ئەھۋال ئەسناسىدا مىرزا ئەلى تاغايىنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ، تاغدا-

لىرىمنىڭ پەرزەنتلىرىدىن سەييىد مۇھەممەد مىرزانىڭ ئوغلى ھۈسەييىن مەنسۇر ۋە

ئەبابەكر مىرزانىڭ ئوغۇللىرى سۇلتانمۇھەممەد مىرزا ۋە سەييىد مەھمۇد مىرزا قاتار-

لىق ئۈچ كىشىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ياشلىرى تېخى يىگىرمىگىمۇ

يەتمىگەندى. تاغامنىڭ قالغان ئەھلى ئاياللىرىغا ناھايىتى قاتتىق ئاھانەتلەرنى قى-

لىپتۇ. تاغام رەشىد سۇلتانغا كۆپ ياخشى خىزمەتلەرنى قىلغانىدى، ئۇنىڭ بەدىلىگە

① قۇمىرى - كەپتىر تۈرىگە مەنسۇپ، بويىدا قارا بەلدىمى بار كۆزلەر، ئىلك قۇش، ياغتەك.

ئۆلتۈرۈش ۋە بۇلاپ - تالاش بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپتۇ. [ئىماننى شېپىي كەلتۈرۈپ ۋە ئاللاھنى گۇۋاھ قىلىپ قىلىشقان ۋەدە - قەسەملىرىنى ئۇلارنىڭ قانلىرى بىلەن يۇيۇپتۇ] . [بېيىت:

جەھان پۇر كۇفر ئەزان زۇلفى دو تا شۇد،
مۇسۇلمانان، مۇسۇلمانى كۇجا شۇد.

تەرجىمىسى:

جاھان ئىككى چېچىدىن كۇپرانە بولدى،
مۇسۇلمانلار، مۇسۇلمانلىققا نە بولدى.

ئالەم ئەھلى ئىچىدە چوڭلاردىن ھەرقانداق كىشى ۋاپات بولسا، پۇل - ماللىرىنىڭ ئەڭ پاكلىرىنى خەجلىپ، چارۋىلىرىنىڭ ھاللىرىنى بوغۇزلاپ، خەتمقۇرئان قىلىدۇ. خان ئادەت بار ئىدى، ئوخشاشلا رەشىد سۇلتانمۇ ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىغا ئەلى سەيپىدىنى ۋە تاغامنى بالىلىرى بىلەن قوشۇپ بوغۇزلىغاندىن كېيىن، ئاندىن خەتمقۇرئان قىلىپتۇ. نەزم:

زالىمنىڭ ئاتاسى ئۆلمىش ئىدى،
قىلدى خەتمنى خۇنى مەردۇم ئىلە.

[دەر ئەزايەش بەجايى يەك گىرىيە،
سەد كەررەت خەندەۋۇ تەبەسسۇم كەرد.

تەرجىمىسى:

ھازىردا يىغلاشنىڭ ئورنىغا،
يۈز قېتىم كۈلدى تەبەسسۇم ئىلە.]

ئۇ تاغامنى ۋە بالا - چاقىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، بۇزۇكۋار ئاتىسىنىڭ يېقىنلىرىغا كىشىنىڭ كۆڭلىنى يىرگەندۈرىدىغان نالايىق تەلەپلەرنى قويۇپتۇ. بۇنى بايان قىلىش خىجالەتچىلىككە سەۋەب بولغاچقا، سۆزلەشتىن ئۆزىمىزنى تارتىشقا توغرا كەلدى، شۇڭا يەنە بىر ھېكايىنى بايان قىلىمىز: ئەلەھ ۋالىئەللىھ رەببەنا... مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدى - ئاللاھ ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي - ئۆزىنىڭ «زەفەرنامە» ناملىق ئەسىرىدە ئەمىر تېمۇردىن كېيىن بوۋىسىنىڭ ئورنىدا سەمەرقەند تەختىدە ئولتۇرغان ئەمىر تېمۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان خەلىل مىرزىنىڭ ئەھۋال -

نى بايان قىلغان. سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ قىلىقلىرىدىن «زەفرنامە» دە زىكىر قىلىنغان ھېكايىنى بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز. سۇلتان خەلىل مىرزىدىن كېيىن رەشىد سۇلتاندىن باشقا ھېچبىر ئىنسان بالىسى مۇنداق قاباھەتلىك زۇلۇمنى قىلمىغان بولسا كېرەك. رەشىد سۇلتاننىڭ قىلىقلىرىنى شەرھىلەشكە شەرم - ھايا ۋە خىجالەت يول قويمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ ھېكايىسى بۇ كىتابقا مىسال سۈپىتىدە نەقىل قىلىپ يېزىلدى. ئەقىل ئىگىلىرى رەشىد سۇلتاننىڭ قىلىقلىرىنى سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ نەقىل قىلىنغان مىسالدىن قىياس قىلىپ بىلىۋالسۇن.

مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ سۇلتان خەلىل مىرزىنىڭ بۇ قەبىھ قىلىمىدىكى شىنى بايان قىلىشتىن مەقسىتى دۆلەت ئىگىلىرىنىڭ ياخشى ئىشلارغا قەدەم قويۇشىغا ۋە بۇنداق يامان قىلىقلاردىن ئېھتىيات قىلىپ ئۆزىنى تارتىشىغا پايدىسى بولار دەپ - گەندىن ئىبارەت ئىدى.

«زەفرنامە»دىن ئېلىنغان نەقىل مانا بۇ:

شاھزادە سۇلتان خەلىل مىرزا ئۆزىگە ئائىلىق مۇناسىۋىتى بار، ھۆرمەت - ئېھتىرام قىلىشقا تېگىشلىك ھەرەم خادىملىرىغا نىسبەتەن ئەقىلغە سىغمايدىغان نالايىق مۇئامىلىلەرنى قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردى. ئۇلارغا زورلۇق بىلەن پەرمان چۈشۈرۈپ، ھەر بىرىنى شۇنداق كىشىلەرگە بەردىكى، ئەسلىدە ئۇلارنىڭ بوسۇغىسىدا خىزمەتكار بولغىدەكمۇ لايىقتى يوق ئىدى. بۇ گويىكى ھۆر سۈپەت پەرىشتىنى ئەھرەمەن دېۋىنىڭ ئېتىكىگە تاشلاپ بەرگەندەك، ئەنقا سۈپەت ھۇماينى قاغا - قوزغۇن بىلەن جۈپ قىلىپ، بىر ئۇۋىغا قويغاندەك، قىممەت باھالىق يىگانە گۆھەرنى قەدەر - قىممەتسىز ئېشەك مونچىقى بىلەن بىر يىپقا تىزغاندەك، قىزىل ياقۇتنى يەمەننىڭ ئادەتتىكى قىزىل تاشلىرى بىلەن بىر نامدا ئاتىغاندەك قىلىمىش ئىدى. نەزم:

بۇ ئىشنى قىلىپ بولمادى شەرمىسار،

نە ئەلدىن، نە ھەقدىن، ئەجەب كارۇ بار.

ئەگەر قالماسە شەھدە نامۇسۇ ئار،

بولۇر مۈلك بەرباد، ئۆزى خاكسار.

بۇ نالايىق ئىش تۈپەيلىدىن، ئامالسىز پۈتكۈل خالايىقنىڭ كۆڭلى ئۇنىڭدىن سوۋۇۋىدى. بارلىق پۇقرالار ۋە لەشكەرلەر چېچىلىپ كەتتى. ھەممەيلەننىڭ كۆڭۈللىرىدە سۇلتان خەلىل مىرزىغا نىسبەتەن ئىخلاس ۋە ئېتىقاد قالمىدى.

ئەمما، رەشىد سۇلتان ئەنە شۇنداق قاتتىقلىقلارنى قىلغاننىڭ ئۈستىگە، يەنە ئۆزىنىڭ ھامىلىرى، يەنى پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ھەرمى، شاھمۇھەممەد سۇلتان -

نىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئانىسى، مەرھۇم سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتىمۇ ئانىمۇ بىر قېرىنداشلىرى بولغان خانىملارنى شۇ ۋاقتىدا ئىستىسقا كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىۋاتقانلىقىغا قارىماستىن، پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە قوشۇپ، بەدەخشانغا ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. ئۇ بىچارىلەر بەدەخشانغا يەتمەي تۇرۇپ، مىڭلىغان جاپا - مۇشەققەت ۋە ئازاب - كۈلپەتلەر بىلەن ۋاپات بولۇپتۇ. ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئىسمائىل سۇلتان، يەئقۇب سۇلتان ۋە مۇھتەرەم خېنىم قاتارلىقلارنىڭ بەزىلىرى گۆدەك بالا، يەنە بەزىلىرى تېخى سۈت ئېمىۋاتقان بالىلار ئىدى. ئۇلار شۇنچىۋالا يالغۇزچىلىق، يېتىملىك ۋە غېرىپ - مۇساپىرلىق بىلەن كابۇلغا كەلدى. ئېسەنتېمۇر سۇلتان - ئۇنىڭ زىكرى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەنىدى - ھىندىستاندا، كامران مىرزىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىدى. شاھمۇھەممەد سۇلتاننىڭ بالىلىرى بولسا ئۇنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى - نىڭ پەرزەنتلىرى ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېلىپ، ئاتىلىق شەپقەتتىن يەتكۈزۈپ، مۇھاپىزەت قىلىپ، تەربىيەلىدى. ئىسمائىل سۇلتان ھىندىستان جېڭىدە ئۆلتۈرۈلگەنىدى. يەئقۇب سۇلتان كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى. پېقىر مۇھەممەد ھەيدەر مۇھتەرەم خېنىمنى كامران مىرزىغا نىكاھلاپ بەرگەندىم. بۇ كېيىن زىكىر قىلىنغۇسى. ئىسھاق سۇلتان ئاشۇ نىكاھ ۋە نەسەب ۋاسىتىسى بىلەن تاكى بۈگۈنگىچە كامران مىرزىنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرىۋاتىدۇ.

سۇلتان رەشىدخاننىڭ ئەمىرلەر ئەمىرى، بەلكى سۆزلەيدىغان تىلى ۋە تىنىقى بولغان، بارلاس ئېشىكى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان ئادىمى ھاياۋان مۇھەممەدنىڭ زىكرى

يوشۇرۇن قالمىسۇنكى، مۇھەممەدى بارلاس بولسا ئەلى مىرەك بارلاسىنىڭ ئوغلى، ئۇ بولسا ھۈسەين دەرۋىش بارلاسىنىڭ ئوغلىدۇر. خان فەرغانە ۋىلايىتىدە ۋاقتىدا رەشىد سۇلتان ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ، ئاتىسىغا قوشۇلدى. خان ئۇنىڭغا غورى بارلاسىنى ئاتا - بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. مۇھەممەدى بولسا غورى بارلاسىنىڭ ھاممىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. شۇ كۈنلەردە غورى بارلاس كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەلى مىرەك بارلاسىنىڭ ئاتا بېگى بولۇشى قارار قىلىندى. قەشقەر خانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتۈپ نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئەلى مىرەك بارلاس تىبەت غازىتىدا قازا تاپتى. ئاندىن كېيىن رەشىد سۇلتانغا ئاتا بېگى بولۇش مىراس تەرىقىسىدە مۇھەممەدگە قارار تاپتى. شۇنىڭدىن كېيىن رەشىد سۇلتاننى موغۇلىستانغا ئەۋەتتى، [رەشىد سۇلتاننىڭ] ئەمىرۈلئومەراللىقنى مىرزا ئەلى تاغايغا بەردى. ئەلى مىرەك بارلاس بولسا تاغام سەيىد مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئانىسى بىلەن بىر تۇغقان ئىدى. شۇ ئالاقە تۈپەيلىدىن تاغام بىلەن پېقىر ئىككىمىز ھەمىشە مۇھەممەد -

نىڭ ئىشلىرىنىڭ راۋاج تېپىشى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپتۇق. ئەمما، مىرزا ئەلى تاغاي ئۇنى ياخشى كۆرمەيتتى. مىرزا ئەلى تاغاي ئۇنىڭ پەسكەش، قارانسىيەت ۋە رەھىمسىزلىكىنى چۈشەنگەنلىكتىن تاغامغا بىر ھەسسە دۈشمەنلىك قىلسا، مۇھەممەد دىگەن ئىككى ھەسسە دۈشمەنلىك قىلاتتى. [مىرزا ئەلى تاغاي ئۇنىڭ تاغامنى ياقتۇرماستىن، لىقىمۇ كۆپىنچە شۇنىڭ سەۋەبىدىن ئىدى. چۈنكى مۇھەممەد قانداقلا ئىشتا بولسۇن تاغامنىڭ قوللىشىغا تايىناتتى.] شۇنداق ئىشلاردىن بىرى شۇكى، شاھمۇھەممەد سۇلتان ئۇنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ بالا - قازادىنىمۇ ئۇنى تاغام بىلەن پېقىر سە- ۋەبكارلىق قىلىپ قۇتقۇزۇپ قالدۇق. شۇ سەۋەبتىن خانىملار بىلەن پېقىرنىڭ ئارىسىدا ناھايىتى قاتتىق كۆڭۈل ئاغرىقى پەيدا بولدى.

رەھمەتلىك خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تاغامنى ئۆلتۈرۈش، ئۇنىڭ ئەھلى ئايال- لىرىغا ئىزا - ئاھانەتلەرنى قىلىشلارنىڭ ھەممىسى كۆرۈنۈشتە مىرزا ئەلى تاغاي ئۇنىڭ سەۋەبكارلىقى بىلەن بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھەقىقەت شۇكى، مۇھەممەد بارلاسىنىڭ رازىلىقى بولمىسا، رەشىد سۇلتان ھەرگىز مۇنداق يامان ئىشقا قەدەم قويماس ئىدى. [ئۇ رەشىد سۇلتاننى قايمۇقتۇرۇپ، شۇ قەدەر يولدىن چىقارغاندىكى، ئۇنىڭ كۆڭلى قايسى نەرسىنى ئىستىسە، ئۇ ھەتتاكى كۆپۈرلۈك بولغان تەقدىردىمۇ، رەشىد سۇلتان ئۇنى شۇنىڭ ئېيتقىنى بويىچەلا ئورۇنلىدى؛ ئۇنىڭ كۆڭلىنى دەپ شۇنچىۋالا نالايىق ۋە يىرگىنىشلىك ئىشلارنىمۇ قىلدى. ھەرەمدىكى ئالىي نەسەبلىك خانىملاردىن مەرھۇم خاننىڭ ھەرىمى، يەنى رەشىد سۇلتاننىڭ ئانىسى قاتارىدىكى خانىمنى رەشىد سۇلتان مۇھەممەدنىڭ نىكاھلىنىش تەكلىپىنى بەرگەن. ئۇ خانىم رازى بولمىغاچقا، ئۇنىڭغا شۇ قەدەر كۈلپەت سېلىندىكى، ئۇنى تالان - تاراج قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قوغلاپ چىقىرىشتى. پاك ۋە مەرتىۋىلىك خانىملار ھۇماي قۇشى بىلەن قارغا بىر ئۇۋىدا ياشىغان- دەك ھايات كەچۈرۈشنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆرمىدى.

ئۆزىنىڭ قېرىندىشى بەدىئۇلجەمال خانىمنى ئۆزبېك - قازاقلاردىن باباۋەش ① سۇلتان ئىبنى ئەدىك سۇلتانغا بەردى. شەيبانخان ئۆزبېكلەرنى بىرلىشىپ، ئۆزبېك - قازاقلارنى يەڭگەندىن كېيىن، باباۋەش سۇلتان كۈيۈغۈللۈك مۇناسىۋىتىگە ئىشەنچ قىلىپ، رەشىد سۇلتاننى پاناھ تارتىپ كەلگەندى، رەشىد سۇلتان ئۇنى «ئۆلتۈرمەن» دەپ قورقۇتۇپ، بەدىئۇلجەمال خانىمنى تالاق قىلدۇرۇپ، ئاجراشتۇرۇۋالدى. ئۇنى شۇنداق ئېسىل نەسەبلىك خانزادەدىن ئاجراشتۇرۇۋېلىپ، مۇھەممەدنىڭ بەردى. مۇھەممەد مەدىنىنىڭ ئەجدادلىرىدىن ھېچكىممۇ بۇنداق ئالىي مەرتىۋىگە قول يەتكۈزەلمىگەن ئەمەس ئىدى. بۇ ھەقىقەتەن نالايىق ئىش بولدى. پادىشاھ بىلەن ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى پۇقرا- نى پەرق ئەتمىدى. ئەمما، رەشىد سۇلتان بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى راۋا كۆردى، ئۆزى-

① بۇ ئىسىم پارىسچە بىرىنچى، ئىككىنچى نۇسخىدا يۇقىرىقىدەك ئېلىنغان، تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «بويداش» دېيىلگەن.

نىڭ خاندانغا ئۆزى ئاھانەت كەلتۈردى. ساغلام نۇتۇققا ئىگە ئادەمنى ھاڭرايدىغان ھاياۋاندىن پەرقلەندۈرەلمىدى. نەتىجىدە بىر لايىقەتلىك ئەر بىلەن بولغان نىكاھنى زور -

لۇق بىلەن بۇزۇپ، قېرىندىشىنى بىر لايىقەتسىز ئادەمگە بەردى. مىسرا: **مىسرا:**

رەسمى كۇدام مەردۇمۇ تەۋرى كۇجاست مىن، قىلمىز قىچىقۇق قىمىقنا

تەرجىمىسى:

قانداق ئادەم ئادىتى بۇ، قانداقلارنىڭ قىلىقى؟

مۇھەممەدى نېمىسى بىلەن رەشىد سۇلتاننىڭ كۆڭلىنى مۇنچە رام قىلىۋالدىكىن،

قانداق قىلىپ ئۇنى بۇنچىۋالا تىزگىنلىۋالدىكىن؟ بۇنىڭ سەۋەبى مەلۇم ئەمەس. مۇ -

ھەممەدىنىڭ يا خىزمەتلەردە تەجرىبىسى يوق، يا چوڭراق ئىشلاردا ئىقتىدارى يوق، يا

ئۆز ئارا مۇئامىلىدە تۈزۈكرەك نۇتقى ۋە چېچەنلىكى يوق. يا بىرەر ياخشى خۇي -

ئەخلاقى يوق، ياكى بەزمە - ئولتۇرۇشلاردا زېرەكلىكى ۋە خۇشچاقچاقلىقى يوق، ياكى

جەڭ - كۈرەشلەردە جاسارىتى يوق، قارىماققىمۇ كىشى ياقتۇرۇپ قالغۇدەك سۆلەت -

سالاپىتى يوق. «ئىككىلا دۇنيادا قارا يۈز» دېگەن سۆز ئۇنىڭ يۈزىنىڭ ناھايىتى ياخشى

سۈپىتى ئىدى. خۇددى مۇنداق ئېيتىلغىنىدەك، بېيىت:

ئەي دەرۈنەتى سىياھ ھەمچۇ بىرۈن،

ئەي سىيەھ رويى ئەندەرۈنۈ بىرۈن.

تەرجىمىسى:

ھەي ئىچىڭدۇر تېشىڭ كەبى قاپقارا،

ئىچ - تېشىڭدۇر يۈزۈڭ كەبى قاپقارا.

ئۇنىڭ قىڭغىر سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي يالغانچىلىق، شۇم گەپلىرىنىڭ

بەرى باشتىن ئاخىر كاززاپلىقتۇر. ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئادىل باھا مانا مۇشۇ. [

راستىنى ئېيتقاندا، رەشىد سۇلتاندىن سادىر بولغان ھەر بىر نالايىق ئىشنىڭ

ھەممىسى مۇھەممەدىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى ۋە سەۋەبكارلىقى بىلەن بولغان. رەشىد

سۇلتانغا نىسبەتەن مۇھەممەدىنىڭ ھەممە سۆزلىرىگە ھېچبىر سەۋەبسىزلا ئەگىشىد -

ۋەرگەنلىكىگە نارازى بولغىنىمىزدىن باشقا ئېتىراز بىلدۈرۈشىمىز يوق. مۇشۇ كۈن -

لەردە «مۇھەممەدى ھايات بىلەن خوشلىشىپتۇ» دېگەن خەۋەرلەرنى ئاڭلىدۇق، ئەگەر

راست بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن رەشىد سۇلتان ئۆزىنىڭ ئەركى ۋە تىزگىنىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ، ياخشى يولغا كىرىپ قالار، ئۆتكەنكى ئالايىق ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلار. ئەي ئالەملەرنىڭ پەرۋەردىگارى، ئامىن.

بۇ كىتابنىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەر نىڭ ئۇرسەڭ تەرەپكە بارغانلىقى، قېرىندىشىم ئەبدۇللاھ مىرزىنىڭ ۋاپات بولغانلىقى ۋە بۇ لەشكىرىي يۈرۈشتە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ بايانى

خان پايتەخت ياركەندكە قايتقان ۋاقتىدا، پېقىرغا ئۇرسەڭگە يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بەردى. تارىخقا توققۇز يۈز ئوتتۇز توققۇز، زۇلھەججە ئېيىنىڭ بىرىنچى ئون كۈنى ① دە پېقىر قۇربان ھېيت نامىزىنى ماريۇلدا ئۆتەپ، ئاندىن ئۇرسەڭ بۇتخانىسىنى ۋەيران قىلىش نىيىتىدە يۈرۈش قىلدىم. يىگىرمە كۈنلۈك يەرگىچە باردۇق. ئۇ يەردە تىببەت كۇپپارلىرى ئۇچرىدى. ئۇلار بەزى پۇختىراق قەلئەلەرگە ئىشەنچ قىلىشىپ، شۇنىڭغا بېكىنىپتۇ. ئۇ قەلئەلەرنى ئاسانلىق بىلەن ئالغىلى بولمايدىكەن، مۇشەققەتلەر بىلەن ئالغىلى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەلئەلەرنىڭ مەھسۇلاتى مۇشەققەتكە بەدەل بولالمايدىكەن. شۇڭا قېرىندىشىم ئەبدۇللاھ مىرزىنى، ئىسكەندەر سۇلتاننى ۋە تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزىنى ۋە ھەممە ئېغىر جابدۇقلار بىلەن ئاجىز ئاتلارنى شۇ يەردە قويۇپ، ئاتنىڭ ياش ۋە كۈچلۈكلىرىنى تاللىۋېلىپ، تېزلىكتە يۈرۈپ، سەپەر ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى تىببەتنىڭ بارماڭ ② دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە تىببەتلىكلەردىن كۆپ ئادەمنى تېپىپ، چاپقۇن قىلدۇق. ئۈچيۈزمىڭدەك قوي ئولجا ئالدۇق، يەنە شۇنىڭغا يارىشا ئات، مال - مۈلۈك ۋە ئەسىر لەشكەرلەر قولغا چۈشتى. ئىسكەندەر سۇلتان، ئەبدۇللاھ مىرزا ۋە مەھمۇد مىرزىلارنى ئارقىمىزدىن يەتكۈزۈپ بولالمىدۇق، شۇڭا ئۇ يەردە ئوبدان بىر يايلاققا كېلىپ چۈشتۇق. ئەمما، پېقىر ئۇلاردىن ئىلگىرىرەك يۈرۈپ كەتتىم.

تارىخقا توققۇز يۈز قىرىق، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى ③ بولغاندا، ئۇلارمۇ قەلئەلەردىن بىرىگە يۈرۈش قىلىپتۇ. بۇ قەلئەنىڭ نامى كاردۇن ئىكەن، ئىسلام لەشكىرىنىڭ قامال قىلىشى بىلەن ئۇ قەلئەدىكى كۇپپارلار ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قال-

① ھىجرىيە 939 - يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ بىرىنچى ئون كۈنى مىلادىيىنىڭ 1533 - يىلى 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنىگىچە بولغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ.

② بۇ يەر نامى پارىسچە بىرىنچى نۇسخىدا «بارماڭ»، ئىككىنچى نۇسخىدا «ياپىدىيالڭ» دېيىلگەن، تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «بارياڭ» دەپ ئېلىنغان.

③ ھىجرىيە 940 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 1 - كۈنى مىلادىيىنىڭ 1533 - يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

غاچقا، ھىندىستان رايلىرىدىن بىرىگە ئىلتىجا قىلىپ، ئۈچمىڭ پىيادە لەشكەرنى ياردەمگە ئېلىپ كېلىپتۇ. [مۇنداق دېيىلگىنىدەك، بېيىت: مەھمۇد ئەبۇللاھ رەھىمىي، ھەممەيىن، ۱۹۸۰-يىلى، ۱-قىسىم، ۱۰۰-بەت.]

سەران دو چەشم كەردەمكى، چۈ ھىندۇ ئان رەھزەن،
ھەمەرا بەنۇكى مىترگانزەدە بەر جىگەرى كەتارە.

تەرجىمىسى:

يولۇمدا ئىككى كۆزۈڭ ھىند قاراچىسى بولدى،
كىرىپىكلىرىڭ ئۈچلىرى جىگىرىمگە تىغ ئوردى.

ئىسكەندەر سۇلتان بىلەن ئەبدۇللاھ مىرزا ۋە مەھمۇد مىرزا بىلەن ئىككى يۈز كىشى بىلەن ئۇلارغا يۈزلىنىپ، ئەڭ تېز سۈرئەت بىلەن يۈرۈپتۇ. شۇڭا بۇ ئىككى يۈز كىشىدىن ئازغىنا كىشىلا يېتىشىپ بېرىپتۇ. قېرىندىشىم ئەبدۇللاھ مىرزا تونۇلغان باتۇر يىگىت ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى بالتىدا خاننىڭ يېنىدا ۋاقتىدا ھەيران قالارلىق مەردانىلىكلەرنى كۆرسىتىپ، خاندان جۇلدۇ① ئالغانىدى ۋە خاننىڭ بارلىق باھادىر ئەسكەرلىرى ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا قول قويغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقىغا مەغرۇرلەنىپ، لەشكەرنىڭ يېتىپ كېلىشىگىمۇ ساقلىماستىن يېنىدا بىللە كەلگەن ئۈچ ئادىمى بىلەنلا توختىماستىن ۋە تەپ تارتىماستىن ئۈچمىڭ ھىندى لەشكەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كىيىمىنى غول قىسمىغا ئۆزىنى ئۇرۇپتۇ. ھىندىلار ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئارىغا ئېلىپ تۇرغان مەزگىلدە، تاغامنىڭ ئوغلى مەھمۇد مىرزا تۆت كىشى بىلەن يېتىپ كېلىپتۇ. ئەبدۇللاھ مىرزا قورشاۋدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ھۇجۇم قىلىپ، مىرزا بۇ ھالاكەتلىك خەتەردىن قۇتقۇزۇپتۇ. ئەبدۇللاھ مىرزا يەنە كەينىگە يېنىپ ھىندىلارغا ھۇجۇم قىلىپتۇ. ھىندىلار ئۇنى يەنە ئارىغا ئېلىپتۇ. بۇ چاغدا مۆتىۋەر باھادىرلاردىن بەش كىشى يېتىپ كېلىپ، بۇ ئىككى قېرىنداشنى بۇ ھالەتتە كۆرۈپ، ئۇلارمۇ ياردەم بېرىش ئۈچۈن ھۇجۇم قىلىپتۇ. ئۇنىڭغىچە قېرىندىشىم ئەبدۇللاھ مىرزا پارچە - پارچە قىلىپ بولغانىكەن، ئۇنىڭ بەدىنىنىڭ ھەربىر ئەزاسىدىكى كىيىمنىڭ بىر پارچىسى بىردىن كاپىرنىڭ قولىدا تۇرۇپتۇ. بېيىت:

شەرابى شەھدى شەھادەت بەكامى ئۈگەشتە،
ھەلال بادكى، خۇش نۇش كەردە ئەست ئانرا.

مەن بۇدەم ئەز جەھانۇ گىرامى بەرادەرى،

① جۇلدۇ - مۇكاپات، ئىنتام.

دەر سىلكى نەزمۇ نەسر گەرانمايە گەۋھەرى.

تەرجىمىسى:

شېھىتىلىك بالى شارابى سۇنۇلدى ئاغزىغا،
ئۇنى گەجەب خۇشال ئىچتى، ئاڭغا ھالال بولسۇن.

بۇ جاھاندا مەن قالدىم، ئەزىز قېرىندىشىم كەتتى،
نەزمۇ نەسر دىكى قىممەتلىك گۆھىرىم كەتتى. [

ئەبدۇللاھ مىرزىنىڭ ۋەقەسى پېقىرغا ئاڭلاندى.] خۇددى مۇنداق دېيىلگەندەك،

نەزم:

باقىزا كارزار نەتۋان كەرد،

گىلەھ ئەز روزگار نەتۋان كەرد.

كىردىگار ئان كۈنەدىكى، ئۇ خاھەد،

ھۈكۈم بەر كىردىگار نەتۋان كەرد.

تەرجىمىسى:

تەقدىرنىڭ ئىشىغا نېمە قىلىۋر كار،

ھاياتتىن نە كېرەك قىلماق يىغا - زار؟

تەڭرىنىڭ خاھىشى شۇ بولغان ئىكەن،

تەڭرىنىڭ ھۈكۈمىگە نېمە چارە بار؟ [

«بىز ئەلۋەتتە ئاللاھنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللاھنىڭ بەندىلىرىمىز)،

چوقۇم ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز»^① دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ، تەڭرىنىڭ تەقدىرىگە رازىلىق بىلدۈردۈم.

نەچچە مەھەلگىچە شۇ يايلاقتا ئارام ئالدۇق. ئات - ئۇلاغلار قايتىدىن كۈچ - قۇۋۋەتتە تولىدى.

قولىمىزغا چۈشكەن ئولجا - غەنىمەتلەرنى شۇ يەردىن ئەۋەتتىم. لەش - كەردىن توققۇز يۈز كىشىنى ئىلغاپ، ئۈرسەڭگە قاراپ يۈزلەندىم.

ماریيۇلدىن بۇ يەرگە ئىككى ئايلىق يول ئىدى. بۇ يەردىن يەنە بىر ئايلىق يىراقلىقتىكى بىر يەرگە بېرىپ

چۈشتۈك. ئۇ يەردە ئايلانمىسى قىرىق فەرسەڭ ئەتراپىدا چىقىدىغان بىر كۆل بار ئىدى.

ئۇ كۆلنىڭ بويىدا لۈكلەبۈك دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەلئە بار ئىكەن. كېچىسى شۇ

يەردە قونغاندۇق. ئەتىسى قوپۇپ قارساق، لەشكەر ئىچىدىكى ئاتلاردىن ئازراقى نىمە -

① «قۇرئان كەرىم»، 2 - سۈرە بەقەرە، 156 - ئايەتنىڭ كېيىنكى يېرىمى.

جان بولۇپ قالغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆلۈپتۇ. جۈملىدىن پېقىرنىڭ يىگىرمە يەتتە مەخسۇس ئېتىم بار ئىدى، ئۇ ئاتلاردىن بىرىلا سالامەت تۇرۇپتۇ، ئىككىسى يېرىمجان بولۇپ قېلىپتۇ. قالغان يىگىرمە تۆت ئاتنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپتۇ. بۇ يۈقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن تۈتەك كېسىلىنىڭ سەۋەبى بىلەن بولغان ۋەقە ئىدى. ئەتىگەندىلا ئۇ يەردىن يۈرۈپ، ئىككىنچى كۈنى ھەرى ① ناملىق بىر ۋىلايەتنى چاپقۇن قىلدۇق. ئۇ يەرلىك ئادەملەر: «بۇ يەردىن بەنگالەگە يىگىرمە تۆت كۈندە بارغىلى بولىدۇ» دەپ ھېكايە قىلىپ بەردى. بۇ جەڭدە كۆپ ھىندىلار قوللىمىزغا چۈشتى. ئەمما، شۇ كۈنلەردە بىزنىڭ قوللىمىزدا ئاتلىرى يۈرۈشكە يارمايدىغان توقسان ئاتلىق ئەسكەر قېلىپتۇ. بۇ توقسان كىشى بىلەن پىيادە ھالدا ئۆرسەڭگە قاراپ يۈردۈق. تۆت كۈنلۈك يەرگە بېرىپ، ئەسكەربەق دېگەن جايىنى چاپقۇن قىلىپ، يۈز مىڭچە قوي، يىگىرمە مىڭ - چە قوتاز، يەنە شۇنچىلىك مىقداردا ئات ۋە ئەسەرلەرنى غەنىمەت ئالدىق. ئەسكەربەق - تىن ئۆرسەڭگە سەككىز كۈنلۈك يول قالغانىدى. لەشكەرنىڭ ئاتلىرى يۈرۈشتىن قالدى. شۇڭا، ئامالسىز ئارقىمىزغا يېنىشقا توغرا كەلدى. ئارقىمىزغا يېنىپ ئالتە كۈن يول يۈرۈپ، قالغان لەشكەرلەرگە قوشۇلدىق ۋە يولغا چىقتۇق. بۇ چاغ رەببىيەلئاخىر - نىڭ 8 - كۈنى ئىدى، جەمادىيەلئاخىرنىڭ ئاخىرىسىدا تاملىق دېگەن يۇرتقا كەلدۇق. تاملىقتىن ماريۇلغا يىگىرمە كۈنلۈك يولدۇر. بىز ھەممە ئولجا - غەنىمەتلەرنى ئېلىپ، بۇ يەرگە سالامەت ھالدا يېتىپ كەلدۇق. گۈگە خەلقى تاملىققا كېلىپ ئىلتىماس قىلىپ: «گۈگە تىبەتنىڭ ئەڭ چوڭ ۋىلايىتىدۇر. ھەممىمىز جىزىيە (سېلىق) تاپشۇرۇش - نى قوبۇل قىلىمىز. ئۆزىڭىز ئۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ، ئەھۋالىمىزغا قاراپ مۇۋاپىق ھالدا جىزىيە بەلگىلەپ بەرسىڭىز» دەپ ئەرز قىلىشتى. ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ ياققا يۈزلەندۇق. تاملىقتىن يۈرۈپ، ئارىدا بىر قونۇپ، گۈگەگە يېتىپ كەلدۇق. گۈگە خەلقى خىزمەتكارلىق قائىدىسىنى تولۇق بەجا كەلتۈردى. پېقىر ئۇ يەردە ئۈچ كۈن تۇرۇپ، ئۇلارغا [تىبەت مىسقىلىدا ئۈچمىڭ مىسقال] جىزىيە توختىتىپ بەردىم. تىبەتنىڭ بىر مىسقىلى بىزنىڭ شەرىئەت ئۆلچىمىدە بىر يېرىم مىسقال بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن گۈگەدىن قايتىپ كېلىۋاتقىنىمىزدا لەشكەرلەرنىڭ ۋەيران بولغانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى. بۇ ۋەقە پات پۇرسەتتە زىكىر قىلىنغۇسى.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

(مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا، كاندىدات ئالىمى

مۇھەررىر)

① بۇ يەر نامى پارسچە ئىككىنچى نۇسخىدا «ھىم» دېيىلگەن، تاشكەنت رۇسچە نەشرىدە «نىم» دېيىلگەن. ①

مەرىپەت ئاسمىدا چاقىنىغان يەنە بىر پۈتۈنلۈك — ئىسمائىل ھەقىقىي ئىراستىدە ئىزدىنىشى

ئۆمەر ئوسمان شىپائى

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلانغان يېڭىچە مائارىپقا يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتى مۇساپىسىدە ئاكا - ئۇكا مۇسابا - يۇپلار، ئابدۇقادىر داموللام، تەجەللى، مەمتېلى تەۋپىق، ئاب - دۇخالىق ئۇيغۇرى قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ شانلىق ئوبرازى مەرىپەت ئاسمىنىمىزدا نۇر - لۇق چولپاندىكى چاقىناپ، جاھالەت پەردىسىنى يىرتىپ تاشلىدى. ئىسمائىل ھەقىقىي ئاشۇ دەۋردە چاقىنىغان مەرىپەت يۈل - تۈزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرغىچە تازا نەزەرگە ئېلىنماي كېلىۋاتقان نامايەندىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ، نەسەب جەھەتتىن، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ قىزى سەلىمە خېنىمنىڭ نەۋرىسى بو - لۇپ، سەلىمە خېنىمنىڭ ئېرى مۇساتىپكە دېگەن كىشىمۇ ئاب - دۇرېھىم نىزارىنىڭ تاغىسىنىڭ نەۋرىسىدۇر.

ئىسمائىل ئاتۇش ئېكسپىدېتسىيەسىگە ئېچىلغان «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دە ئوقۇيدۇ. ئۇ دەرس - لەردە ئەلا بولۇپلا قالماي، خېلى بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك مەشىقىي شېئىرلارنىمۇ يازىدۇ. مەسىلەن، شۇ چاغدىكى شېئىرلىرىدىن بىرىدە مۇنداق يازغان:

ئۇيالماستىن يالقاۋلار ①،
باكارلىسا تەڭلىنى؛
يېڭىلىسۇن قانداقمۇ،
جەندە - كۇلا - ئەڭلىنى؟!

ئېڭىل ② دېگەن چاغلىقتۇر،
پەرز ئەينى ③ - دىلىڭدۇر.
تۆت كۆز بىلەن يېڭىلىق
كۈتۈپ تۇرغان ئېلىڭدۇر.

① يالقاۋ — ھۈرۈن.

② ئېڭىل — كىيىم - كېچەك.

③ پەرز ئەينى — ئەڭ مۇھىمى، قىلىمسا گۇناھكار بولىدىغان ئىشنىڭ دەل ئۆزى دېگەن مەنىدە كەلگەن.

ئىسمائىل مەكتەپ ھاياتىدا سۆز - ھەرىكەت ۋە شېئىرلىرىدا كۆپرەك ھەق - ئادا - لەتنى ياقىلىغانلىقى ئۈچۈن «ھەقىقى» تەخەللۇس سېتىپ قالغان. ئىسمائىل ھەقىقى «ھۈسەينىيە مەكتىپى» نى ئەلا دەرىجىدە پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەر كۈنشەھەر ناھىيە زەمىن يېزا موسۇما كەنتىدىكى دادىسىدىن مىراس قالغان 200 مو (چارەكلىك) دەك مېۋىلىك باغ، ھويلا - ئىمارەت ۋە يەر - زېمىنلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىپ جەمئىيەتكە يۈزلىنىدۇ. يەر - زېمىن ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ھۈ - سىيىن تاش بىلەن رېھىم ئاخۇن دېگەن ئىككى خوجىدارغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى قەشقەر شەھرى، توققۇزاق^①، ئوپال، تاشمىلىق، بۇلاقسۇ، ئاقتۇ قاتارلىق جايلارنى ئارىلاپ چار بازارچىلىق^② تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ جەرياندا كۆپلىگەن ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ پىكىر ئالماشتۇرىدۇ. جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، تە - قىق قىلىپ، ئادالەتسىزلىك، تەكشىزلىك، خۇراپاتلىق، قاششاقلىق، ناچار ئۆرپ - ئا - دەتلەر گىرەلىشىپ كەتكەن ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ كىشىلەرنى ھالىدىن كەتكۈزۈۋاتقان - لىقىنى كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋەتەن - مىللەتنى بۇ خىل پاجىئەلىك ئاقىۋەتتىن قۇت - قۇزۇشنىڭ يولى - ئاقارتىش، يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئېچىپ ئاۋامنى ئىلىم - پەن بى - لەن قوراللىنىدۇرۇش دەپ تونۇپ، ئابدۇقادىر داموللام تەشەببۇس قىلغان مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا قولىدىكى خېلى كۆپ مەبلەغقە تايى - نىپ توققۇزاق تەۋەسىدە يېڭى مەكتەپ ئېچىش قارارىغا كېلىدۇ.

ئىسمائىل ھەقىقىنىڭ مۇشۇ مەزگىللەردىكى روھى ھالىتىنى تۆۋەندىكى بىر پارچە غەزىلىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: (شېئىردىكى بەزى سۆزلۈكلەر ھازىرقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئېلىندى)

نەقەۋمكى مەرىپەتسىزدۇر، ئۇنىڭ ھالى خاراپتۇرلەر،
 ۋەبالى دەۋزىخى يەڭلىغ تۈمەن تۈرلى ئازاپتۇرلەر.
 ئىشتىسەم زاھىدۇ ئىشان مۇخالىپ شەرئىگە مۇتلەق:
 «بىتەھقىق جەننەتتۇر تەركى دۇنيا» دەپ قاۋاپتۇرلەر.
 نادانلىق قەۋلىدە تۇتماق غەرەزدە ئەلنى مەلئۇنلار،
 خۇراپاتلىق كىشەندە ۋۇجۇدىنى ماتاپتۇرلەر.
 يورۇتماس قەلبىنى كىمسە ئىلىم - ھېكمەت نۇرى بىرلە،
 يۈرەك باغرى كۆيۈپ ئاتەشتە ئۆرتەنگەن كاۋاپتۇرلەر.
 كى غاپىللارنى ئويغاتماق ئىلىم ئەھلىگە بىل ھەقىقى،
 ئۇلۇغ پەزلى شاراپەتتۇر، ئىككى ئالەم ساۋاپتۇرلەر.

1931 - يىل 7 - ئاي

① توققۇزاق - ھازىرقى كۈنشەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوغوساق، زەمىن، سايباغ يېزىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى.
 ② چار بازارچىلىق - ئۇ چاغدا جۈمە كۈنىدىن باشقا كۈندە بازار بولۇپ، بازارلارنى ئايلىنىپ تىجارەت قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئىسمائىل ھەققى 1932 - يىلىدىن باشلاپ تىجارەتتىن قول ئۈزۈپ، «ھۈسەينىيە مەكتىپى»دىكى ساۋاقداشلىرى ۋە يۇرتداشلىرى ئابدۇللا رازى، يۈسۈپ زىيائى قاتارلىق كىشىلەرنى ئەتراپىغا ئويۇشتۇرۇپ، تەييارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ توققۇزاقنىڭ «ھېيتگاھ» دېگەن يېرىگە مەكتەپ سېلىشقا كىرىشىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە ئوقۇش باشلايدۇ. بۇ مەكتەپنىڭ زامانىۋى ئۇسلۇبتا قەد كۆتۈرگەن يورۇق، ئازادە سىنىپلىرى، ئىشخانا، چايخانا، ئامبار، ھاجەتخانا قاتارلىق ئەسلىھەلىرى ئۈچۈن ئىسمائىل ھەققى ئۆز بېساتىدىن مەبلەغ سالغانىدى. جاپالىق تەشۋىقى تەربىيە ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە 79 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ئۈچ سىنىپقا تەشكىللەيدۇ. چۈنكى خۇراپى موللا - ئىشانلار «يېڭى مەكتەپ بالىلىرىمىزنى دىندىن چىقىرىدۇ. بالىلارنى پەننى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش كۈپۈرلۈقتۇر» دېگەندەك پىتنە - ئىغۋالارنى تارقىتىپ، ئاتا - ئانىلارغىمۇ تەھدىت سالغانىدى. ئىسمائىل ھەققى يۇرتتىكى جامائەت ئارىسىدىكى يۈز قىرى نوپۇزغا تايىنىپ، ئىككىلەنمەي ئالغا ئىلگىرىلەش، ھەرقايسى ئازنا مەسچىدلىرىگە بېرىپ تەبلىخ - تەرغىبات قىلىش، شەخسى ئائىلە سۆھبىتى ئېلىپ بېرىش يولى بىلەن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا رەسمىي ئوقۇش باشلايدۇ. مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئىسمائىل ھەققى، باش مۇئەللىملىكىنى ئابدۇللا رازى، ياردەمچى مۇئەللىملىكىنى يۈسۈپ زىيائى بىلەن ئابدۇرېھىم رازى^① لار ئۈستىگە ئالىدۇ. ئانا تىلى، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، ئەخلاق، ھۆسنخەت، ھىپزى سەھەت (تازىلىق - تەنتەربىيە) پەنلىرى تەسىس قىلىنىدۇ. ئومۇمەن «ھۈسەينىيە مەكتىپى» ئەندىزىسى قوللىنىلىپ، رەتلىك، چەبدەس، جۇشقۇن باشقۇرۇلىدۇ. «ئىزچىلار ئەترىتى» تەشكىللىنىدۇ، «ئىزچىلار» كىيىمى تىكتۈرۈلۈپ، بىر يۈرۈش قوراللاندۇرۇلىدۇ. ئۆيى يىراقراق ئوقۇغۇچىلار، ئائىلە قىيىنچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارنى تاماق، ياتاق بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىسمائىل ھەققى دەرسلىكلەرنى (ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنى) «ھۈسەينىيە مەكتىپى» بىلەن ئالاقىلىشىپ ھەل قىلىدۇ. بۇ مەكتەپنىڭ داڭقى ئەتراپتىكى يېزا - كەنتلەردىن ھالقىپ، ناھىيە ۋە دوتەي يامۇلىغىچە يېتىپ بارىدۇ. «قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» بۇ مەكتەپنى تىزىمغا ئېلىپ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىدۇ. بىر يىللىقنى خاتىرىلەش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوللايدۇ. «توققۇزاق شۆبە ئۇيۇشما»نى قۇرۇپ، ئىسمائىل ھەققىنى ئۇيۇشما مۇدىرى، قوشۇمچە مەكتەپ مۇدىرى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا يىغىۋېلىنغان ئۆشەر - زاكات، ۋەخپە كىرىملىرىنىڭ بىر قىسمىنى مەكتەپ خىراجىتى قىلىپ ئىشلىتىش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. مۇكەممەل تالونلۇق ھېساب يۈرگۈزۈش تۈزۈمى ئورنىتىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ يىلى -

① ئابدۇرېھىم رازى - پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم مائارىپچى، ئاساسلىق مەلۇمات بىلەن تەمىنلىگۈچى.

ئى شەيئى — «ھېيتگاھ باشلانغۇچ مەكتىپى» قانۇنلىشىپ ئاممىنىڭ ئىشەنچسىزىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇ ھەقتە ھەر خىل پىتنە - ئىغۋا تارقىتىپ، كاشىلا تۇغدۇرۇۋاتقان يەرلىك مۇتەئەسسەپ كۈچلەرمۇ قۇيرۇقنى قىسشقا مەجبۇر بولىدۇ. 1933 - يىلى بۇ مەكتەپ 5 سىنىپلىق بولۇپ كېڭەيتىلىپ ئوقۇغۇچىسى 170 تىن، ئوقۇتقۇچىسى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 10 نەچچىدىن ئاشىدۇ. يازلىق تەتىل مەزگىلىدە «ئىزچىلار ئەترىتى» ئالاھىدە تەييارلىق بىلەن تەشۋىقاتقا ئاتلىنىپ ئوپال، تاشمىلىق، بۇلاقسۇ يېزىلىرىدا ئالاھىدە پائالىيەت كۆرسىتىپ ئاممىنى تەسىرلەندۈرىدۇ. ئىسمائىل ھەققى ياخشى ۋەزىيەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئالدى بىلەن توققۇزاققا تەۋە بولغان 40 كەنتنىڭ ھەممىسىدە بىردىن 40 ئورۇنغا شۆبە مەكتەپ قۇرۇپ چىقىدۇ. «ھېيتگاھ مەكتىپى» نىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئەلالىرىنى ۋە باشقۇرۇش ئىقتىدارى بارلىرىنى تاللاپ ھەرقايسى شۆبە مەكتەپلەرگە مۇئەللىم قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئارقىسىدىنلا يەنە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى بولغان سىدىق مۇسايۇپ بىلەن بىر - لىشىپ ئوپالدا باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرىدۇ. سىدىق مۇسايۇپ ئوپال يېزىسىدىكى مەكتەپلەر خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ خىزمەتلىرىدىن توققۇزاق شۆبە ئۇيۇشمىسىغا دوكلات يوللاپ، يوليورۇق ئېلىپ تۇرىدۇ. ئاندىن تاشمىلىق، بۇلاقسۇ يېزىلىرىدىمۇ مەكتەپلەرنى قۇرۇشقا ئىسمائىل ھەققى تەشەببۇسكارلىق بىلەن رەھبەرلىك قىلىدۇ، ئورۇنلاشتۇرىدۇ، 1932 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە بولغان قىسقىغىنە 5 يىل ئىچىدە ھازىرقى كۈنىشەھەر ناھىيىسىنىڭ كۆپ قىسىم يېزا - كەنتلىرىدە باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

ئىسمائىل ھەققى ئەينى چاغدىكى شارائىت چەكلىمىسى بىلەن بىرەر كىتاب چىقىرىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن بولسىمۇ، كۆپلىگەن غەزەل، مۇخەممەس، رۇبائىيلارنى، ئوقۇغۇچىلار مارشى ۋە تەشۋىق ۋارىقى تىزىملىرىنى يازغانىدى. ئۇ يازغان ئوقۇغۇچىلار مارشىنىڭ بىرسىدە مۇنداق مىسرالار بار:

بىز قەيسەر ئىزچىلار ئەلنىڭ پەرزەنتى،
ۋەتەننى گۈللەتمەك قەسەم - ئەھدىمىز.
تاپمىز ھېكمەتتىن جاسارەت، ھىممەت،
ياشنايدۇ چېچەكلەپ بۈگۈن - ئەتىمىز.

1932 - يىلى 7 - ئاي

يەنە بىر ناخشا ئىچىدە مۇنداق مىسرالار بار:

ئويغان ئەي غەپلەتتە ياتقان غاپىلار،
 نەزەر سال ئەتراپقا بالقىدى قۇياش.
 قانغۇدەك ئىلىم - پەن شەربىتىنى ئىچ،
 چاڭقاشتىن دەشتلەردە تۆكمەي دېسەڭ ياش.

.....
1932 - يىل 9 - ئاي

يەنە بىر ناخشىنىڭ بىر كۆپلىتى مۇنداق:

تاشلىساڭ مەرىپەت يولىغا قەدەم،
 پۇرسەت بار،

پۇرسەت بار،

پۇرسەت شۇنچە بار.

دېلىڭغا ھېكمەتنى ئەيلىسەڭ جەمئى،

نۇسرەت يار،

نۇسرەت يار،

نۇسرەت شۇنچە يار.

.....
1933 - يىل 3 - ئاي

ئىسمائىل ھەقى تالانتلىق شائىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئىجتىمائىيلىق كومپوزىتور ئىدى. بولۇپمۇ ئۇ دۇتار، راۋاپ، ئاكاردىيۇن قاتارلىق سازلارنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن چالىدىغان ياخشى سازەندە ئىدى. ئۆزى يازغان تېكىستلەرگە، كۆتۈرەڭ - گۈ روھلۇق، جۇشقۇن رېتىملىك ئاھاڭلارنى ئىشلەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا، ئالدى بىلەن «ئىزچىلار»غا ئۆگەتكەن. يۇقىرىدا قەلەمگە ئالغان ناخشا تېكىستلىرى شۇ خىلدىكى ئىجادىيەت سەمەرىلىرىنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

ئىسمائىل ھەقى تەربىيىلىگەن «ئىزچىلار ئەترىتى» كونا شەھەر تەۋەسىدىن چىقىپ ئاقتۇ، يېڭىسار، يوپۇرغا، پەيزىۋات، يېڭىشەھەر، ئاتۇش تەۋەلىرىنى ئايلىنىپ، بىر ياقىتىن خۇراپاتلىقنى يوقىتىپ يېڭى مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىشنى تەشۋىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن بارغان جايلىرىدا يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن مەكتەپلەر بىلەن تەجرىبە ئالماشتۇرۇپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ماڭغانىدى.

ئىسمائىل ھەقى ئەينى شارائىتتا ئورۇنداش ئاسانغا توختىمايدىغان تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك ياخشى ئىشلارنىمۇ قىلغان:

1. دېھقانلارنىڭ يول قاتنىشى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە بېرىپ قايتىشىنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەرقايسى يېزا - كەنتلەرنىڭ يوللىرىنى پىلانلاپ، كېڭەيتىپ

ئېلىپ، قاتناش ئىشلىرىنى ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇپ تورلاشتۇرغان.

2. ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ۋەقە يەرلەرنى يۈرۈشتۈرۈش يولى بىلەن باغ - ئورمان يېرى ھەل قىلىپ بەرگەندىن سىرت مەخسۇس ئىككى مودىن يەر ھەل قىلىپ تەنتەربىيە - چېنىقىش مەيدانلىرىنى تەييارلاپ بەرگەن.

3. ھەربىر مەكتەپكە بىردىن كۆل كولىتىپ بېرىپ، ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىچىملىك ۋە ئادەتتىكى تازىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان سۇ قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىپ بەرگەن.

4. مەكتەپلەرنىڭ سۈيى ئۆكسۈپ قالماسلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەرقايسى كەنت - مەھەللىلەرنىڭ سۇ تۇتۇش نۆۋىتى قاتارىدا مەكتەپلەرگىمۇ بىر ئۈلۈش سۇ نۆۋىتى ھەل قىلىپ بېرىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئەتراپىنى كۆكەرتىش، مۇھىتىنى ياخشىلاش شارائىتىنى يارىتىپ بەرگەن.

5. قايسى مەكتەپكە بارسا شۇ ئەتراپتىكى مەسجىدنىڭ ئىمام - مەزىنلىرى بىلەن نوپۇزلۇق زاتلارنى يىغىپ مەكتەپلەرنى قوللاش، ئوقۇغۇچى تالاشماسلىق، پىتىنە - ئىغۋا تارقىتىپ كاشىلا تۇغدۇرماسلىق توغرىسىدا تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلەپ، كېيىنكى تەكشۈرۈشتە مۇخالىپ ئىشلار سېزىلسە يۈز - خاتىرىسىز جازالانغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ ماڭغان.

6. ئىسمائىل ھەققى ئورتاقچى^① ھۆددىگەر دېھقانلارغا ئادىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلغان، ئۇلارنىڭ ئوقۇيدىغان بالىلىرىنىڭ ھەر خىل چىقىملىرىنى كۆتۈرۈۋېتىپ، ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ياللىنىپ ئىشلەيدىغانلارغىمۇ ئىشىغا قاراپ ئايلىق ئىش ھەققى توختىتىپ، ئاي توشقان ھامان ئىش ھەققىنى تارقىتىپ بەرگەن. كېلەر ئايدا ئىشلەش - ئىشلىمەسلىك ئىشلەمچىنىڭ ئىختىيارىدا بولغان. ناۋادا داۋاملىق ئىشلە - گۈچىلەر بولسا ئۇلارنىڭمۇ بالىلىرىنىڭ ئوقۇش چىقىملىرىنى كۆتۈرۈۋېتىپ، ئۆز زېمىنىگە ئالغان. ئىسمائىل ھەققىنىڭ بۇ خىل ياخشى خىسەلتىنى پېشقەدەم دېھقانلار ھازىرغىچە ياد ئېتىشىدۇ.

زۈلمەت باسقان ئۆتمۈشتە ئىسمائىل ھەققىدەك ۋەتەنپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ئوغلانلارغا ۋاقىت قىسقا، جاھان تار ئىدى. جاھالەت ئاسمىنىدا ئەگىپ يۈرگەن ئەجەل قۇزغۇنلىرى ئىز قوغلاپ، تىنتىپ يۈرەتتى. 1937 - يىلى 10 ئايدا ئىسمائىل ھەققىنى قەشقەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئەسكەر باشلاپ تۇتۇپ ئەكېرىپ كەتكەنچە ھېچكىمگە كۆرسەتمەي، يېڭىشەھەر تۈرمىسىگە يۆتكەپ قىيناپ، مەخسۇس

① ئورتاقچى دېھقان - ئىسمائىل ھەققى 200 مودىن ئارتۇق يەرگە ئىگە بولۇپ ئەمگەك كۈچى كۆپ، يېرى ئاز دېھقانلارغا بەلگىلىك ئاشلىق تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن ھۆددىگە بېرەتتى. بۇ خىل دېھقانلار «ئورتاقچى» دەپ ئاتىلىدۇ.

قېزىلغان ئازگالغا تىرىك كۆمۈۋەتكەن. قېزىلغان بۇ ئازگال توغرىسىدا يېڭىشەھەر نا-
ھىيىسىنىڭ بارىن يېزا يۇقارقى قىچىچى كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق ئابدۇرېھىم ئاخۇن
(ئىسمائىل ھەققىنىڭ نەۋرە ئىنىسى) مۇنداق گۇۋاھلىق بېرىدۇ: «1937 - يىلى كۈز
ئايلارىدا قىچىچىدىن 30 نەپەر دېھقاننى مەن بىلەن بىللە ھاشاغا ھەيدىدى. بىزنى بىر
ئايغىچە ئۆيگە بارغۇزماي كۈندۈزى سېپىل ئىچىدىكى گۈندىخاننىڭ ھويلىسىغا ھەر
كۈنى بىردىن، ئۈزۈنلۈقى بەش غۇلاچ، كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى ئىككى غۇلاچ كېلىد-
دىغان ئورا قازدۇردى. ئاخشىمى بىزنى بىر قورغانچىغا سولاپ قويدى. ئەتىسى چىق-
ساق، بۇ ئازگال ئاللىقاچان تۈزلىۋېتىلەتتى. ئەمما قىيا - چىيا، ۋايىجان... دېگەن
ئاۋازلارنى ئاڭلايتتۇق. ئىشكىنىڭ يوقۇقلىرىدىن مارىلىساق بىر توپ كىشىلەرنى ھەي-
دەپ چىقىپ ئازگالنىڭ لىۋىگە ئەكېلىپ مەخسۇس جاللاتلار ئۈچ قىرلىق خەنجەر بىلەن
قۇلاق ئاستىغا ئۇرۇپلا بويىنىنى تولغاپ ئازگالغا ئىتتىرىۋېتىدىكەن. بىر كۈنى مەن
ئازگال بېشىغا ئېلىپ كېلىنكەن مەھبۇسلاردىن ئۆز تۇغقانلىرىمنى تونۇۋالدىم، ئۇلار
ئىچىدە ئىسمائىل ھەققى، مۇسا بېگىم دېگەن ئىككى تاغام، تالىپ قازى، خوجائىمىر
قازى (بالا قازى)، ئابدۇراھمان بايھاجىم، ئابلىراخۇن خەلىپىتىم، ئابدۇرېھىم مۇدەررىس
ئاخۇنۇم دېگەن نەۋرە تۇغقانلىرىم بار ئىدى. ئۇلارنىڭ چاچ - ساقاللىرى ئۆسۈپ كەت-
كەن، رەڭگىلىرى تاتىرىپ ئۆزگىرىپ كەتكەن بولۇپ، يېقىن تۇغقانلىرىم بولغاچقىلا
تونۇيالدىم، باشقىلارنى ئىلغا قىلالىدىم. بۇ پاجىئەدىن ئۆزۈمنى بېسىۋالماي ھۆڭ-
رەپ يىغلاپ تاشلىدىم، ئەتراپىدىكىلەر ماڭا كۆپ تەسەللى بەردى. ئەگەر يىغامنى توخ-
تاتىمسام، بىلىپ قالسا بىزنىمۇ بىللە كۆمۈپ تاشلايدىغانلىقىنى ھاشارداشلىرىم ئەس-
كەرتىپ مېنى پەسلەتتى. شۇندىن بۇيان ھوش - كاللام تازا جايىدا ئەمەس»^①.

شۇنداق قىلىپ ئىسمائىل ھەققىمۇ جاللات شېڭ شىسەينىڭ قانلىق قىلىچىدا
قەتلى قىلىنغان مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان شانلىق قۇربانلار قاتارىغا قوشۇلۇپ كەتتى.
ئۇ قەيسەر جەڭچى، يۈكسەك ئارزۇ - ئۈمىد بىلەن يانغان ئۆچمەس يالقۇن ئىدى.
كونا شەھەر ناھىيىسىدىن پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم ئوقۇتقۇچى، ئىسمائىل
ھەققىنىڭ سادىق شاگىرتى ئابدۇرېھىم رازى ئەپەندىنىڭ 1996 - يىلى 3 - ئاي-
نىڭ 8 - كۈنى ئېيتىپ بەرگەن بىر ئەسلىمىسىدىكى ئىسمائىل ھەققىنىڭ مۇنداق
بىر كۆپلەپ شېئىرى (ئېسىدە قالغىنى شۇ ئىكەن) كىشىنى ئويغا سالىدۇ:

قۇتۇلۇشنىڭ يولىدا ئاقسۇن سۈدەك قانىمىز،
ۋەتەن ئۈچۈن پىدادۇر بولسۇن قانچە جانىمىز.
قانلار ئاقسۇن، چىقسۇن جان، قىلىپ ئىبلىسنى گۇمران،
گۈللەندۈرسەك ئەل - يۇرتنى يوقتۇر ھېچ ئارمانىمىز.
1937 - يىلى 5 - ئاي

① «ئىلىم ۋە ئالىم» ناملىق كىتابتىمۇ مۇشۇ غىل مەلۇمات بار. (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2001 - يىلى 6 - ئاي نەشرى).

ئىسمائىل ھەققى ئالەمدىن ئۆتكەندە 35 ياشلىق قىران يىگىت بولۇپ، پاك جەستى ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ قەلبىگە دەپن قىلىنغانىدى! مەرىپەتسۆيەر، تەرەققىيپەرۋەر زات، پىداكار مائارىپچى، مەشھۇر جامائەت ئەربابى ئىسمائىل ھەققى ئەنە شۇنداق قەتئىي ئىرادىلىك ۋە تەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر ئىدى. ئۇ ئىلىم - ھېكمەت تارقىتىش، ئاقارتىش يولىدا ھېچنېمىسىنى ئايىمىغان ساخاۋەتچى ئىدى. ئۇنىڭ ئارزۇلىرى پەقەت ئازادلىقتىن كېيىنلا ئەمەلگە ئاشتى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىلىم - پەن كۆكىدە جەۋلان قىلىپ، ۋەتەن - مىللەتكە شان - شەرەپ كەلتۈردى. ئاتا - ئانىسىنى رازى قىلىپلا قالماي، چوڭ دادىسى ئىسمائىل ھەققىنىڭمۇ روھىنى خۇرسەن قىلدى، ئۈمىدىنى ئاقلدى!

ئىسمائىل ھەققى ئىستىداتلىق ئەدىب، پاساھەتلىك ناطىق، ئىجتىھادلىق مائارىپ - شۇناس بولۇپ، قەشقەر كۈنئەھەر ناھىيىسىنىڭ XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللاردىكى مائارىپ سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە، مەدەنىي ئاقارتىش ساھەسىدە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن مەشھۇر جامائەت ئەربابى. ئۇنىڭ خەلق ئارىسىغا تارقالغان يازما ئەسەرلىرى، نۇتۇق تېكىستلىرى، مەدەنىيەت - مائارىپ ساھەسىدە ئىشلىگەن نەمۇنىلىك ئىش - ئىزلىرى ئاز ئەمەس. بۇ بىزنىڭ ئەتراپلىق ئىزدىنىشىمىز، ماتېرىيال توپلاپ رەتلەش - تەتقىق قىلىشىمىزغا تېگىشلىك تارىخىي تېما ۋە شەرەپلىك بۇرچ - مىزدۇر. مەن بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھازىر ھايات ياشاۋاتقان پېشقەدەم شاھىدلىرىمىزنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئەمەلىي كەچمىشلىرىنى ئەسلەپ كۆرۈشىنى، مۇناسىۋەتلىك ئورۇن - شەخسلەرنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەشنى، بۇ ھەقتە يازما ئەسەرلىرىنى ساقلاۋاتقان مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ ئوتتۇرىغا چىقىرىشنى ۋە مۇۋاپىق باھادا سېتىپ بېرىشنى، شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا تارىخىي شەخسلەرنىڭ تۆھپىسى ۋە ئورنىنى توغرا بېكىتىشكە بىر ئۈلۈش ھەسسە قوشۇشنى سەمىمىي تەۋسىيە قىلىمەن.

ئاساسلىق ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگۈچى قوشۇمچە شەخسلەر:

1. ئىمىر ھۈسەيىن قازىھاجىم. مەشھۇر تارىخچى، ئەدىب، ئىسمائىل ھەققىنىڭ جىيەنى. مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا دادىسى قۇتلۇق شەۋقى بىلەن تاغىنى ئىسمائىل ھەققى ۋە ئۇلۇغ بوۋىسى ئابدۇرېھىم نىزارى ھەققىدە نۇرغۇن تارىخىي مەلۇماتلارنى بەرگەن. (ئىسمائىل ھەققى قۇتلۇق شەۋقىنىڭ 6 - ئىنىسى ئىدى).

2. ئابدۇرېھىم ھاجى - شەۋقىنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئىسمائىل ھەققى

تۇتقۇن قىلىنغاندا 22 ياشلاردا ئىدى، شۇنداقلا تاغلىرى ئىچىدە ھەقىقىي بىلەن ئاغىنىدە - لەردەك يېقىن ئۆتكەن. بۇ كىشى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كادىرى بولۇپ ئىشلىگەن.

3. ياسىن پالتۇ - ئەينى چاغدا ئىسمائىل بەگ قۇرغان توققۇزاق «ھېيتگاھ باشلانغۇچ مەكتىپى» نىڭ تۇنجى قارارلىق ئوقۇغۇچىسى، ھەم ئاسراندى ئوغۇل بولغان. قوشۇمچە ئائىلە ئىگىدارچىلىقىغا غوجىدار بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن قەشقەر شە - ھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىسى بولۇپ پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن 1992 - يىلى 77 يېشىدا ۋاپات بولغان.

4. قاسىم پالتۇ - ياسىن پالتۇنىڭ ئاكىسى. توققۇزاق (ئوغوسايزا) دۆڭمەھەللى كەنتىدىن. 1987 - يىلى 80 ياشلاردا ۋاپات بولغان. ئىسمائىل بەگنىڭ ئائىلە خىزمەت - چىسى بولغان.

5. ئابدۇرېھىم رازى - پېشقەدەم مائارىپچى. ئىسمائىل ھەقىقى بىلەن خىزمەتداش ۋە مەسلەكداش. پېنسىيىگە چىققان.

6. ئىسمائىل ئىبراھىم - قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ مەسئۇلى. ئەينى چاغدىكى توققۇزاق «ھېيتگاھ مەكتىپى» نىڭ تۇنجى قارارلىق ئوقۇغۇ - چىلىرىدىن بىرى.

7. ئابدۇرېھىم ئاخۇن - قەشقەر يېڭىشەھەر قېچىچى 16 - كەنتتىن بولۇپ ئىس - مائىل ھەققىنىڭ تۇغقانلىرىدىن. 1937 - يىلى ھاشار (سەيسە) گە تۇتۇلۇپ شېڭ شىسەي يېڭىشەھەردە قەتل قىلغانلارنى كۆمىدىغان ئورا (ئازگال) نى كولاشقا قاتناشقان شا - ھىدلارنىڭ بىرى.

8. مۇھەممەت ھۈسەيىن - ئوغۇساق يېزا مۇسۇما كەنتى دۆڭمەھەللىدىن بولۇپ، 1992 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئىسمائىل بەگنىڭ ئەسلىدىكى ئۆي - قوروسىنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە سېلىپ قويۇلغان قورۇقنى مۇھاپىزەت قىلىپ بەرگەن. بۇ قو - رۇقنى ئىسمائىل بەگ (ئەينى چاغدا شۇنداق ئاتالغان) ھەققىنىڭ قىزى بۈمەرىيەم خې - نىم بىنا قىلغانىدى. ئورنى ھازىرمۇ ساقلانماقتا.

9. توختى رېھىم - ئىسمائىل بەگنىڭ كېيىنكى خوجىدارى رېھىم چوڭنىڭ ئوغلى. ئوغۇساق يېزا مۇسۇما كەنتى دۆڭمەھەللىدىن. 1986 - يىلى 73 ياشلاردا ۋاپات بولغان.

(ئۆمەر ئوسمان شىپائى: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

ئۇيغۇرلاردا ئوقياچىلىق مەدەنىيىتى

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

7. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقياچىلىقىغا دائىر تارىخىي خاتىرىلەر^①

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقياچىلىقىغا دائىر تارىخىي خاتىرىلەر ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى يازغان ھەر خىل تارىخنامىلەردىن باشقا، ئوتتۇرا دىيار ئەدىبلىرىنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرى ۋە غەرب مۇئەللىپلىرىنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدىمۇ كۆپلەپ قەيت قىلىنغان.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قورالى سۈپىتىدە قوللىنىپ كېلىنگەن ئوقيا، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ باشلانغۇچ دەۋرىدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئوقيا ھەققىدىكى دەسلەپكى مەلۇماتلار جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇچرايدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە: «ھۇنلارنىڭ بالىلىرى قوي مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قۇشقاچ، چاشقان ئوۋلايتتى... ئۇلار يىراققا ئوقيا، يېقىنغا قىلىچ - نەيزە ئىشلىتەتتى»^{③۹} دېگەن مەلۇماتلار بار. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوقيانى ئىسلاھ قىلىپ ئاۋازلىق ئوقيا ياسىغانلىقى^{④۰} ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە»دىمۇ ئوغۇزخاننىڭ ۋەھشى ھايۋان قىيىتىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن «... نەيزە ئېلىپ، ئوقيا ئېلىپ، قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ...»^{④۱} يولغا چىققانلىقى يېزىلىدۇ ھەمدە ئوغۇز خاقان پۈتۈن بەگلىكلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ:

«مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان»^{④۲} دېگەن سۆزلىرى شۇ دەۋرلەردە ئوقيانىڭ ئىنتايىن مۇھىم جەڭ قورالى بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. كېيىنچە ئوقيا ئۇيغۇر تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە سىڭىپ كەتكەن. يۇقىرىدىكى ماۋزۇلاردا مەخسۇس توختالغاندەك، دىيارىمىزنىڭ ھەممە يېرىدىن بايقالغان قىيا تاش سىزمىلىرىدا، ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلاردا ۋە تارىخىي يازما مەلۇماتلاردا بۇ

① بېشى ئۆتكەن ساندا.

نۇقتىلار ئىسپاتلانماقتا. ئوقيا ماھارىتى تۈركىي خەلقلەردە ئاجايىپ كەڭ ئومۇملاشقان. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلارنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن، ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئاتىدىكەن»⁴³.

باسكاكوۋ قاتارلىق بىر قىسىم چەت ئەل ئالىملىرى «تۈركىي خەلق» دەپ قاراۋاتقان «ئاۋارلار» نىڭ ئاقساقىلى تولۇق «دېۋاي» دەپ نام ئالغان، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «چىپ-پىپ كېتىۋاتقان تۈلپارنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ئۇچۇپ كېتىۋاتقان شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرەلەيدىغان مەرگەن» دېگەنلىك بولىدىكەن⁴⁴.

ئۇندىن باشقا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر مىيىتىنى يەرلىككە قويغاندا ئوقيا بىلەن بىللە دەپنە قىلغان ئەھۋاللار مۇھىم ئېتىنىك ئادەت سۈپىتىدە ئۇزاق ساقلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان قاڭقىللار ۋاپات بولغۇچىنى يەرلىككە قويغاندا، مىيىتىنىڭ قولىغا ئوقيا تۇتقۇزۇپ، كۆكتىكى مەلۇم بىر نىشاننى قارىغا ئېلىۋاتقان ھا-لەتتە ئولتۇرغۇزۇپ دەپنە قىلغان⁴⁵. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. 103 - جىلد. قاڭقىللار تەزكىرىسى» دەپ بايان قىلىنغان بۇ تارىخىي مەلۇمات يۇقىرىدا مەخسۇس تونۇشتۇرۇلغان بايانىمىزنى، يەنى دىيارىمىزدىكى يۈزلەرچە قەدىمكى قەبرىە يادىكارلىقلىرىدىن تېپىلغان ئوقيالارنىڭ دەل شۇ مەقسەتتە دەپنە بۇيۇمى سۈپىتىدە ئۆلگۈچى بىلەن بىللە يەرلىككە قويۇلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنىك مەنبەلىرىدىن بىرى بولغان ساكلارنىڭ قازاقىستان ئې-سىك قەبرىسىدىن چىققان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئارىسىدىمۇ ئوقيا باش-قى، ئوقيا دەستىسى، ئىككى ئۇچى تومراق كەلگەن، قىزىل رەڭدە بويالغان ئىككى تال يا چىققان⁴⁶.

بۇ مەلۇماتلار ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ يىراق دەۋرلەردىن تارتىپ ئوقياغا بولغان ھۆرمەت، ئىشەنچلىرىنى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئۇچۇرىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداقلا شۇ دەۋر-لەردىكى «ئوقيا ئادەمگە ھاياتلىقىدىلا ئەمەس، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ھەمراھ بولالايدۇ. بالا - قازادىن ساقلىيالايدۇ» دېگەن ساددا قاراشلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ. سىلىق تاشتىن ياسالغان ئوقيا ئۇچى بىزگە تۆمۈر ئېرىتىش تېخنىكىسىدىن ئىلگىرىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقيا ياساپ ئىشلەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى تۈركلەردە يا ۋە ئوق ھاكىمىيەت سىمۋولى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. خەنزۇچە ۋەسىقىلەردە يېزىلىشىچە، «غەربىي تۈرك-لەردە ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئون بۆلەككە بۆلۈپ باشقۇرغان. ھەر بىر بۆلەكنىڭ ئاقساقى-لىغا بىردىن يا ئوقنى ھاكىمىيەت سىمۋولى سۈپىتىدە بەرگەن». شۇنىڭ بىلەن بىللە غەربىي تۈركلەر «ئون ئوق» دەپ ئاتالغان⁴⁷.

بۇ ھەقتىكى پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە ئوغۇزخان داستانىدىكى «يۈز ئوقلار ئۈچ ئوقلار» دېگەن ناملارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

گېرمانىيىلىك تۈركشۇناس ج.نەمت «ئوغۇز» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى «ئوق + ئۈز» دىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ (48). ئوغۇز قەبىلىسىدىن بىرى بولغان قىنىخ قەبىلىسىنىڭ تامغىسىمۇ ئوق شەكلىدە ئىدى (49). ئوق ۋە يا شاماننىڭ دەۋرىدىن تارتىپ سالجۇق تۈركلىرى، موڭغۇل قەبىلىلىرى، قاراخانىيلارغىچە، ئاناتولى بەگلىرىدىن تارتىپ ئوسمان تۈركلىرىگىچە ئوت ئالغۇچى قوراللار مەيدانغا كەلگەنگە قەدەر ئۈنۈملۈك جەڭ قورالى بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار بار.

بۇ ھەقتە «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» دە مۇنداق مەلۇماتلار بار: شامانلارنىڭ مۇرىسىدىمۇ توققۇز ئوق شەكىللىك مۇقەددەسلىككە سىمۋول قىلىنغان تۈرلۈك بەلگىلەر بار ئىدى (50).

سالجۇق ھاكىمىيىتىدە ئوق ۋە يانى ئادالەتكە تەمسىل قىلغان ھەم ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىشارىتىگە سىمۋول قىلغان. سۇلتان توغرىلىقى (سالجۇق تۈركلىرىنىڭ سۇلتانى) 1050 - يىلى ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) ئىمپېرىيىسى بىلەن ئىستانبۇلدا تۈزگەن كېلىشىمدە ئابدۇلمەلىك تەرىپىدىن سېلىنغان جامىئەتنىڭ مېھرابىغا ئۆز ھاكىمىيىتىگە سىمۋول قىلىنغان ئوق ۋە يانىڭ سۈرىتىنى چۈشۈرۈشنى شەرت قىلغان (51).

موڭغۇللاردىمۇ تۈركلەرگە ئوخشاشلا ئوقلۇق قوۋملار بار ئىدى (52). ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ئوق» مىراس تەقسىماتىدا «ئولۇش» مەنىسىدە ھېلىم جانلىق ئىشلىتىلمەكتە.

پىكىرلىرىمىزنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئورقۇن - يېنى سەي يادىكارلىقلىرىنىڭ يېزىق سىستېمىسىغا نەزىرىمىزنى ئاغدۇرساق، 1، i، ئى، ئىي، (پ، ۱)، I₁ (ل)، (۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹)، 2 (ر)، (۳)، q (ق)، (۴، ۵) (چ)، p (پ)، (۱) ھەرپلىرى ئوق شەكلىدە u/o (ئو / ئو) (<.>) ھەرپلىرى يا شەكلىدە ياسالغانلىقىنى كۆرىمىز (53).

بۇ بەلگىلەر ئىچىدە دىققىتىمىزنى تارتىدىغىنى q (ق) (۱، ۲) بەلگىسىدۇر. قەدىمكى ئورقۇن - يېنى سەي يېزىق سىستېمىسى ئىچىدە (D) بەلگىلىرى مەنە ئىپادىلەيدۇ (54). بۇ ھەقتە گېڭ شىمىن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «D بەلگىسى ya، y نى ئىپادىلەيدۇ. qo، ۱، oq، uq، qu، ۲، q، ئوق، a b (ئوي)، (كىگىز ئوي) مەنىسىنى بېرىدۇ. شۇڭا يۇقىرىدىكى ئۈچ ھەرپ يېرىم ئاي، ئوق، كىگىز ئوينىڭ شەكلى بويىچە ياسالغان» (55).

دېمەك، ئورقۇن دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ ئۆز تۇرمۇشىدا كەڭ ھەم مۇھىم رول ئوينىغان يا - ئوقلىرى ئۇلارنىڭ يېزىق سىستېمىسىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. يۇقىرىدا

تىلغا ئېلىنغان باشقا بەلگىلەرمۇ ئوق ۋە ياننىڭ بەلگىلىرى ئاساسىدا ئاز - تولا ئۆز-گەرتىپلا ياسالغان.

ئارىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپ قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندىمۇ ئوقنىڭ ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسىي، خەلق تۇرمۇشىنىڭ كاپالىتى ئىكەنلىكى يەنىلا تەكىتلەنگەن. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازغان:

«قىلىچ، پالتا، ئوقيا بىلەن كۈچ يۈرەك

بار ئولسا، باتۇر مالدىن قورقماس كېرەك» ⑤6 .

مەھمۇد قەشقىرىمۇ ئۆز ئەسىرىدە «... تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن...» ⑤7 دېگەن جۈملىلەرنى تىلغا ئالدى. بۇ مەزمۇنلار بىزگە ھاكىمىيەت ئاساسىي ئۈچۈن ئوقياننىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بېرى مۇھىم رول ئويناپ كەلگەنلىكىنى تارىخىي ئۇچۇرلار ۋە ھەقىقەتلەر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئوق ۋە يانى ئۆز تۇرمۇشىدا باشتىن - ئاخىر مۇھىم بىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلغان. كۆپ قېتىم ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىپ ئۇنىڭ تۈرلىرىنى كۆپەيتكەن. مەخسۇس ئوقيا ياساش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەملەر بولغان. مەھمۇد قەشقىرى ئۆز ئەسىرىدە بۇ ھەقتە نۇرغۇن قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان ⑤8 .

يىراق قەدىمكى زاماننىڭ مەھسۇلى بولغان ئوقيا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ، تايپىقىنقى زامانلارغىچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

8. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوقياچىلىقىغا دائىر مەلۇماتلار

ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خەنزۇچە تارىخنامىلەرگە «دىڭ-لىڭ» (丁零) دەپ پۈتۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئورقۇن - سېلىنگا دەرياسى ۋادىلىرىدىن تارتىپ، بايقال كۆلى، بالقاش كۆلى، يېنسەي دەرياسى ھەم جەنۇبىي سېلىرىيە دالالىرىغا كەڭ تارقىلىپ ياشاپ، مىس قوراللار دەۋرىگە خاس بۈيۈك قاراسوق مەدەنىيىتىنى ياراتقان. 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيىلىرى جەنۇبىي سېلىرىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش - تەكشۈرۈشلىرىدە دىڭلىڭلار، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىدىكى جايلاردا ياشىغانلىقىنى، ئۇلار جۇڭگونىڭ يىن - شاڭ سۇلالىسى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XIV ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 - يىلىغىچە) نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جۇڭگونىڭ شىمالىدىن كېڭىيىپ جەنۇبىي سېلىرىيىنىڭ مىس قوراللار دەۋرىدىكى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان «قاراسوق» تىپىدىكى مەدەنىيەتنى ياراتقانلىقىنى ئىسپاتلىدى ⑤9 . ئەنە شۇ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مىس قوراللارنىڭ يارات-

قۇچىلىرى بولغان ئۇيغۇرلار ئوقياچىلىقىنىمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان. ئور- قۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە مىس، تۆمۈر ۋە ياغاچنى بىرلەشتۈرۈپ ياسىغان ئوقياچىلىرى نىشانغا دەل تېگىشى، ئۈزۈنغا ماڭىدىغانلىقى، پۇختا، مەزمۇت، قۇلايلىق ھەم كۆركەملىكى بىلەن ئوقياچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتقان.

سابىق سوۋېت ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشىغان جايلاردا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش - تەكشۈرۈشلەرنى ئې- لىپ بېرىشتىن تاشقىرى، ھازىرقى موڭغۇلىيە زېمىنىدىكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدى- نىڭ قەبرىلىرى، شەھەرلىرى ھەم ئوردا - قەسىرلىرىدىنمۇ نۇرغۇن يادىكارلىقلارنى تاپقان.

«مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراقللىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى» نام- لىق كىتابنى يازغان يۇ.س.خۇدىياكوۋ يۇقىرىدىكى كىتابنىڭ ئىككىنچى بابى بولغان «ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر» دېگەن قىسمىدا ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوقياچىلىقىغا دائىر نۇرغۇن يادىكارلىقلارنى تەكشۈرگەنلىكى، تارىخىي ماتېرىياللار توپلىغانلىقى، لېنىنگراد، يېڭى سېبىرىيە ۋە ئۇلانباتۇردىكى مۇزېيلاردىن ھەم تەتقىقات ئاكادېمىيىلىرىدىن نۇرغۇن ماتېرىيال ئالغانلىقى، مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنغان ئالاقىدار ماتېرىياللارنى توپلاپ بۇ بابنى يازغانلىقىنى تەپسىلىي بايان قىل- غان. يۇ.س.خۇدىياكوۋ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوقياچىلىقى ھەققىدە مۇنداق يازد- دۇ:

ئۇيغۇر ئوقياچىلىرى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، مۇرەك- كەپ تەركىبلىك. ئۇلار قاپلىغۇچىلارنىڭ سانى ۋە جايلاشقان ئورنى بويىچە بىر تىپقا ئايرىلىدۇ. ئوتتۇرىدا يان كاۋاك قاپلىغۇچىلىرى بارلار. نىك خوي يادىكارلىقى (مىنوسىن ئويمانلىقى) 3 - گۆرلۈكتىن تېپىلغان بىر نۇسخا ياننىڭ ئۈزۈنلۈكى ئېنىقلانمىدى. ئوتتۇرىدىكى يان قاپلىغۇچ تار، توغرا كەسمىسى تۇخۇمسىمان شەكىلدە، ئىچكى تەرد- ىدىن كېسىكچىلىرى بار، ئىككى بېشى قىيپاش كېسىلگەن. بۇ خىل ياننىڭ قاناتلىرى سىمىتىرىك بولۇشى مۇمكىن (14 - رەسىمگە قاراڭ).

مۇتەخەسسسلەر ئۇيغۇر ئوقياچىلىقىنىڭ تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكلىرىنى تەھلىل قىل- غان. لېكىن ئۇلار خاتا ھالدا تۇۋا زېمىنىدىكى لەخمە گۆرلۈكلەردىن تېپىلغان ئوقيا- نىڭ سۆڭەك قاپلىغۇچىلىرىنى نېگىزلىك ماتېرىيال قىلىپ تاللىۋالغان. نىك خويدىن تېپىلغان ئۇيغۇر ئوقياچىلىقىنىڭ قاپلىغۇچىلىرى شەكلى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتە ۋاقىت چېكى يېقىن بولغان قەدىمكى تۈرك، كىماك ۋە قىرغىز نۇسخىلىرىغا ئوخشايد- دۇ. ئۇيغۇر ئوقياچىلىقىنىڭ مۇھىم پەرقلىق ئالاھىدىلىكى مۇستەھكەملىكى ئاشۇرۇلغان كاۋاك قاپلىغۇچىلىقى بولغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مۇشۇ ئالامەتكە ئاساسەن بۇ ئوقياچى- لىرى 2 - مىڭ يىلنىڭ بېشىدىكى يان قاپلىغۇچىلىرى بولمىغان ئوقياچىلىقنىڭ ئوتت- ۇنچى شەكلى، دېيىشكە بولىدۇ ⑥0.

پۇس.خۇدياكوۋ ئورقۇن ۋادىسىنى مەركەز قىلغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئوق با-
شاقلىرى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ:
سايان - ئالتاي ۋە موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدىن چىققان ئاز ساندى-
كى ئوق باشاقلىرى بىر تۈرلۈك بولۇپ، ھەممىسى تۆمۈر، بۇلار بىر تارماق بولۇپ،
ھەممىسى ساپاقلىق، ئۇلار ئوق گەۋدىسىنىڭ كېسىلىشى بويىچە بىر نەچچە گۈرۈپپىغا
بۆلۈنىدۇ.

1 - گۈرۈپپا. ئۈچ يانلىق باشاقلار ئىككى تىپ.

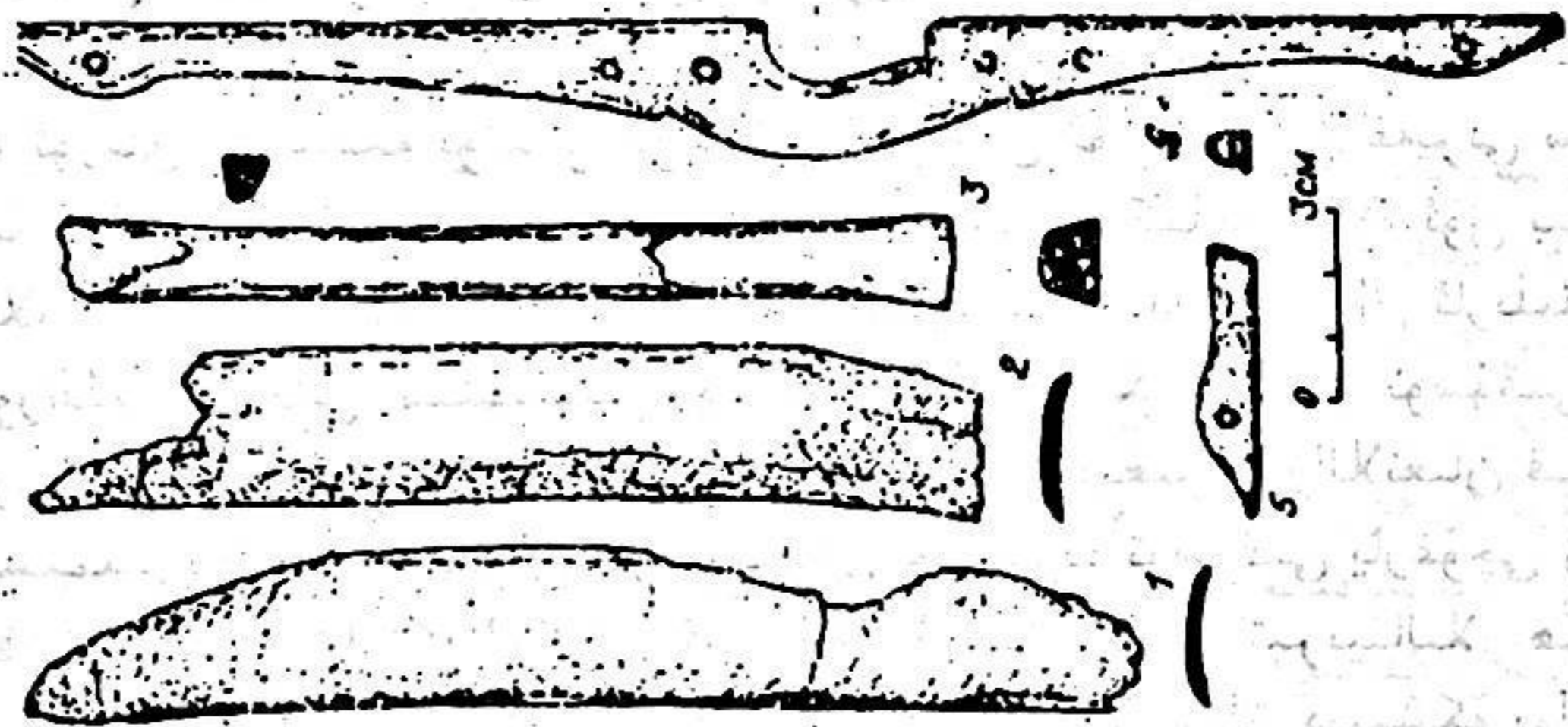
1 - تىپ. ئۈزۈنچاق بەش بۇلۇڭ شەكلىدە، جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، تۆۋەندىكى
يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ: نىك خوي، 1 - گۆر؛ ئورقۇن دەل، 11 - قورغان (موڭغۇلد-
يە). ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۈكى 5cm ، كەڭلىكى 2.5cm ، ساپاق ئۈزۈنلۈكى 6.5cm .
باشاق ئۈچ تۈز، يانلىرى كەڭ، قاناتچىلىرى تۈز، بەلدەمچىسى بار، بەزى نۇسخىلارنىڭ
ئۈچى ئۈچ قىرلىق.

2 - تىپ. ئۈزۈنچاق ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدە. ئورقۇن دەل. 11 - قورغاندىن تېپىلغان
بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۈزۈنلۈكى 4cm ، كەڭلىكى 2cm ، ساپاق ئۈزۈنلۈكى
5cm . باشاق ئۈچى تار بۇلۇڭ شەكلىدە، ئۈچ قىرلىق، قاناتچىلىرى تۈز، بەلدەمچىسى
بار (15 - رەسىمگە قاراڭ).

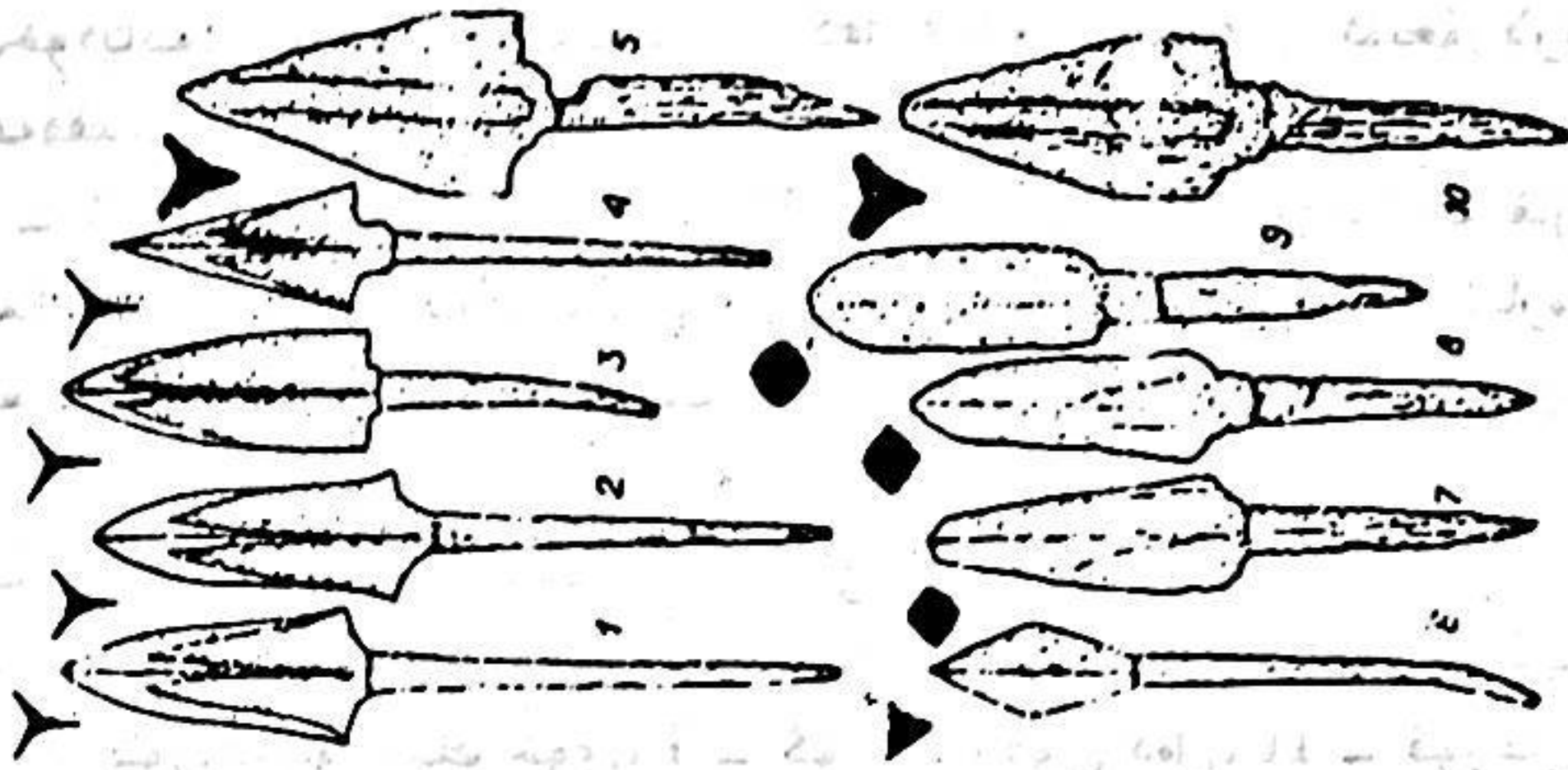
2 - گۈرۈپپا. ئۈچ قىرلىق باشاقلار بىر تىپ. غەيرىي سىمپىتىرىك رومبا شەك-
لىدە، ئورقۇن دەل يادىكارلىقى، 11 - قورغاندىن تېپىلغان بىر نۇسخا. ئوق گەۋدىسى-
نىڭ ئۈزۈنلۈكى 3cm ، كەڭلىكى 1.5cm ، ساپاق ئۈزۈنلۈكى 6cm ، باشاق ئۈچى تار
بۇلۇڭ شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

3 - گۈرۈپپا. تۆت قىرلىق باشاقلار ئىككى تىپ.

1 - تىپ. سوزۇنچاق رومبا شەكلىدە. نىك خوي يادىكارلىقى، 1 - گۆرلۈكتىن تې-

14 - رەسىم: ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى خارابىسىدىن تېپىلغان ئوق ۋە يا پارچىلىرى

15 - رەسىم: ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى خارابىسىدىن تېپىلغان تۆمۈر ئوق باشاقلرى

پىلغان ئىككى نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.5cm ، كەڭلىكى 1.5cm ، سا-
پاق ئۇزۇنلۇقى 4cm ، باشاق ئۇچى تار بۆلۈك شەكلىدە، قاناتچىلىرى تىك.

2 - تىپ. ئۇزۇنچاق بەش بۆلۈك شەكلىدە. نىك خوي يادىكارلىقى، 1 - گۆرلۈك-
تىن تېپىلغان ئۈچ نۇسخا. ئوق گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4cm ، كەڭلىكى 1.5cm ،
ساپاق ئۇزۇنلۇقى 4.5cm ، باشاق ئۇچى كەڭ بۆلۈك شەكلىدە، يانلىرى پاراللېل ۋە قا-
ناتچىلىرى تۈز.

تۇۋادىكى لەخمە گۆرلۈكلەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر ئوق باشاقلرى ئۈستىدىكى تەكشۈ-
رۈش نەتىجىلىرىنى ھازىر كونسىراپ قالدى، دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. كۆرسىتىلگەن ئوق
تۈرلىرى (ئۈچ يانلىقلار ئىككى تىپ، ئۈچ قىرلىقلار بىر تىپ، تۆت قىرلىقلار ئىككى
تىپ) بىزنى ئۇيغۇرلاردىكى يىراق ئارىلىقتا جەڭ قىلىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ھەر خىل
تىپلىرى ھەققىدە بەلگىلىك تەسەۋۋۇرغا ئىگە قىلىدۇ.

كېسىلىشى ئۇزۇنچاق ئۈچ بۆلۈكلۈك ۋە ئۇزۇنچاق بەش بۆلۈكلۈك ئۈچ يانلىق با-
شاقلىرىنى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى مەركىزىي ئاسىيا كۆچ-
مەنلىرىگە ئورتاق، دېيىشكە بولىدۇ. توسۇقنى يارغۇچى ئۈچ قىرلىق غەيرىي سىممېت-
رىك رومبا شەكلىدىكى، تۆت قىرلىق سوزۇنچاق رومبا شەكلىدىكى ۋە ئوق بېشى ئاي-
رىم باشاقلىرىنىڭ تولىسى مىلادىيە 1 - مىڭ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى يىراق ئارىلىقتا جەڭ
قىلىش قوراللىرىغا خاس. مېنۇستىن ئويمانلىقىدىكى يادىكارلىقلاردا توسۇقنى يارغۇ-
چى ئوقلارنىڭ نىسبەتەن كۆپ بولغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىر قوراللارنى قىرغىز
ئاتلىق قىسىملىرىغا قارشى يىراق ئارىلىقتىكى جەڭلەردە توسۇقنى يارغۇچى ۋاسىتى-
لەرنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. يىغىلغان ماتېرىياللار ھازىرچە
ئىشەنچلىك يەكۈن چىقىرىشقا كەملىك قىلىدۇ. ھەرھالدا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى،
ئۇيغۇر ئاتلىق ئوقياچىلىرىنىڭ ئوق تۈرلىرى يېنىك قوراللارنىڭ ۋە ساۋۇت كىيگەن

دۈشمەنلەرگە يىراق ئارىلىقتىن زەربە بېرىشكە يارىغان ⑥1. يۈس.خۇدياكوۋ ئۇيغۇر ساداقلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: ھازىرغىچە تەكشۈرۈلگەن ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىدا پۈتۈن ساقلانغان ساداقلار تېپىلمىدى. تېپىلغانلىرى ساداقنىڭ قېيىن پوستىدىن ياسالغان قورساق قىسمىنىڭ پارچىلىرى، تاسما ئۆتكۈزۈلدىغان سۆڭەك سىرتماقلار، ساداقنى قىيپاش ھالەتتە ئېسىش ئۈچۈش لازىم بولىدىغان تۆمۈر ئىلمەكلەردىن ئىبارەت. ساداقلارنىڭ باش قىسمىنىڭ شەكلى ئېنىقلانمىدى. قورساق قىسمىنىڭ قالدۇقلىرىدىن قارىغاندا، بىر گۈرۈپپىغا ياتىدىغان بولۇپ، قورساق قىسمى سىلىندىر شەكلىدە، بىر تىپقا ئايرىلىدۇ، يانچۇقلۇق. نىك خوي يادىكارلىقىدىن تېپىلغان بىر نۇسخا. كەڭلىكى 14cm. ساداقلارنىڭ پىچىمى تۇخۇم شەكلىدە بولغان. مۇرەككەپ قاپارتما نەقىشلىق سۆڭەك سىرتماقلرى ساقلانمىدى قالغان. ئاياغ تەرەپلىرىدە ئىككى ۋە ئوتتۇرىدا بىر مۇنەك بولۇپ، تاسما ئۆتكۈزۈلدىغان يول ھاسىل قىلىنغان؛ بۇ يولنىڭ ئىككى يېنىغا قورساق قىسمىغا بېكىتىش ئۈچۈن سىلىندىر شەكلىدىكى ئىككى تۆشۈك تېشىلگەن؛ سىرتماقنىڭ ئاياغ تەرەپلىرىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش بىردىن تۆشۈكلىرى بار. سىرتماقنىڭ شۇ يولغا تاسما ئۆتكۈزۈلەتتى، بۇ تاسما بەلبەغقا بېكىتىلەتتى ياكى يەلكىدىن ئارتىلدۇرۇپ ئېسىلاتتى. ساداقنىڭ تۈۋىگە ئىككىنچى تاسمىنى ئۇلاشقا ئىشلىتىلىدۇ. ⑥2. غان ھالقىسىمان سىرتماقلىق تۆمۈر ئىلمەك بېكىتىلگەن. دېمەك، سوۋېت سابىق ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئورقۇن ۋادىسىنى پايتەخت قىلغان شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقياچىلىقى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن.

9. ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئوقياچىلىقى

ئۇيغۇر ياغمىلىرى باش بولۇپ، ھەرقايسى ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان قاراخانىيلار خانلىقى (850 - 1212) ئۈچ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق دەۋر سۈردى. ئاقسۇدىن ئامۇغىچە، بالقاشتىن جەنۇبىي تەكلىماكانغىچە كەڭ تېررىتورىيىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىسلام تىپىدىكى يېڭى ئۈسلۇب ۋە تارىخىي قاتلىمىنى ھاسىل قىلدى. ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قورالى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كېلىدىغان ئوقيا ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ باشلانغۇچ دەۋرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بۇ دەۋردە مەخسۇس ئوقيا ياساش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان ئادەملەرمۇ بولغان. قاراخانىيلار ياخشى ئوق ئاتقۇچى مەرگەنلەر بىلەن ئارمىيە ۋە ئوق (ئوقيا) بىلەن ئۇرۇشقا قاتناشقۇچىلارنى ئوقچى دېيىش بىلەن بىللە، ئوق ياسىغۇچىلارنىمۇ ئوقچى، دەپ ئاتىشاتتى. يەنە بىر

تەرەپتىن ئوقنى ياخشى ئاتىدىغان مەرگەنلەرنى «ئاتىم» ياكى «ئاتىم ئەر» دەپمۇ ئاتىدۇ. شاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قەھرىمان بولۇش بىلەن تەڭ، ئاتىم بولغان بىر ئادەمنىڭ سارايدىكى ئوقچىلار ۋە ياچىلار قاتارىغا كىرەلەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكىنىدەك، قو-مانداندۇمۇ مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلغانىدى.

ئوق قىلىش ئۈچۈن كېسىلىپ تەييارلانغان تايماق «قوغۇش» دەپ ئاتىلاتتى. قو-غۇشنىڭ ئوق ھالىتىگە كەلتۈرۈلگىچە بولغان جەريانغا كەلسەك، مەلۇم بولۇشىچە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۇچىغا ئۇچلۇق تۆمۈر بېكىتىلەتتى. قاراخانىيلار باشقا دەپ ئا-تايدىغان بۇ ئۇچلۇق تۆمۈر ئالدى بىلەن تېشىلەتتى ۋە ئوقنىڭ ئۇچى بۇ تۆشۈككە تى-قىلاتتى ھەم مەھكەم ئورنىتىلاتتى. باشقا ئوق ئۇچى كىرگەن بۇ تۆشۈك قىسمى «بورى» ياكى «باشقا بورىسى» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئوقنىڭ تايماق قىسمى بىلەن باشقىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن، باشقا ئوقنىڭ ئۈستىگە دەل كېلىدۇ-غان بىر ئىنچىكە تېرە قاپلىناتتى، بۇ تېرە «تىلى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنى ھەم كۆرسىتىپ ئۆتەيلى، ئۇ باشقا ئوقلاردىن بەزىلىرى زەھەرلىك بولاتتى ۋە باشقى زەھەر بىلەن سۇغىرىلغان بۇ ئوقلار «قاتۇتلۇغ ئوق» دەپ ئاتىلاتتى ⑥3.

ئوقنىڭ ئارقىسىغا يېپىشتۇرۇلىدىغان ۋە نىشانغا تېگىشىنى قولايلاشتۇرىدىغان پەيلەر «يۈگ» دەپ ئاتىلاتتى. ئومۇمەن ئۇچ خىل بولىدىغان ۋە ئوقنىڭ نىشانغا تېگى-شىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان بۇ پەيلەرنى ئوققا يېپىشتۇرۇشنى «يەلمەمەك» دەيتتى ۋە بۇ ئىبارىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، يېپىشتۇرۇش ئىشىدا قوللىنىلىدىغان يېپىش-تۇرغۇچنى «يەلم» دەپ ئاتىلاتتى. ئوقلارغا يېپىشتۇرۇلغان بۇ پەيلەرنىڭ بەزىلىرى توم بولاتتى. بۇ خىل توم يۈلەك (يەلەك) لىك ئوقلارنى «قاپا يۈگۈگ ئوق» دەپ ئاتى-شاتتى. ئوققا يۈگ ۋە باشقا تاشقىرى، «سوقىم» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل نەرسە ئورنىتىلاتتى. مەھمۇد كاشغەرى «سوقىم» سۆزىنى «بىر ياغاچنىڭ پارچىسى قا-رىغاي غوزىسى شەكلىدە كېسىلىپ ئىچى ئويۇلىدۇ. ئۇچ تەرىپىدىن تېشىلىپ ئوقنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلىدۇ» دەپ ئىزاھلىغانىدى. «دىۋان» دا سوقىمىنىڭ نېمە مەقسەتتە ئورنىتىلىدىغانلىقى دېيىلمەيدۇ. بىزنىڭچە بۇ، ياسىلىش شەكلىگە قارىغاندا ئىسقىرتە-قاندەك بىر خىل ئاۋاز چىقىرىش ئۈچۈن ئوقنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغان بىر نەرسە بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردە ئومۇمىيۈزلۈك «ۋىزىلىدايدىغان ئوق» دەپ تەرىپلىنىدىغان ۋە ئېتىلغان چاغدا ئىسقىرتقاندەك ئاۋاز چىقىرىدىغان ئوقلارنىڭ بارلىقى قەدىمكى زاماندىن تارتىپ تەسۋىرلىنىپ كېلىنمەكتە. مۇشۇنداق بىر خىل ئاۋازنىڭ «سوقىم» ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ ياردىمى بىلەن چىقىرىلىدىغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

ئوق ياساش ئۈچۈن كېسىلگەن قوغۇشلار يۈگ باشقا ئورنىتىلىشتىن «زۇن ياكى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ھەرھالدا پۇختا بولۇش ئۈچۈن باغلىنىدىغانلىقى مەلۇم بو-لۇپ، بۇنى «قوۋشاماق» دەپ ئاتىلاتتى ⑥4.

قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي قىسىملىرىدا ئوق ئېتىش مەشىقىنى يېڭىدىن باشلىدىغانلارغا، بەزى ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باشقا سىز ئوق ئاتتۇرۇلاتتى، ئۈچىدا باشقا ئورنىدا يۇمىلاق بىر ياغاچ پارچىسى بولغان بۇ ئوقلار «قالۋا» ۋە «ئۇ-لۇن» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتىلاتتى. بۇنداق ئوقلار ئادەتتىكى نورمال ئوقلارغا نىسبەتەن يېنىك بولۇپ، يىراقلارغا بارالايدىغان بۇ ئوقنىڭ ئايرىم بىرخىل ئېتىلىش شەكلى بار ئىدى. ئاتقۇچى بۇنداق ئوقنى ئوڭدىسىغا يېتىپ ئاتاتتى. مەھمۇد كاشغەرى بۇ خىل ئوق ئېتىشقا «چورام»، ئېتىلغان ئوققا بولسا «چورام ئوقى» دەپ نام بېرىپ-گەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندى 65.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئوققا مۇناسىۋەتلىك باشقا ئىبارىلەرگە كەلسەك، ئوقنىڭ كەينىگە پەي يېپىشتۈرۈش ئىشى «ياپچۇرماق» ياكى «ياپشۇرماق» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئوق بىلەن چەنلەشنى «كەزەمەك» ياكى «كەزگەرمەك»، ئوقچىنىڭ ئەگرى ئوقنى تۈزىتىشنى «ئوق كۆنگەرمەك»، «ئوقنىڭ باشقىنىڭ تاشقا ياكى باشقا قاتتىق جەسىملارغا تېگىپ قايرىلىپ كېتىشىنى «تېگىلمەك»، نەدىن كەلگەنلىكى ۋە كىمىنىڭ ئاتقانلىقى نامەلۇم ئوقنى بولسا «ئازۇق ئوق» دەپ ئاتىتتى. بۇ XI ئەسىردىكى قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي قورال - ياراق تېخنىكىسىنىڭ قانچىلىك سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

ياغا كەلسەك، ئوققا شۇنچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغان قاراخانىيلارنىڭ ئوقنى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ياغمۇ ئوخشاشلا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدە گەپ يوق. ئەينى زاماندىلا «يا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «يا» ئاساسەن ئەگمەچ ياغاچ ۋە ئوقنى ئاتىدىغان كىرىچتىن تۈزۈلەتتى. ياننىڭ كىرىچى، بۈگۈنكى تەلەپپۇزغا يېقىنراق كېلىدىغان «سېغىر» دەپ ئاتىلاتتى. ياغا كىرىچ ئورنىتىشنى «يا سېغىرلەمەك» دەيتتى، ئەگمە ياننىڭ ئوتتۇرىسى «باغىر» ياكى «يا باغىر» دېيىلەتتى. ياننىڭ بۇ باغىرى قىسىملىرىغا شىر تېرە ئورنىلىپ، ئۇنى ھەم چىڭىتقانلىقى ھەم ئۇنى ئالغاندا تۇتۇشنى ئاسانلاشتۇرغانلىقى مەلۇم. يالارنىڭ بۇ باغىر قىسىمىغا ئورالغان شىر تېرە «توز» دەپ ئاتىلاتتى. مەسىلەن، دەدە قورقۇت داستانلىرىدىكى «ئاغچا تۈزلۈ قاتى يايلا» دېگەن جۈملىدىن «توز» سۆزى يالارغا ئورالغان تېرىلەرنى كۆرسىتىدۇ. «يا باغلىماق» دېگەن سۆز، ياننىڭ باغىر قىسىمىنى تۈزەش ياكى رېمونت قىلىش مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن 66.

ياننىڭ يۈزلىرىگە، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن نورمال يادىن باشقا «قارۋى يا» دەپ ئاتىلىدىغان ئىنچىكە بىر خىل يا بىلەن «يەتەن» دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاياقچە ياننى بىلىمىز. بۇ ياننىڭ نېمە ئۈچۈن تىلغا ئېلىنغانلىقى ئېنىق بولمىسىمۇ، بۇنداق يا ئوقيا ئېتىشنى ئوڭىنىۋاتقانلار ئىشلىتىدىغان بىر خىل يا بولۇشى مۇمكىن.

ياننىڭ كىرىچتىن ئاجرىشى «يا يازماق» ياكى «يا باسماق» دېيىلەتتى. قاراخانىيلارنىڭ ئەسكەرلىرىدە ئوق ۋە يالارنى ئېلىپ يۈرۈش ئۈچۈن مەخسۇس ئوقدانلار ۋە يا قاپ-چۇقلىرى بولاتتى. قاراخانىيلار ئوق سېلىنىدىغان قاپچۇقلارنى «كىش» دەپ ئاتىتتى.

قاراخانىيلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان بۇ ئاتالغۇلار غەزەنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقىيلار قوشۇ-
ندىمۇ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانىدى. مەھمۇد قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا
«كىش»نى «قايقاقلق بىر قاپ» دەپ كۆرسەتكەنلىكىدىن بەزى ئوقدانلارنىڭ نورمال
ئوق بويىدىن ئۈزۈن ياسىلىدىغانلىقى ۋە تېز ھەرىكەت جەريانلىرىدا ئوقلارنىڭ تۆكۈ-
لۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قايقاقلق ئورنىتىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن ⑥7.
قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەسكەرلەر يالىرىنى قاپ ئىچىگە سېلىپ يۈرەتتى ۋە بۇنى
«ياسىخ» دەپ ئاتىتتى. ئەمما بۇنىڭ باشقا بىر خىلىنى «قۇرۇغلۇغ» دەپ ئاتىتتى. يەنە
ئۇلار بەزى يا ۋە ئوقلارنى ئايرىم قاچۇقلارغا سالماستىن بىر قاپنىڭ ئىچىگە سېلىپ-
مۇ يۈرەتتى. بۇ شەكىلدە ياسالغان قاپلارنى «كىش قۇرۇغلۇغ» دەيتتى. «قۇرۇغلۇغ» دې-
گەن ئىسمىدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، ئۇيغۇرلار يا كىرىچلىرىنى يامغۇر ۋە باشقا
نەملىكلەردىن ساقلاش ئۈچۈن يالىرىنى مۇشۇنداق قاپلار ئىچىدە ساقلىغان بولۇشى
مۇمكىن. ئۇنداق بولمىغاندا نورمال ئەھۋاللاردا يالارنىڭ مۇنداق قاپلار ئىچىگە سېلىد-
ىشى ھەرىكەت قىلىشتا ئەپسىزلىك كەلتۈرۈپ چىقىراتتى ⑥8.

10. ئۇيغۇرلاردا ئوقيا مۇقەددەسلىكى

ئۇيغۇر خەلقى مەركىزىي ئاسىيادا ئاپىرىدە بولغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە
دە ئەڭ ئۇزاق تارىخىي يىلتىزغا ئىگە بولغان، ھەر خىل ئىقتىسادىي تۈرمۈش تىپى،
ھەر خىل ئېتىقاد ۋە دىنىي مەدەنىيەت تىپى، ھەر خىل يېزىق شەكلى ۋە ھەر خىل تا-
رىخىي قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، داۋاملىق ساقلىنىپ ۋە راۋاجلىنىپ كەلگەن
تىپىك مەدەنىيەت مىللىتى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان سېغىد-
ىش - ئېتىقاد، فولكلور قاتلىمىغا چوڭقۇر نەزەر تاشلىنىشىمىزدا، ئۇلارنىڭ ياۋايىد-
لىق، ۋارۋارلىق ۋە توپ - پادا ھالىتىدىكى ئەجدادلىرىدىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئېڭىدا
ھەر خىل تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ چەكسىز قۇدرىتىنى بايقاشقا باشلىغانلىقىنى، ئۇنىڭ-
دىن كېيىن نەرسىگە سېغىنىش ۋە مۇقەددەسلەشتۈرۈشنىڭ راۋاجلانغان شەكلى سۈپىد-
ىدە ئانمىزم ⑥9 ھادىسلىرى پەيدا بولغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.
ۋەھالەنكى، ئىپتىدائىي ئىنسان جاھالەت دەۋرىدىكى ئۆز ھاياتى ئۈچۈن زۆرۈر
ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان نەرسىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ چۈشىنىشكە، ئۇنى ئىلاھىي تەرزىدە
ئىزاھلاشقا قىزىققان. دىيارىمىزدىن تېپىلغان ئوقيا لارنى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ۋە ئوق-
ياغا چوقۇنۇش مەزمۇن قىلىنغان بىرمۇنچە غار - ئوڭكۇر ۋە قىيا تاش رەسىملىرى
ئېھتىمال مانا مۇشۇ دەۋرنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى نەرسىگە سېغىنىش بىلەن
مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. دىيارىمىزدىن بايقالغان قىيا تاش رەسىملىرى نەچچە ئون
مىڭ يىلدىن نەچچە مىڭ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەجدادلارنىڭ تۈرمۈشى ۋە ئې-
تىقاد - سېغىنىشلىرىنى چۈشىنىشتىكى ئەڭ قەدىمكى ئوبرازلىق تارىخنامىدۇر. بايقال

كۆلىدىن ئامۇ دەريا جىلغىسىغىچە، چوغاي تاغلىرىدىن قۇرۇم - قاراقۇرۇم ۋە پامىر تاغلىرىغىچە ئورتاق فولكلور چەمبىرى شەكىللەندۈرگەن بۇ قىيا تاش رەسىملىرىدە دەسلەپ يالىڭاچ ئادەملەرنىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن ھايۋان تېرىسىنى يېپىنغان ئادەملەر - نىڭ، ئاخىرىدا قۇيرۇق ۋە مۇڭگۈز ياكى ئۈكە تاقاپ ھايۋان تېرىسىدە نىقابلانغان ئادەم - لەرنىڭ ناھايىتى يوغان ھەم ئاددىي ئوقىيالار بىلەن ئوۋ قىلىۋاتقانلىقى، ھەتتا بەزى رەسىملەردە ئوقيانى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ، مۇبالىغىلەشتۈرۈپ ئادەمدىن يوغان كۆرۈ - نۈشتە تەسۋىرلىشى مانا شۇ ئەڭ دەسلەپكى ئوقيا مۇقەددەسلىكىنىڭ ئوبرازلىق تارد - خىي تەسۋىرى بولسا كېرەك.

خۇددى ئىللىن شىجار «ئادەم قانداق قىلىپ گىگانى ئادەمگە ئايلانغان» دېگەن ئە - سىرىدە «ئادەم يا ئوقىنى (ساداقنى) ياساش ئۈچۈن نەچچە مىڭ يىل سەرپ قىلغان. ئەڭ دەسلەپ يادىن ئېتىلىپ چىققىنى يا ئوقى ئەمەس، بەلكى ئەسلىدىن بار بولغان نەيزە ئىدى. شۇڭا ئەينى ۋاقىتتىكى يالارمۇ ناھايىتى چوڭ ياسىلىدىغان بولۇپ، ئادەمدەك ئېگىز ئىدى» ⑦⑩، دەپ كۆرسەتكەندەك، ئەڭ دەسلەپكى ئوقىيالار ئادەم بويى ئېگىزلىكتە بولغاچقا ئالاھىدە قۇدرەتلىك قورال، خىسلەتلىك قورال، دەپ قارىلىپ ئىلاھلاشتۇرۇل - غان. تېخى يالىڭاچ ۋە يېرىم يالىڭاچ، ساددا ھالەتتىكى ئىنسانلار ئۈچۈن ئاجايىپ سىرلىق ۋە كارامەت مۆجىزە كۆرۈنگەن ئوقيا تەبىئىي ھالدىلا ساددا ئىنسانلارنىڭ چو - قۇنۇش ئىلاھىغا ئايلىنىپ، مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن، ئۇلۇغلانغان، سېغىنىش - يىلە - نىش ئىلاھى، ئارزۇ - ئۈمىد مەشئىلى، نالە - تەلپۈنۈش قۇتبىسى، ئەقىدە - ئىشەنچ قۇدرىتى بولۇپ قالغان.

بىز بۇنداق فولكلورلۇق ئالامەتلەرنى يەنە دىيارىمىزدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي ئادەم - نىڭ دەپنە قىلىنىش رەسمىيەتلىرىدىن، بەدەنلىرىگىچە ھەر خىل رەڭدىكى ئوقياغا ئوخشاش نەقىشلەر چېكىۋېلىشىدىن، جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن ئىپتىدائىي ئوق - يىلار، سېھىرلىك قورال دەپ تونۇلغان ئەڭ ئىپتىدائىي تاش ۋە سۆڭەك باشاقلاردىن، ئۇلارنىڭ ئۆڭكۈرلەر، قىيا تاشلارغا سىزغان ئەڭ دەسلەپكى ئوقيا كۆرۈنۈشلىرى ۋە ئوقياغا دائىر ھەر خىل ئالامەتلىك بەلگىلىرىدىن بۇ نۇقتىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز. مەدەنىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، جاھالەت دەۋرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باس - قۇچى ئىنسانلارنىڭ ئوقيانى كەشىپ قىلىشى بىلەن باشلانغان. ئىپتىدائىي قوۋملار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان ئوقيا ئوقىنى قۇياش نۇرىغا تەققاسلاپ چۈشەنگەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئەپسانىلىرىدا قۇياش ئەڭ مۇقەددەس ۋە ئۇلۇغ ئوۋچى، دەپ قارالغان. شۇڭلاشقا ئوقيا ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېڭىدا ئالاھىدە خىسلەتلىك قورال ھېسابلانغان ⑦⑪. ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىز ئەڭ دەسلەپ ئىجاد قىلغان ئاددىي تاش ئوقىيالىرىنى ئىلگىرى يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن قوغدىنىش ياكى ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ تۇرمۇشنى قامداش ئۈچۈنلا ئىشلەتكەن بولسا، كېيىنچە باشقا قەبىلىلەر بىلەن بولغان ئۇرۇش - توقۇنۇشلاردا ئىشلەتكەن. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى مەز -

گىللىك تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى نوقۇل ئوۋ - چىلىقتىن ھالقىپ چارۋىچىلىق ۋە مۇقىم دېھقانچىلىققا ئۆزگەرگەن. مۇشۇ مەزگىل - لەردىمۇ ئوقيا يەنىلا مۇھىم ئەمگەك قورالى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، بازارلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە چوڭ - كىچىك دۆلەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلىدى. قەبىلىلەر ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش - جېدەللەرنىڭ كۆپىيىشى سەۋەبلىك ئوقيا قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ھايات - ماماتى، غەلبە ياكى مەغلۇبىيىتى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىپ، قوۋملارنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان بىردىنبىر ئەڭگۈشتەرگە ئايلاندى. مۇشۇ يوسۇندا داۋاملاشقان ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ئوقيانىڭ ھەل قىلغۇچ رولىنى تونۇپ يەتكەن ئەجدادلىرىمىز ئوقياندىن ئىبارەت بۇ قورالنى ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا مۇقەددەسلەشتۈرۈپ تونۇغان، قەدىمكى تەڭرىقۇتلار ۋە باتۇرلارنىڭ دالىدىكى ئوۋچىلىق ياكى جەڭ ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇش - بولماسلىقىنى ئوقياندىن ئىبارەت مۇقەددەس قورالغا باغلىق، دەپ قارىغان⁽⁷²⁾.

ئىپتىدائىي مەدەنىيەتشۇناسلىق ئىلمى «قەدىمكى ئىنسانلار ئوقيانى قۇياشنىڭ شەكلىگە ئاساسەن ئىجاد قىلغان» دەپ قارىشىدۇ. چۈنكى، ئوۋچىلىق دەۋرىدىكى ئىپتىدائىي خەلقلەرنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئەپسانىلىرىدە قۇياش ئەڭ مۇقەددەس ۋە غالىب ئوۋچى سۈپىتىدە قارالغان. شۇڭا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىستېتىك ئېڭى بويىچە ياساپ چىققان ئوقيانى قۇياشنىڭ يۇمىلاق شەكلىگە ۋە ئوقيا باشاقلارنى قۇياشنىڭ تارام - تارام نۇر چېچىپ تۇرغان تىك ۋە شىددەتلىك ھالىتىگە ئوخشىتىپ چۈشەنگەن، ئوقيانى نى ئىلاھىي خىسلەتلىك ئەڭگۈشتەر، دەپ قارىغان⁽⁷³⁾.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلىرىدىمۇ ئوقيا تەسۋىرى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە ئوۋچۇر سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن: «ئوغۇزنامە» ئىپوسىدا باش قەھرىمان ئوغۇزخان بېلىگە ئوقيا ئاسقان، ئوۋدا ئۆز ماھارىتىنى نايامان قىلغان قەھرىمان باھادىر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. ئىپوسىنىڭ كېيىنكى قىسمىدىمۇ ئوغۇزخاننىڭ دانىشمەن ۋەزىرى - ئۇلۇغ تۈرك چۈشىدە بىر دانە ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ تال كۈمۈش ئوقنى كۆرىدۇ. ئوغۇزخان ۋەزىرىنىڭ چۈشىدىكى بۇ بېشارەتكە ئاساسەن ئۆز ئوغۇللىرىنى ئوۋغا ئەۋەتىدۇ. ئوغۇزخاننىڭ چوڭ خوتۇنىدىن تۇغۇلغان 3 ئوغلى بىر دانە ئالتۇن يانى، كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى بولسا 3 دانە كۈمۈش ئوقنى تېپىپ كېلىپ ئاتىسىغا تاپشۇرىدۇ. ئوغۇزخاننىڭ ئۆز ئوغۇللىرىدىن كۈتىدىغان ئارزۇ - تىلىكى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى ئامىتىمۇ ئوقيا ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئوغۇزخان ھەربىي يۈرۈشنى باشلاشتىن ئىلگىرى ئۆز قوشۇنىدىكىلەرگە «ئېلىڭلار قولغا يا ۋە قالقان، بۆرە بولسۇن بىزگە ئوران» دەپ جاكارلايدۇ. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدىمۇ ئوغۇزخان ئۆز ئوغۇللىرى تېپىپ كەلگەن بېشارەتلىك يا ۋە ئوقلارنى پەرزەنتلىرىگە مىراس قىلىپ بۆلۈپ بېرىدۇ. «ئوغۇزنامە» ئىپوسىدىكى ئوقياغا ئائىت بۇ خىل سىمۋوللۇق ۋەقە - تەپسىلاتى

سىلاتلار قەدىمكى يۇناننىڭ «ئىلىئادا» ۋە «ئودىسسە» داستانلىرىدىكى ئىلاھىي قەھرىمانلارنىڭ جەڭ قوراللىرى ياكى ھىندىلارنىڭ «ماخاب خاراتا» ئېپوسىدىكى باش قەھرىمان كاربو بىلەن ئارژولارنىڭ قۇياش ئىلاھى ھەدىيە قىلغان خاسىيەتلىك قىلىچ ئارقىلىق ئۆز رەقىبلىرى بىلەن ئېلىشىپ، باھادىرلىقىنى نامايان قىلغان ئالاھىدە ۋە قە - تەپسىلاتلارغا ئوخشاش، يۈكسەك سىمۋوللۇق ئىجتىمائىي قىممەت ۋە تارىخىي مەنىگە ئىگە ⑦۴.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى ئوقيانى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئەنئەنىسى ئۇيغۇر فولكلور مىراسلىرىنىڭ بىرى بولغان «باتۇر تەڭرىقۇت» رىۋايىتىدىمۇ مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. بۇ رىۋايەتتە ھۇن شاھزادىسى باتۇرنىڭ ئۇلۇغ ياۋچىلار ئېلىدىن بارىمتاي (كېپىللىك) دىن قېچىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز رەقىبلىرىنى يېڭىش ئۈچۈن ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە ئاۋازلىق ئوقيانى ئىجاد قىلغانلىقى، بۇ ئوقياغا تايىنىپ ھاكىمىيەت ئىگىلىگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. دېمەك، «باتۇر تەڭرىقۇت رىۋايىتى» دىكى ئوقيا ئوبرازى جەڭگىۋارلىق، ئامەت ۋە شان - زەپەرنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، «ئۇيغۇر» ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە توختالغاندا ئوقياغا مۇناسىۋەتلىك بىر رىۋايەتنى مىسال كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يۈرۈش قىلىپ كەلگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭ ئالدىغا تۆت مىڭ ئاتلىق ئوقياچى قوشۇن ئەۋەتكەنلىكى، ئات ئۈستىدە تۇرۇپ يا ئوقىنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، ئارقىسىمۇ شۇنداق چەيدەس ئېتىپ نىشانغا تەڭگۈزۈۋاتقان بۇ قوشۇننىڭ ماھارىتىنى كۆرگەن ئىسكەندەرنىڭ ئۇيغۇرلارغا قايىل بولۇپ، «بۇلار باتۇر ئەل ئىكەن. ھېچقانداق ئوۋ ئۇلارنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىغۇدەك، ئۇلار ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يېيەلەيدىكەن» دېگەن مەنىدىكى «ئىنان ئى خۇز خورەندە» دېگەن سۆزنى قىلغانلىقى، ئۇيغۇرلار بىلەن بېتىم تۈزگەنلىكى، «خۇز خور» سۆزىنىڭ كېيىن «ئۈي - خور» غا ئۆزگەرگەنلىكى بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىكى ھاياتىي پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگۈچى «ئەرگىنە قۇن» داستانىدىن، قەدىمكى زاماندا ئالتاي ئېتەكلىرىدە ياشىغۇچى شەرقىي تۈرالارنىڭ تۈتۈمىز ۋە ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى مەزگىللىرىدىلا رودا ئېرىتىپ، تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ھايات سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭدىكى مېتالچىلىققا ئائىت پاكىتلار بىزگە ئۇيغۇرلارنىڭ مېتال ئوقيا ياساش جەھەتتىكى ئىجادىيىتىنى مەلۇم ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئوقيانىڭ دۇنياغا كېلىشى، ئۇنىڭ تەدرىجىي يېڭىلىنىپ بېرىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تارىخىدىكى ئوقنىڭ ئىختىرا قىلىنىشىدىن كېيىنكى ئىككىنچى قېتىملىق مۆجىزە ئىدى. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ھايات ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات مۇساپىسىدە

ئۇنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى باشقا ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىش قورالىغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ئۆزلىرىنىڭ ھايات مۇساپىسىدە ئوقىيادىن كەڭ ۋە ئۈنۈملۈك پايدىلانغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ئوقىيادىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە خىسلەتلىك قورالنى ئولۇغلاش ۋە ئۇنى ھاياتىي كۈچنىڭ، غالىبىيەتنىڭ سىمۋولى، ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ ۋاسىتىسى، دەپ تونۇش ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇ خىل ئوقيا مۇقەددەسلىكى چۈشەنچىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرى، سەنئەت خەزىنىسى، ئۆرپ - ئادەت ۋە ھاكىمىيەت چۈشەنچىلىرىدە ئىزچىل ئىپادىلىنىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر ئوقياچىلىقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى رولىنى يەنە باشقا تەرەپلەر - دىنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. «باتۇر تەڭرىقۇت رىۋايىتى»دىكى ئاۋازلىق ئوقيا ھەققىدە - كى بەدىئىي تەپسىلاتلارغا ئاساسلىنىپ شۇنداق يەكۈن چىقىرايلىمىزكى، ئوق يادىن ئېتىلىپ چىقىشى بىلەن تەڭلا بىر خىل جىددىي سادا (ھاۋا دولقۇنىدىن ھاسىل بولغان ئاۋاز) ھاسىل بولىدۇ. مۇشۇ خىل ئاۋاز سىگنالنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆز ئوق - يالىرىنىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنى ئىپادىلىگۈچى ئەڭگۈشتەر، ھەقىقىي گۈزەللىك خىسلىتىگە ئىگە ئوبىيەت، دەپ قارىغان. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك تۇيغۇسىغا ئالاھىدە تەسىر قىلغان، شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىنچىكە نەرسىلەرنىڭ تەۋرىنىش دولقۇنىدىن تەبىئىي يېقىملىق ئاۋاز چىقىدىغانلىقىدەك تەبىئىي قانۇنىيەتكە ئاساسەن ئىپتىدائىي تارىلىق چالغۇ ئەسۋابلار (ساز)نى ئىجاد قىلىپ چىققان. ئىخ - تىراشۇناسلىق نۇقتىئىنەزەرى بويىچە قارىغاندا، ھەرقانداق بىر كەشپىيات كۆپىنچە تۇرمۇشتىكى بىرەر تاساددىپىي ھادىسىنىڭ ئىلھامىدىن باشلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇ - قەددەس قورالى بولغان ئوقيانىڭ ئىلھامىدىن مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە كۆپ خىل شەكىللىك تەرەققىياتى كېيىنكى مەزگىللەردە خەلقىمىزنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن. دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، تارىلىق مۇزىكا ئەسۋابلىرىنىڭ تۈر، شەكىللىرىنىڭ كۆپ بولۇشى، ئەنئەنىۋى مۇزىكا، مۇقاملىرىنىڭ مول ۋە رەڭدار بولۇشى، خەلقىمىزنىڭ شوخ، سەنئەتخۇمارلىقى ئۇيغۇرلاردىكى ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى (75).

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئەمگەكچان، ئىجادكار ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئوقيا مەدەنىيىتى خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش كۈرەشلىرىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ، ئۇلارنىڭ ھاياتى، مەنىۋى ئېتىقادى، فولكلور مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت مىراسلىرىدا تۈرلۈك شەكىل ۋە ئۇسۇللاردا ئىپادىلىنىپ كەلدى.

ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۇغۇرلار (سېرىق ئۇيغۇرلار) قىز كۆچۈرگەندە ئىككى دۆۋە ئوت يېقىلىپ قىز شۇ ئوتنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. يىگىت بولسا ياندا تۇرۇپ ياغاچتىن ياسالغان ئوقيا بىلەن قىزغا ئوق ئاتىدۇ. ئەگەر ئوق تەگسە قىز

بىلەن يىگىت ئۆمۈر بويى بەختلىك ئۆتەلەيدىكەن. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، قىزنى ئوتتىن ئۆتكۈزۈش ۋە ئوقيا ئېتىش قىزغا چاپلىشىۋالغان جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلىغانلىق بولىدىكەن ⑦⑥.

بۇنىڭدىن بىز ئوقيانىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. لىكىنى ۋە سىڭىپ كىرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا ئەدەبىيات - سەنئەتتىمۇ، مەجازى ۋاسىتىلاردىمۇ ئوقيا تەسۋىر ئوبيېكتى بولغان. مەسىلەن:

«كىيىدىم كېيىنەك توننى،

گۈلخاندا ياتارمەن دەپ.

ئالدىم يا بىلەن ئوقنى،

دۈشمەننى ئاتارمەن دەپ.»

— خەلق قوشىقى

«بويۇم ئىدى ئوقتەك، كۆڭلۈم ئىدى يا،

كۆڭۈل قىلغۇ ئوقتەك، بويۇم بولدى يا.» ⑦⑦

— يۈسۈپ خاس ھاجىپ

دېگەن مىسرالاردا ۋە «قۇرۇلغان كىرىچ، تۈگۈلمەس سالما بىلەن تاغ ئېگىلمەس»

⑦⑦ دېگەندەك ماقال - تەمسىللەردە ئۈنۈملۈك ئىشلىتىلگەن.

ئاخىرىدا شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مەركىزىي ئاسىيا ئوقيا مە - دەنىيىتىنى ياراتقۇچى چەۋەنداز مەشئەلچى مىللەت ئۇيغۇر خەلقى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىدىن، ئەپسانىلەردە سۆزلەنگەن سۈر بۆرە ئېمىتكەن شاھزادە ياكى دە - رەخ قوۋزىقىدىن ئاپىرىدە بولۇپ، ئۆزىگە «ئۇيغۇر» دەپ نام بېرىپلا تۇنجى تىنىقىنى تىنغان ئەمەس. ئۇلار مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرىدىكى ئۆزىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى قېنىدىن، تۇرمۇش ئۇسۇلىدىن، فولكلور ئىزچىللىقىدىن ۋە ئېتىنىك مە - دەنىيەت تىپىدىن ئاپىرىدە بولغان. ئۇلار ئۆز ئەجدادلىرى ياراتقان فولكلور تىپى، رو - ھىيەت تۈسى، ھېسسىيات ۋە تەپەككۈر خاھىشچانلىقى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا پەيدىنپەي بىر سىستېما ياراتقان يىراق مەنبە، ئۇزۇن تارىخىي ئېقىم، كۆپ قاتلاملىق ئېتنولو - گىيىلىك مۇساپىنى بېسىپ كەلگەن. ئوقياندىن ئىبارەت بۇ قۇدرەتلىك، سىرلىق، خىسلەتلىك ئەڭگۈشتەر قورال ئەڭ دەسلەپ ئۇيغۇرلارنىڭ يالىڭاچ، ساددا ئەجدادلىرى ھاياتىدا ئاپىرىدە بولغاندا پەقەت ئاددىي ئوۋ قورالى مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى ياۋايىلىق، ۋارۋارلىق، نادانلىق ۋە ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ھاياتىدىكى ئەجدادلارنىڭ جامائەلەشش تەشكىلى ۋاسىتىسى، تۇرمۇشقا يېتەكچى ئالەم ۋە روھىيەت قاراشلىرى، ئوۋغا ئاتلىد -

نىش ئالدىدىكى كوللېكتىپ مۇراسىم ۋە نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىسى، ئۇرۇق - قەبىلە، مىللەتنىڭ ئېتىنىك رىجە - قائىدىلىرىنىڭ دائىمىي قورالى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقى يىراق ئەجدادلىرىنىڭ ئوقيا مۇقەددەسلىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى، نەچچە يىللاردىن بۇيان ئۇنى ئۆز تۇرمۇش قايىنمىلىرىدا داۋاملىق ئىزچىللاش - تۇرۇپ، يېڭى تارىخىي قاتلاملار بىلەن ئۇنى داۋاملىق بېيىتىپ كەلدى. بىز ئۇنى بۇ ئەجداد ۋە ئەۋلاد ئارىسىدىكى فولكلورلۇق ئېتىنىك مەدەنىيەتتە گەۋدىلەنگەن ئوقيا مۇ - قەددەسلىكىگە ئائىت روھىيەت تامغىلىرىنىڭ بىردەكلىكىدىن چېلىقتۇرىمىز.

شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، ئۇيغۇرلاردىكى ئوقيا مۇقەددەسلىكى يەنىلا ئۇيغۇر فولكلور قاتلىمىنى ئۇل قىلغان، برونزا ۋە تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىدىكى ئاجايىپ قۇد - رەتلىك ئوقىيالىار كونا تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي ۋە ئاددىي ئوقيا شە - كىللىرىنى ئۆزىگە ئېتىنىك مەنبە، تامغا، ئەنداز، تۇخۇم ۋە گېن قىلغان. ئىلگىرىكى ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن روھىيەت تامغىلىرى ئىزىدا داۋاملىق راۋاجلانغان، مۇ - كەممەللەشكەن، ئۇيغۇر فولكلورى ھەم تۇرمۇش، ئېتىقاد، ئادەت يوسۇنلىرىغىچە ناھا - يىتى چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن.

ئىزاھاتلار:

- ① مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل ئۇيغۇرچە نەش - رى، 39 - بەت.
- ② ۋاڭ بو، جىڭ جېي: «ئالتاي تېغى دوندىبۇقتىكى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەز - گىللىرىگە خاس قىيا تاش رەسىملىرى»، «تۇرپان شۇناسلىق تەتقىقاتى»، خەنزۇچە 2005 - يىللىق 1 - سان، 120 - 121 - بەتكە قاراڭ. ئۇنىڭدا بۇ قىيا تاش رەسىملىرى 20 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە، دېيىلگەن.
- ③ پروفېسسور سۇ بىخەي «شىنجاڭ قىيا تاش رەسىملىرى» (1994 - يىل، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو - سۈرەت نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 409 - بەت) ناملىق كىتابىدا ئالتاي، تەڭرىتاغ، قۇرۇمتاغلاردىكى غار - ئۆڭكۈر ۋە قىيا تاش رەسىملىرىنى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا، يەنى ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ 10 - 15 مىڭ يىللارغا توغرا كېلىدۇ، دەپ يازىدۇ.
- ④ مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، ئۇيغۇرچە، 39 - بەت.
- ⑤ ئېنگىلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دىن ئېلىندى.
- ⑥ مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت»، ئۇيغۇرچە، 51 - بەت.
- ⑦ يۇقىرىدىكى كىتاب، 68 - بەت.
- ⑧ يۇقىرىدىكى كىتاب، 747 - بەت (مورگان كەلتۈرگەن نەقىل).
- ⑨ ئابدۇرېھىم راخمان: «ئۇيغۇرلاردا ئوقيا مەدەنىيىتى»، «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر»، 1994 - يىلى 1 - سان، 9 - بەت.
- ⑩ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «يۇرتىمىز ئىپتىدائىي سەنئىتىنىڭ رېئال تارىخىي تەس - ۋىرى - دىيارىمىزدىكى قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى ھەق -

- قىمىدە» (ئاپتونومىيە مەدەنىيەت - سەنئەتتىكى دائىر ئىلمىي ماقالىلەر» ناملىق كىتابنىڭ 248 - 289 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان) دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ.
- 11 ⑪ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى توغرىسىدا» دېگەن زور ھەجىملىك ماقالىسىنىڭ «تاش قوراللار»، «ئوۋچىلىق» ۋە «چارۋىچىلىق» دېگەن قىسمىغا قاراڭ.
- 12 ⑫ ئاپتونومىيە مەدەنىيەت - سەنئەتتىكى دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابى، 10 - 29 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
- 13 ⑬ ۋۇجېن «شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە بىرقانچە ئىز»، «ئارخېئولوگىيە»، خەنزۇچە، 1964 - يىلى 7 - سانغا قاراڭ.
- 14 ⑭ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى «شىنجاڭنىڭ سەيۋوپۇ كۆلى ساھىلىدىكى ئۇششاق تاش قورال ئىزىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1989 - يىلى 2 - سانغا قاراڭ.
- 15 ⑮ جالغ يۈجۈڭ، ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل «لوپنۇر رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئو- مۇمبۇز لۈك تەكشۈرۈشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1988 - يىلى 3 - سان؛ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل «شىنجاڭ رايونىدىكى تاش قورال ئىزلىرى»، «شىنجاڭ مەدە- نىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 1995 - يىلى 3 - سانغا قاراڭ.
- 16 ⑯ شىنجاڭ مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى «گۈچۈڭ ناھىيىسى بەنجىگودىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەۋە ئىز»، «ئارخېئولوگىيە»، خەنزۇچە، 1981 - يىلى 6 - سانغا قاراڭ.
- 17 ⑰ شىنجاڭ مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى «ئوپالدىكى ئۇششاق تاش قورال ئىزىنى تەكشۈ- رۈشتىن دوكلات»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1987 - يىلى 3 - سانغا قاراڭ.
- 18 ⑱ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 2002 - يىلى 1 - سان، 7 - بەتكە قاراڭ.
- 19 ⑲ يۈ تەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «غەربىي يۇرت ئومۇمىي تارىخى»، 1996 - يىلى، جۇڭجۇۋ قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 11 - بەتكە قاراڭ.
- 20 ⑳ يۇقىرىدىكى كىتاب 10 - 13 - بەتلەرگە قاراڭ، يەنە 1 - ئىزاھاتتىكى ماتېرىيالغا قاراڭ.
- 21 ㉑ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە خىزمىتىنىڭ 30 يىلى»، 1979 - يىلى، مەدەنىيەت يادىكارلىق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرىگە قاراڭ.
- 22 ㉒ لى شياۋ «شىنجاڭ چۆچەك شەھىرىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك يېڭى بايقاشلار»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 1991 - يىلى 1 - سانغا قاراڭ.
- 23 ㉓ ۋالڭ بىڭخۇا «كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىكى گۈمۈگۈ قەبرىستانلىقىنى قېزىش ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى»، خەنزۇچە، 1983 - يىلى 1 - سانغا قاراڭ.
- 24 ㉔ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى «خۇشۇتتىكى شىن- تاران خارابىسىنى قېزىشتىن خەۋەر»، «ئارخېئولوگىيە»، خەنزۇچە، 1988 - يىلى 5 - سانغا قاراڭ.
- 25 ㉕ ۋۇجۇ، خۇالڭ شياۋجاڭ «كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قارا دۆڭ خارابىسىنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيەسىدىكى يېڭى ھاسىلاتلار» (داۋامى)، 1997 - يىلى شىنجاڭ گۈزەل - سەنئەت - فوتو - سۈرەت نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرىگە قاراڭ.
- 26 ㉖ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 2002 - يىلى 1 - 2 - سان، 15 -

بەتكە قاراڭ.

27 «شىنجاڭ قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىستانلىقى»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1989 - يىل 3 - سانغا قاراڭ.

28 «شىنجاڭ خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ چابغا جىلغىسى ئېغىزىدىكى بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىق»، «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 - يىل، خەنزۇچە 1 - سانغا قاراڭ.

29 «بۈگۈر چۆمپاق قەبرىستانلىقىدىكى بىرىنچى قەبىرىلىك قەبرىستان خەۋەر»، «ئارخېئولوگىيە»، خەنزۇچە، 1987 - يىل 11 - سانغا قاراڭ.

30 «پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قەبرىستان خەۋەر»، «ئارخېئولوگىيە»، خەنزۇچە، 1984 - يىل 1 - سان ۋە 1987 - يىل 6 - سانغا قاراڭ.

31 «تۇرپان ئايدىڭكۆل قەبرىستانلىقى»، «ئارخېئولوگىيە»، خەنزۇچە، 1982 - يىلى 4 - سانغا قاراڭ.

32 «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 1997 - يىلى 3، 4 - سان، 70 - بەتكە قاراڭ.

33 يۇقىرىدىكى ژۇرنال، 1998 - يىلى 1 - سان، ئۇيغۇرچە، 102 - ۋە 111 - بەتكە قاراڭ.

34 يۇقىرىدىكى ژۇرنال، 2000 - يىلى 3، 4 - قوشما سان، 33، 34 - بەتكە قاراڭ.

35 يۇقىرىدىكى ژۇرنال، 2000 - يىلى 3 - 4 - قوشما سان، ئۇيغۇرچە 75 - بەتكە قاراڭ.

36 يۇقىرىدىكى ژۇرنال، 2003 - يىلى 2 - سان، ئۇيغۇرچە، 4، 64 - بەتلەرگە قاراڭ.

37 يۇقىرىدىكى ژۇرنال، 2003 - يىلى 4 - سان، ئۇيغۇرچە، 11، 12 - بەتلەرگە قاراڭ.

38 يۇقىرىدىكى ژۇرنال، 2004 - يىلى 1 - سان، ئۇيغۇرچە، 19، 23 - بەتلەرگە قاراڭ.

39 سى ماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر. 110 - جىلد. ھۇنلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 391 - بەت.

40 يۇقىرىدىكى كىتاب، 398 - بەت.

41 42 گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى داستانى - ئوغۇزنامە»، 1981 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 97 - 98 - قۇرلارغا قاراڭ.

43 مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، 151 - بەت.

44 ل.ن.گومىليۇ «قەدىمكى تۈركلەر»، موسكۋا ئىلىم - پەن نەشرىياتى، رۇسچە نەشرى، 1967 - يىلى 13 - بەت.

45 «ۋېي سۇلالىسى تارىخى. 103 - جىلد. قاڭقىلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1974 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 2307 - بەت.

46 «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە، 1991 - يىلى 2 - 3 - قوشما سانى، 37 - بەت.

47 شۆزۈڭجىڭ «تۈرك تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1992 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 271 - بەت.

48 «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 25 - جىلد، 392 - 393 - بەتلەر.

49 50 51 52 يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

53 غ. ئايدارۇپ «كونا تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تىلى»، 1986 - يىلى، ئالما ئاتا، قازاقچە نەشرى، 14، 16 - بەتلەر.

- 54) ئابدۇرېشىم ياقۇپ: «ئورقۇن - يېنسەي يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن ساۋاد»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل فاكولتېتى، 1992 - يىلى، (ماي باسما) 9 - بەت.
- 55) گېڭ شىمىن: «قەدىمكى تۈرك يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاشلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى»، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 - يىلى نەشرى 178 - بەت.
- 56) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، 5 - 205 - بېيت.
- 57) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى، 11 - توم، 2 - بەت.
- 58) ئوقنىڭ ۋە ياننىڭ ياسىلىشى، تۈرلىرى ھەققىدە رىشات گەنجىنىڭ «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق كىتابىنىڭ 427 - 434 - بەتلەرگە قاراڭ. يۇقىرىدىكى بىر قىسىم نەقىل - لەر ئابدۇرېھىم راخماننىڭ «ئۇيغۇرلاردا ئوقيا مەدەنىيىتى» («شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر»، 1994 - يىلى 1 - سان، 8 - 15 - بەتلەر) دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.
- 59) س. كېسلىۋ: «سوۋېت تارىخىي ئىلمى ۋە تارىخ ئوقۇتۇشى»، بېيجىڭ دەۋر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1953 - يىلى، 80 - 81 - بەتلەر. چىڭ سۇلۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ياشىغان - لىقى توغرىسىدا تەتقىقات»، «غەربىي يۇرت تارىخ مەجمۇئەسى»، 1 - قىسىم، خەنزۇچە، 5 - بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
- 60) 61) 62) يۈس. خۇدىياكوۋ: «مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراقلرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى» (رۇسچىدىن پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 244 - 249 - بەتلەردىن ئېلىندى.
- 63) 64) 65) 66) 67) 68) رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» (تۇرسۇنئاي ساقىم، تۇرسۇن ھوشۇر تەرجىمىسى)، 1990 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 426 - 433 - بەتلەردىن ئېلىندى.
- 69) ئانىمىزم — ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھەممە نەرسىنىڭ ئۆزىگە خاس باشقۇرغۇچى تەڭ - رى - مۇئەككەللىرى بولىدۇ، دەيدىغان ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ئاساسىدىكى كۆپ تەڭ - رىلىك ئىلاھىيەتچىل كۆز قارىشى. ئانىمىزملىق قاراشلار ساددا ۋە ستېخىيىلىك تۇس ئالغان.
- 70) ئىللىن شىجار: «ئادەم قانداق گىگانىت ئادەمگە ئايلانغان»، 1950 - يىلى بېيجىڭ، سەنلىيەن كىتابخانىسى، خەنزۇچە نەشرى، 142 - بەت.
- 71) 72) ئابلاجان مۇھەممەت ئۈمىدىيارنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقيا ئىپتىقادى» («شىنجاڭ گېزىتى»، ئۇيغۇرچە، 2001 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى سانى) دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.
- 73) 74) 75) ئابلاجان ئۈمىدىيارنىڭ «ئەدەبىي مىراسلىرىمىزدىكى ئوقيا تەسۋىرىدىن ئۇيغۇرلار - نىڭ ئوقيا مەدەنىيىتىگە نەزەر» («شىنجاڭ خەلق قۇرۇلتىيى»، ئۇيغۇرچە، 2001 - يىلى 3 - سان 62 - 64 - بەتلەر) دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.
- 76) 77) 78) ئابدۇرېھىم راخماننىڭ «ئۇيغۇرلاردا ئوقيا مەدەنىيىتى» («شىنجاڭ تارىخىدىن تەرمىلەر»، 1994 - يىلى 1 - سان، 9 - 15 - بەتلەر) دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى.
- (ئاپتور: ش ئۇ ئار سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشچىسى)

دولانلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

«قوڭغۇز يېگەن دولانلىق» ھەققىدە رىۋايەت

دولانلار ياشىغان رايونلاردا مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان: بۇرۇنقى زاماندا، تەكلىد-ماكاندىكى بىر ئاۋات شەھەردە دولانلار ناھايىتى ئىناق ياشايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، يات ئەلدىن بۇ شەھەرگە زور تاجاۋۇزچى قوشۇن باستۇرۇپ كەپتۇ. شەھەردىكى دولانلار كۈچىنىڭ بېرىچە ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سان جەھەتتىن كۆپ بولغان دۈش-مەنلەر بىلەن كۈچ ئېلىشالماي، چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپتۇ. ئەمما، شەھەرنى دۈش-

مەنلەرگە ئۆز پېتى تاشلاپ بەرگۈسى كەلمەي، ئوت قويۇپ پۈتۈن شەھەرنى كۆيدۈرۈۋېتىپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غە-زەپكە كەلگەن دۈشمەن قوشۇنىنىڭ قوماندانى دولانلارنى پۈتۈنلەي قىرىۋېتىشنى بۇيرۇق قىپتۇ. بۇ ۋاقىتتا قو-مانداننىڭ يېنىدا رەھىمدىل، دانىشمەن بىر لەشكىرى ئىشلار مەسلىھەتچىسى بار ئىكەن، ئۇ كىشى: «شۇنچە گۈزەل شەھەرنى ئوت قويۇپ ئۆرتىۋەتكەن خەلقنىڭ ساق ياكى ساراڭ ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇلاردىن بىرنەچچىنى تۇتۇپ كېلىپ، بىر پەتنۇسقا قارا ئۈجمە، يەنە بىر پەتنۇسقا قوڭغۇز ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قو-يايلى، ئەگەر ئاۋۋال قوڭغۇزنى ئېلىپ يېسە، بۇ خەلق ساراڭ بولغان بولىدۇ، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەيلى، ئەكسىچە ئۈجمىنى ئېلىپ يېسە، ئۇ ھالدا بۇ خەلق ساق ھېسابلىد-نىپ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايلى» دەپ مەسلىھەت

بېرىپتۇ. قوماندان بۇ مەسلىھەتنى قوبۇل كۆرۈپ بىرنەچچە دولاننى تۇتۇپ كەپتۇ ۋە بىر پەتنۇسقا قارا ئۈجمە، يەنە بىر پەتنۇسقا قوڭغۇز ئېلىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. دولانلار بۇنىڭ ھىيلە ئىكەنلىكىنى سېزىپ: «تۇرغىنى تۇرۇپ تۇرسۇن، قاچقىنىنى يەي-لى» دەپ قوڭغۇزنى تۇتۇپ يەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن دولانلارنى «قوڭغۇز يېگەن دولانلار» دەپ ئاتاشقانكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: بۇرۇنقى زاماندا تەكلىماكاندا ئەقىل - پارا-سەتلىك، ئەمگەكچان، ئاقكۆڭۈل بىر قوۋم ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ داخان، پالچىلىرى نا-ھايىتى دانىشمەن بولۇپ، يەر يۈزىدىكى بولغان ۋە بولمىغان ۋەقەلەرگە ئالدىن ھۆكۈم

قىلالايدىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە يات ئەلدىن تاجاۋۇزچى قوشۇنلار كېلىپ بۇ يەردىكى دولانلار بىلەن ئۇرۇشۇپتۇ. دولانلار ئاجىز كېلىپ ئەل بولماقچى بولۇپ بىرەيلەننى قارشى تە- رەپكە ئەۋەتىپتۇ. يات ئەلدىن تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ سانغۇنى بۇ كەل- گەن ئەلچىنى سىناپ باقماقچى بولۇپ بىر پەتنۇسقا قارا ئۈجمە، بىر پەتنۇسقا قوڭغۇز- نى ئېلىپ كېلىپ ئەلچىنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ ۋە: «ئۈجمىنى يېسەڭ ئەل بولغىنىڭ يال- خان، قوڭغۇزنى يېسەڭ ئەل بولغىنىڭ راست» دەپتۇ.

دولانلارنىڭ ئەلچىسى: «ئۈجمە دېگەن جىم تۇرىدىغان نەرسە، قاچان يېسە بولىۋې- رىدۇ. قوڭغۇزلار قېچىپ كېتەلەيدۇ. شۇڭا بۇنى ئاۋۋال يەي.» دەپ قىزىقچىلىق قى- لىپتۇ - دە، قېچىۋاتقان قوڭغۇزلارنى يەردىن تېرىپ ئېلىپ يەپتۇ. يات ئەلدىن باستۇ- رۇپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ قوماندانى دولانلارنىڭ ئەل بولغانلىقىغا ئىشىنىپ، شە- ھەرگە كىرىپتۇ. لېكىن شەھەرگە كىرە - كىرمەيلا مۆكتۈرمە لەشكەرلەرنىڭ ھۇجۇ- مىغا ئۇچراپ ھالاك بولۇشۇپتۇ. پەقەت بىرنەچچە لەشكەرلا قېچىپ كېتىپتۇ. قېچىپ كەتكەن لەشكەرلەر بارغانلا يېرىدە «دولانلارغا چېقىلماڭلار، ئۇلار لولى، رەڭۋاز، قوڭ- غۇز يەيدىغان دولانلار كەن» دەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن دولانلارغا «قوڭغۇز يېگەن دولانلار» دېگەن لەقەم قويۇلۇپ، بۇ لەقەم رىۋايەت بولۇپ ھەممە جايلارغا تارقالغانىكەن. ئېيتىپ بەرگۈچى: مەكىت ناھىيىسىدىن - قادىر ھوشۇر

دولانلارنىڭ «چىراق» ئادىتى ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇرۇنقى زاماندا دولانلار مەركەزلىك ئولتۇراقلىشىپ ياشىغان جايلاردا دولانلار باشقا قەبىلە ۋە يات قوۋملاردىن «چىراق» ئايرىيدىغان ئادەت بار ئى- كەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دولانلارنىڭ ئاقساقلىنىڭ ئۆيىگە يات قوۋملاردىن ئادەم- لەر كېلىپ «چىراق»، «تۈز» سورىغانىكەن. دولانلار مەرد، مېھماندوست، ئاقكۆڭۈل، قولى ئوچۇق، سېخى بولغاچقا ئاقساقال سورىغان نەرسىلەرنى يات قوۋملەرگە بېرىۋې- تىپتۇ. چەت، يىراق جايلاردىن كەلگەن يات قەبىلىلەردىكى كىشىلەر ئاقساقالنىڭ ۋە باشقا دولانلارنىڭ ئۆيىدىن «چىراق»، «تۈز» سوراپ ئېلىپ چىقىپ ئىشلىتىۋېرىپتۇ. ئاقساقالنىڭ دائىم دەشت، جاڭگالغا بېرىپ تۈلكە، توشقان، جەرەن ئوۋلايدىغان ئادە- تى بار ئىكەن. بىرقانچە قېتىم ئوۋغا چىققان بولسىمۇ، ئوۋدا پەقەت ئولجا ئالالماپتۇ. ئاتقان ئوقلىرىمۇ قېيىپ كېتىپ ياۋايى ھايۋانلارغا پەقەت تەگمەيدىكەن. ئوۋدىن قا- تىپ كەلسە ئەتىۋارلىق قىزىنىڭ كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قاپتۇ. ئېغىل - قوتانلىرىدىكى مال - كالىلىرىنىڭمۇ بەزىلىرىدە چەتنەش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈپتۇ. ئاقساقال يۇرتتىكى تېۋىپ، داخان، رەبباللارنى چاقىرتىپ كۆرسىتىپ باققان بولسىمۇ، ئۇلار ھېچقانداق سەۋەبىنى تاپالماپتۇ. ئاقساقالنىڭ بېشى قېتىپ، يېگەن - ئىچكىنى چىرايىغا چىقماي- دىغان، قويغان نەرسىسىنى ئىزدەپ تاپالمايدىغان، ئوسال ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ. يات

قوۋملەرگە «چىراق»، «تۈز» بېرىپ تۇرغان باشقا كىشىلەرنىڭمۇ ئۆيلىرىدە ئاشۇنداق چەتنەش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈپتۇ. بارلىق خەلقنىڭ بېشى قېتىپ بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى تېپىش، چەتنەش ئالامەتلىرىنى تېزىرەك تۈگىتىشكە ئامال ئىزدەشكە كىرىشىپتۇ. لېكىن يۇرت بويىچە ھېچقانداق كىشىنىڭ قۇدرىتى يەتمەپتۇ، ئەقىل ئويلاپ تاپالماپتۇ. ئاقساقال كېچىسى بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە خېزىر ئەلەيھىسسالام ئاقساقالغا بەك كايىپ، ئۇنىڭ يات قەبىلى 1، يات قوۋملەرگە ياخشىچاقلىق قىلىپ، ئۇلارنى يۇرتقا باشلاپ كېلىپ، ئەجدادىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «چىراق» ئادىتىنى بۇزغانلىقىنى، يۇرتىغا شۇ سەۋەبلىك «چىراق» ئارىلىشىپ قالغانلىقىنى، شۇڭا دولانلارنىڭ «چىراق» روھىنىڭ يۇرتتىن چەتنەپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ ۋە دەرھال مازايى - ماشايىخلارغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ئەجدادلار روھىغا ئاتا پەزىلەت - چىراغ ئۆتكۈزۈشنى بۇيرۇپتۇ. ئاقساقال ئۇيغۇردىن ئويغىنىپ چۈش كۆرگەنلىكىنى ھېس قىپتۇ. دەرھال يۇرتتىكى دانىشمەنلەر، ئۆلىما، مويسىپىتلار، ئەلەمدار - قەلەمدارلارنى يىغىپ كېچە كۆرگەن چۈشىنى بايان قىپتۇ ۋە پۈتۈن يۇرت بويىچە ئەجدادلار روھىغا ئاتا پەزىلەت - چىراق ئۆتكۈزۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «چىراق» روھى ئەسلىگە كېلىپ ئەتىۋارلىق قىزىنىڭ كۆزىگە چۈشكەن «ئاق» مۇ يوقاپتۇ. قوتاندىكى چارۋىلارنىڭمۇ «چەتنىشى» تۈگەپتۇ. پۈتۈن يۇرت قايتىدىن شاد - خوراملىققا چۈشۈپ خەلق كۆڭلى ئەمىن تېپىپتۇ.

ئەسلىدە دولانلار قەبىلە بولۇپ، ئورتاق بۇ يەرگە جەم بولۇپ ياشاشنى باشلىغاندىن بۇيان، «چىراق»، «تۈز»، «ئاق پاختا»، «سۈت - قېتىق»، «قىز بالا» قاتارلىقلاردا يات قوۋم، يات قەبىلىلەر بىلەن ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارمايدىكەن. بۇلارنىڭ ئەجدادى، نەسەبى شۇ ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن دولانلارنىڭ ئاقساقىلى دولانلار ياشاۋاتقان جايلاردىكى پۈتكۈل دولان قوۋمىگە ئەجدادلار «روھى» نى داۋاملاشتۇرۇپ يات قوۋمىگە «چىراق»، «تۈز»، «ئاق پاختا»، «سۈت - قېتىق»، «قىز بالا» بەرمەسلىكىنى، «چىراق» ئارىلاشتۇرما سىلىقىنى پەرمان قىلىپتۇ.

يۇرتتا ئاسايىشلىق، تىنچ - ئامانلىق ئەسلىگە كېلىپ «چىراق» روھى كىشىلەرنى بالا - قازادىن ساقلاپتۇ. دولانلار يات قوۋملاردىن «چىراق» ئايرىپ، ئۇلارغا «تۈز»، «ئاق پاختا»، «سۈت - قېتىق» بەرمەيدىغان ۋە يات قوۋملاردىن ئاشۇ نەرسىلەرنى ئۆتنە ئالمايدىغان، باشقىلارغا قىز بەرمەيدىغان ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

بۇ - دولانلارنىڭ پىخسىق، ئىچ تارلىقىدىن ئەمەس، بەلكى «چىراق» ئارىلىشىپ كەتسە بالا - قازا كېلىدۇ، دەپ قارىغانلىقتىن بولغانىكەن. ئېيتىپ بەرگۈچى: مەكىت ناھىيىسىدىن - ئوسمان يۈسۈپ

دولانلارنىڭ «يۇلتۇز ساناش» ئادەتلىرى ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان، دولانلارنىڭ ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىش جەھەتتىكى بىلىملىرى خېلى مول ئىكەن. ئاسترونومىيە ئىلمىدىن

خەۋەردار مۇنەججىملەرمۇ خېلى كۆپ ئىكەن. دولانلار يىراق جايغا سەپەرگە چىقىشتىن بۇرۇن يۇرت ئاقساقاللىرى مۇنەججىملەرنى چاقىرتىپ، «يۇلتۇز كۆرۈش» تە بۇيرۇيدى. كەن. مۇنەججىملەر سەپەرگە چىققۇچىلارغا ياكى توي ئۆتكۈزۈپ، قىز كۆچۈرگۈچىلەر. گە «يۇلتۇز» ھەققىدە كۆرسەتمە بېرىدىكەن. مۇنەججىملەرنىڭ «يۇلتۇز» ھەققىدىكى كۆرسەتمىلىرىنى ئاڭلىماي تۇرۇپ ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن يىراق سەپەرگە چىقمايدى. كەن، ئوۋ - شىكارغىمۇ چىقمايدىكەن ياكى توي - تۆكۈنلەرنىمۇ ئۆتكۈزمەيدىكەن. مۇنەججىملەرنىڭ ئېيتىشىچە، نەس يۇلتۇز ھەپتىنىڭ بىر كۈنى مەشرقتە، بىر كۈنى مەغرپتە، بىر كۈنى «شامالتام» تەرەپتە، بىر كۈنى «كۈن يورۇش» تەرەپتە، يەنە بىر كۈنى ئاسماندا، يەنە بىر كۈنى يەردە بولارمىش. شۇڭا ئۇلار «يۇلتۇز» ساناپ سەپەر. گە چىقىشنى ئادەت قىلىۋالغان ئىكەن.

دولانلار ئائىلىدە پەرزەنتلىرى ياكى ئېغىل - قوتانلاردىكى چارۋىلىرى، ئىت - مۈشۈك، توخۇ - كەپتەرلىرى بىرەر ھادىسىگە ئۇچرىسا ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا نوکچا قادا، ئىسرىق سېلىپ نەزىر - چىراق ئۆتكۈزۈپ كەن. دولانلارنىڭ «نەزىر - چىراق»، «ئىسرىق سېلىش» ئادەتلىرى ھېلىمۇ دولانلار ئولتۇراقلاشقان ئايرىم جايلىرىدا ساقلنىپ كەلمەكتە.

ئېيتىپ بەرگۈچى: مەكىت ناھىيىسىدىن - ئوسمان يۈسۈپ

«تاسقىما»^① دېگەن يۇرت نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەت قىلىنىشىچە، خوجا ھاشىمخان زامانىسىدا «دەرۋىتلىكلەر»^② دولانغا كەل. گەندە، يەكەن دەرياسىنى بويلاپ، دەريا ئېقىنلىرىغا سۇ كىرىپ، سۈيىگە قانغان يەرلەر. گە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىپتۇ. زىرائەتلەر تازا ئوخشاپ مول - ھوسۇللار ئې. لىنىپ، كىشىلەرنى ئىنتايىن خۇشال قىلىپتۇ. يىراق - يېقىندىكىلەر «دەرۋىتلىك. لەر» بىلەن دېھقانچىلىق قوراللىرى، زىرائەت ئۇرۇقلىرى، دېھقانچىلىق قىلىش ئۇ. سۇللىرىنى ئۆز - ئارا ئالماشتۇرۇپ تۇرىدىكەن. «دەرۋىتلىكلەر» ھوسۇللىرىنى يىغىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كېتىشىدىكەن. بىر قىسىملىرى داۋاملىق قېلىپ دېھقانچىلىق قىلىپ يەرلىشىپ قالغانىكەن.

بىر كۈنى خوجا ھاشىمخان يۇرت كېزىپ بىر مەھەللىگە كېلىپ قاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا كىشىلەر قۇم دۆڭ ئۈستىدە قۇمغا تېرىق چېچىپ ئۇنى غەلۋىر، ئۆتكەمە بىلەن تاسقاپ، يەنە چېچىپ، يەنە تاسقاپ بىر ئىشنى تەكرارلاۋەرگەنىكەن. خوجا ھاشىمخان: «بولدى تاسقىما، قۇم بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يەرگە چاچساڭمۇ ئۇرۇق ئۈنۈپ چىقىپ، قۇم تۇپراققا ئارىلىشىپ كېتىدۇ. ئاۋارە بولما» دەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جايغا كەلگەنلەر بۇ يەرنى «تاسقىما» دەپ ئاتىشىپتۇ. «تاس.

① «تاسقىما» - يەكەن ناھىيىسىنىڭ مەكىتكە يېقىن بىر يېزىسىنىڭ نامى.

② «دەرۋىت» - پارىچە سۆز بولۇپ، ئون تۈپ سۆگەتلىك دېگەن مەنىدە.

قىمما» دېگەن جاينىڭ نامى شۇنىڭدىن پەيدا بولغانىكەن. ئېيتىپ بەرگۈچى: مەكىت ناھىيىسىدىن — ئوسمان يۈسۈپ

«چېدىر توغراق»^① دېگەن يۇرت نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەت قىلىنىشىچە، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2 - سۇلتانى ئابدۇرەشىتخان شىكار قىلىش ئۈچۈن پايتەخت يەركەندىن ئاتلىنىپ، يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىدىكى توغراق، يۇلغۇن قاپلاپ كەتكەن ئىپتىدا - ئىي ئورمانلارغا كەپتۇ. كۈندۈزى ئەكرەم ئىسىملىك مەھرىمى ۋە بىرقانچە يۈز نەۋكەر - لىرى بىلەن تۈلكە - توشقان، جەرەن - كېيىك، ياۋا تۇڭگۇزلارنى ئوۋلاپتۇ. كېچىلىرى چېدىر تىكىپ يەرلىكتىكى مۇقامچى، نەغمىچى، سازەندىلەرنى چاقىرتىپ مۇقام، مەش - رەپ قىلىپتۇ.

چېدىر ئەتراپىغا گۈلخانلار يېقىلىپ، بۇ جاي ھەر ئاخشىمى ھېيت - بايرام تۈسىد - گە كىرىپتۇ. ئابدۇرەشىتخاننىڭ شىكاردىكى ماھىرلىقى، جەبدەسلىكى، بولۇپمۇ ياۋايى ھايۋانلارنى ساداقىتىن ئوق ئۈزۈپ دەل جايىغا تەككۈزۈپ ئولجا ئېلىشلىرى خەلق ئارىدا - سىدا داستان بولۇپ تاراپتۇ. سۇلتان ئابدۇرەشىتخان باشلاپ كەلگەن نەۋكەرلەر ۋە ئاتلار كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن توغراقلىق ئىچىگە نەچچە يۈزلىگەن چېدىرلار تىكىلىپ - تۇ. بۇ يەردىكى خەلق خان چۈشكەن چېدىرلارنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن بۇ جاينىڭ ئىسمىنى «چېدىر توغراق» دەپ قويۇپتۇ.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ جاينىڭ ئىسمى خەلق ئارىسىدا «چېدىر توغراق» دەپ ئا - تىلىپتۇ. «چېدىر توغراق» دېگەن يۇرت نامى شۇنىڭدىن قالغانىكەن. ئېيتىپ بەرگۈچى: مەكىت ناھىيىسىدىن — قادىر ھوشۇر

«خانكۆل»^② دېگەن يۇرت نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئابدۇرەشىتخان شىكارغا چىقىپ، دەشت - چۆللەر، باغ - ۋارانلار، ئىدىرلىقلار، ئىپتىدائىي توغراقلىق ئورمانلار ۋە دەريا ئېقىملىرى، كۆپكۆك يىكەنلىك كۆللەرنى ئارىلاپ، ئوۋ قىلىپ ناھايىتى زور ئوۋ غەنىمەتلىرىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇلار «چېدىر توغراق» دېگەن جاينى قونالغۇ قىلىپ، تەكلىماكان قۇملۇ - قىنىڭ ئىچكىرىلىرىگە كىرىپ ئوۋچىلىق قىلىپتۇ ۋە يەر - جاي ناملىرىنى تەكشۈ -

① «چېدىر توغراق» - يەكەن ناھىيىسىدىكى ھازىرقى «ئازاتباغ» يېزىسىنىڭ نامى.

② «خانكۆل» مەكىت ناھىيىسىنىڭ غازكۆل يېزىسىغا تەۋە سۇ ئامبىرىنىڭ نامى.

رۇپتۇ. بىر كۈنى «قۇمۇش مەھەللە» ① گەن جايدا تاساددىپىي ھالدا مەھمۇت ئوتۇنچە - نىڭ ئۆيىگە كىرىپ قېلىپ ئاماننىساخاننى كۆرۈپ ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. قونالغۇسى «چەدىر توغراق» دېگەن جايغا قايتار يولىدا ناھايىتى چوڭ، كۆپكۆك يىكەنلىك، تەبىئىي كۆللەرگە ئۇچراپتۇ. بۇ كۆللەرنىڭ ئەتراپى بۆك - باراقسان قۇمۇشلۇق ۋە يۇلغۇنلۇق بولۇپ، تىزناپ دەرياسىنىڭ بىر تارام ئېقىمى مۇشۇ كۆللەرنىڭ ئىچىدىن ئېقىپ ئۆت - كەچكە كۆل سۈيى ئىنتايىن سۈزۈك ۋە سوغۇق ھەم تاتلىق ئىكەن.

ئابدۇرەشىمتخاننىڭ ئاماننىساخانغا بولغان ئىشقىدىن ۋۇجۇدى، پۈتۈن جىسمى ئوت - تەك لاۋۇلداپ كۆيۈپ، يولدا تەرلەپ پىشىپتۇ. كۆل بويىدا توختاپ، ئەكرەم قاتارلىق مەھرەملىرى بىلەن كۆل سۈيىدە چۈمۈلۈپتۇ. ئابدۇرەشىمتخان سۇ ئۈزۈشكە، سۇ ئاستى - غا شۇڭغۇپ بېلىق تۇتۇشقا ئىنتايىن ماھىر ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەردىكى خەلق ئابدۇرەشىمتخان سۇغا چۈمۈلگەن بۇ كۆلنىڭ نامىنى «خانكۆل» (خان سۇغا چۈ - مۈلگەن كۆل) دەپ ئاتىشىپتۇ. خانكۆل دېگەن يۇرت نامى شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

يەرلىك خەلق سۇلتان ئابدۇرەشىمتخاننىڭ مۇبارەك نامىنى مەڭگۈ ياد ئېتىش ئۈ - چۈن ھازىرمۇ بۇ كۆلنىڭ نامىنى ۋە كۆل بويىدىكى، ئەتراپتىكى يۇرتنى «خانكۆل» دەپ ئاتايدۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: مەكىت ناھىيىسىدىن - قادىر ھوشۇر

«ئوتتۇز كېمە» دېگەن يۇرت نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەت قىلىنىشىچە، جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە جۇڭغارلار لەشكەر تارتىپ، دولانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارغا بېسىپ كىرىپ، دولانلارنى دەھشەتلىك قىرىپ، مال - چارۋىلىرىنى، ئۆي - بىساتلىرىنى، قىز - چوكانلىرىنى بۇلاپ ئوت قويۇپ، باسقۇنچىلىق قىلىپ، ئىنتايىن ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن قىرغىن قىلغانلىقى - تىن يەرلىك خەلق جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپتۇ.

قوزغىلاڭنىڭ دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ دولانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەنكى ئېنىقلىرىغىچە تاراپتۇ. قوزغىلاڭغا بارچۇقتىن ② چىققان ئوسمان قارىقاش، بارات قارىقاش ③، «پىچاق سۇندى» ④ دىن چىققان سۇبھان بىلەن قۇربان ⑤ دېگەن كىشىلەر باشچىلىق قىلىپتۇ.

ئوسمان قارىقاش، بارات قارىقاش ئىسىملىك ئىككى ئاكا - ئۇكا بارچۇق دولانلى -

① «قۇمۇش مەھەللە» مەكىت ناھىيىسىنىڭ غازكۆل يېزىسىغا تەۋە كەنت ئىسمى بولۇپ ئاماننىساخان تۇغۇلغان جاي.

② بارچۇق - مارالبېشىنىڭ قەدىمكى نامى.

③ ئوسمان قارىقاش، بارات قارىقاش ئىبنى ۋاقىتتىكى بارچۇق (مارالبېشى) دىن چىققان بارچۇق دولانلىرىنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىلىرى، قېشى ناھايىتى قويۇق، قاپقارا بولغانلىقى ئۈچۈن قارىقاش (قېشى قارا) دەپ ئاتالغان.

④ «پىچاق سۇندى» - مارالبېشى ناھىيىسىدىكى يۇرت ئىسمى، ھازىر يېزا ئىگىلىك 3 - دېۋىزىيىسى تەۋەلىكىدە.

⑤ سۇبھان بىلەن قۇربان - «پىچاق سۇندى» دېگەن جايدىن چىققان دولانلارنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇن سەركەردىلىرىدىن.

رىنى باشلاپ يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى چەكسىز كەتكەن ئىپتىدائىي توغراق ئورمانلىقىدا جۇڭغارلارغا قارشى كېمە ئۇرۇشى قىلىپتۇ. جۇڭغار قوشۇنلىرى سان جەھەتتىن كۆپ، قورال - ياراق جەھەتتىن خىل بولغاچقا، قوزغىلاڭچى قوشۇن ئاجىز كېلىپ، ئاۋات تەرەپكە چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپ، «پىچاق سۇندى» دېگەن جاي - دىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى سۇبھان بىلەن قۇرباننى ياردەمگە چاقىرتىپ خەۋەر - چى ئەۋەتىپتۇ. سۇبھان بىلەن قۇربان پىچاق سۇندى قوزغىلاڭچىلىرىنى باشلاپ ياردەم - گە كەپتۇ.

قوزغىلاڭچى قوشۇن ئوسمان قارقاش، بارات قارقاش، سۇبھان ۋە قۇربانلارنىڭ باشچىلىقىدا يەكەن دەرياسى بويىدىكى تەبىئىي ئورمانلىق يەر شەكلىدىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلارغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلىپتۇ. نۇرغۇن ياشلار ئىسسىق قانلىرىنى تۆكۈپ، مەرتلەرچە قۇربان بولۇپتۇ ۋە ئۈنتۈلغۇسىز تارىخ قالدۇرۇپتۇ. قوزغىلاڭچى دولانلار باھادىر سەركەردىلەرنىڭ باشچىلىقىدا توغراق ياغاچلىرىنى كېسىپ، كېمە يا - ساپ كېمە جېڭى قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ ياسىغان ياغاچ كېمىلىرىنىڭ سانى 30 غا يەتكە - نىكەن. ئۇرۇشتىن كېيىن يەرلىك خەلق ئوسمان قارقاش، بارات قارقاش، سۇبھان ۋە قۇربانلار باشچىلىقىدىكى دولانلارنىڭ 30 كېمە ئۇرۇشىنى خاتىرىلەپ بۇ جاينىڭ ئىس - مىنى «ئوتتۇز كېمە» دەپ ئاتاپتۇ.

شۇ قېتىمقى جەڭدە جۇڭغارلار دولانلارنى دەھشەتلىك باستۇرۇپتۇ. قوزغىلاڭچى تىنجىتىپ، بۇ جايدا ئۇزۇن مۇددەت پۈت تىرەپ تۇرۇش ئۈچۈن دولانلارنى يۇرتىدىن كۆچۈرۈش ھىيلىسىنى ئىشلىتىپتۇ. نۇرغۇن دولانلارنى يۇرت - ماكانىدىن ئايرىپ، باشقا جايلارغا كۆچۈرۈۋېتىپتۇ. يۇرتتا ئامان قېپقالغان خەلق شۇ قېتىمقى جەڭدە با - تۇرلۇق كۆرسەتكەن ئوسمان قارقاش، بارات قارقاش، سۇبھان، قۇربان قاتارلىق خەلق قەھرىمانلىرىنى داۋاملىق ياد ئېتىپ ئەسلىشىپتۇ ۋە ھېكايە، چۆچەك، داستان، قىس - سەلەرگە قېتىپتۇ. رىۋايەتلەردە سۆزلىنىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەكەن دەريا - سىنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى بۇ جاي «ئوتتۇز كېمە» دەپ ئاتىلىپتۇ. «ئوتتۇز كېمە» دېگەن يۇرت نامى شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىدىن — مەھمەت ئوسمان

تۈيزە تام ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، بۇرۇنقى زاماندا مەكىت ناھىيىسىنىڭ ئەتراپى چەك - سىز كەتكەن توغراقلىق، ئادەم ئۆتكىلى بولمايدىغان چاتقال - يۇلغۇنلۇق ئىكەن.

يولۋاس، شىر، بۆرە، قاپلان قاتارلىق ۋەھشى ياۋايى ھايۋانلار بۇ يەردە ياشايدىكەن. ئۇ ۋەھشى ياۋايىنى قوغداش ى ھايۋانلار ھە دېگەندە بۇ يەردە ياشاۋاتقان خەلقلەرگە ھۇ- جارا كەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا بۇ يەردىكى خەلق ئۆزلىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن توغراق ياغاچلىرىنى قاتار قىلىپ تىزىپ لاڭقا (توساق) ياسايتۇ. بۇ توقۇلما (تويىزە) تامنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى ئىكەن.

كېيىنچە بۇ يەردىكى خەلق ئەقلىنى ئىشلىتىپ توغراق ياغاچلىرىنى ئاستىغا زە- گىندە (چىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن تام ئاستىغا ياتقۇزۇلدىغان چىرايلىق ياغاچ) قى- لىپ تىزىپ، تۆۋرۈكلەرنى توختىتىپ، تۆۋرۈكنىڭ ئۈستىگە سىنجا ياغاچ بېكىتىپ، شاخ - شۈمبىلارنى تۆۋرۈك ئارىلىقىغا قىستۇرۇپ شامالدىن ۋە يىرتقۇچلاردىن پاناھ- لىنىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تۆۋرۈك ئارىلىقىدا توغراق بادىرىلىرى ۋە تال شاخلىرىنى قىستۇرۇپ ياسىغان توقما تام (ياغاچ بادىرىلىرى بىلەن توقۇلغان تام) قىشتا شۇبىرغان سوغۇق قاتتىق بولغان يىللىرى سوغۇققا دالدا بولالماپتۇ.

ياز كەلگەندىن كېيىن ئۇلار تېخىمۇ ئەقىل تېپىپ توغراق بادىرىلىرىنى يېرىپ، تويىزە قىلىپ تاملارنى توقۇپتۇ ۋە لاي ئېتىپ سۇۋاپتۇ، ئۆگزە ئۈستىگە لاي ساپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي «تويىزە تام» ئىجاد بوپتۇ. بۇ تامنىڭ يەر تەۋرەشكە، بوران - چاپقۇنغا، سوغۇققا بولغان چىدامچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئاستى زەي، نەم يەرلەرگە ياسىنىمۇ زەيگە چىداملىق ئىكەن. يەكەن دەرياسىدىن كەلكۈن كېلىپ، سۇ تاشقىن بو- لۇپ ئۆيلەرنى سۇ بېسىۋالسىمۇ ئۆرۈلۈپ چۈشمەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن مەكتەككە يېقىن جايلارغا بۇ ئۆينىڭ داڭقى تاراپ، كىشىلەر ھەر تەرەپتىن كېلىپ بۇ ئۆيلەرنى كۆرۈپ دولان ياغاچچىلىرى، تامچىلىرى، ئۈستىلارنى تەكلىپ قىلىپ «تويىزە تام» ياسىتىدىغان بوپتۇ.

يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى خەلق ئولتۇ- رۇۋاتقان چىداملىق «تويىزە تام» ئۆيلەر شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ياسالغانىكەن. ھازىر بۇ «تويىزە تام» ئۆيلەر تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ دولان بىناكارلىقىدىكى بىر كاتتا ھۈنەر شەكلىنى نامايان قىلىپ، خەلقنىڭ ئامان - ئېسەن تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە قولايلىق يا- رىتىپ بەرمەكتە. مەكتە دولانلىرى «تويىزە تام» ياساشقا ئۈست، خەلق ياخشى كۆرىدى- غان ھۈنەرۋەنلەر، دېگەن رىۋايەت شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: مەكتە ناھىيىسىدىن - ئوسمان يۈسۈپ

يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنى خاتىرىگە ئېلىپ رەتلىگۈچى: مۇتەللىپ سىيىت

(مۇتەللىپ سىيىت: مەكتە ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدە)

يېمەك - ئىچمەك ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

ئافراسىياپ ۋە كاۋاپنىڭ پەيدا بولۇشى

كۈنلەردىن بىر كۈنى ئافراسىياپ بىر قىسىم نەۋكەرلىرىنى ئېلىپ ئوۋغا چىقىپتۇ. ئۇ ئوۋ ئوۋلاپ بىرقانچە كۈن ئۆتۈپ كەتكەندە، كىنى سەزمەي قاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئوزۇقلۇقىمۇ تۈگەپ قاپتۇ. ئۇلار ئوزۇقلۇق ئىزدەپ يۈرگەن ۋاقىتتا دەشتى - باياۋاننىڭ ئىچكىرىسىدە ئىس - تۈتەكلەر ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئافراسىياپ نەۋكەرلىرىنى باشلاپ شۇ تەرەپكە يول ئاپتۇ. بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، بۇ يەردە دەل - دە - رەخلەر كۆيۈپ، ئۇنىڭ ئىچىدە قاپسىلىپ قالغان ھايۋانلارمۇ كۆيۈپ كېتىۋاتقۇدەك. ئافراسىياپ جان قايغۇسىدا يۈگۈرۈپ يۈرگەن بەزى ھايۋانلارنى ئوت قورشاشىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قاپتۇ. چەت جايلاردا بولسا كۆيۈپ ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرى بەك مېزىلىك پۇراپ، دىماغقا ئۇرۇلۇۋاتقۇدەك. قورسىقى بەك ئېچىپ كەتكەن كىشىلەر گۆشلەرنى يەپ بېقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوتتا پىشۇرۇلغان گۆش يېيىش ئادەت بولۇپ قاپتۇ ھەم بۇ «كاۋاپ» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئوسمان قاسىم

ئابدۇللا ۋە تونۇر

قەشقەردە تۇرانشاھ دېگەن كىشى پادىشاھلىق قىلىپ تۇرغان يىللاردا، پادىشاھقا كىيىك گۆشى لازىم بولۇپ قاپتۇ. ۋەزىرلەر مەسلىھەتلىشىپ، ئابدۇللا دېگەن بىر ئوۋ - چىنى كىيىك ئوۋلاپ كېلىشكە تەيىنلەپتۇ. ئابدۇللا ئۆيىگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ جاڭگالغا بارىدىغانلىقىنى خوتۇنىغا ئېيتىپتۇ. خوتۇنى ئېرىنى يولغا سالماق بولۇپ تېز تۇتۇش قىلىپ، قازان ئېسىپتۇ.

ئەسلىدە ئابدۇللانىڭ ئوچىقى كونسراپ كەتكەچكە ئۇنى چىقىپ تاشلىغانىكەن،

ئۇلار بىر ئاز باش قاتۇرۇپ، ھويلىسىدىكى بىر يەرگە ئورەك قېزىپ، بىر ئوچاق ياساپ-
تۇ. بۇ يەر يۇمشاقراق بولغاچقا، توپىسى پەسكە سېيرىلىپ چۈشۈپ، قازان توختىماپ-
تۇ. ئابدۇللا ئىچىش ئۈچۈن تەييارلاپ قويغان تۈزنى لايغا ئارىلاشتۇرۇپ ئوچاقنىڭ ئى-
چىنى سۇۋاپتۇ. تاماقمۇ پىشىپتۇ، قازاننى پەسكە چۈشۈرۈپتۇ. قارىغۇدەك بولسا يايغان
خېمىرنىڭ بىر پارچىسى ئوچاقنىڭ يېنىغا چۈشۈپ، چاپلىشىپ قالغانىكەن. ئۇنى ئې-
لىپ قارىغۇدەك بولسا يۈزى قىزىرىپ، شۇنداق چىرايلىق تۇرغۇدەك، ئۇنى يەپ بېقىپ-
تۇ. تەمى تاتلىق، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك... ئابدۇللاننىڭ خوتۇنى بۇنى كۆرۈپ، ئوچاققا
خېمىر چاپلاپ پىشۇرۇپ، ئابدۇللاننىڭ سەپەرگە چىقىشىغا تەييارلاپ بەرمەكچى بولۇپ
ئىشقا تۇتۇنۇپتۇ.

بۇ ئىشلار بولۇپ ئارىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. پادىشاھنىڭ ياساۋۇللىرى ئا-
بدۇللاننى يولغا سالماق بولۇپ، يول دوقمۇشىدا كۆپ ساقلاپ تاقىتى تاق بولۇپ، ئىزدەپ
ئۆيىگە كەلسە ئۇلار ئوچاققا قاراپ ئولتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ياساۋۇللار ئابدۇللاننى كې-
چىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئوردىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. ۋەزىرلەر كېچىكىپ قىلىش سەۋە-
بىنى سۈرۈشتە قىلسا، ئۇ ئىشنىڭ جەرياننى ئەينەن ئېيتىپ بېرىپتۇ.
بۇنىڭغىچە تېۋىپلار تۇرانشاھقا بېرىش ئۈچۈن كىيىك گۆشىگە بەك تەقەززا بولۇپ
كەتكەنىكەن. ئارىدىكى بۇ ۋەقەلەرنى ئوقۇپ، ئابدۇللاننىڭ ئۆيىدە يېمەكلىككە نېمە بول-
سا شۇنى ئېلىپ كېلىڭلار دەپ بۇيرۇپتۇ. ياساۋۇللار ئابدۇللاننىڭ خوتۇنى ئوچاققا پە-
شۇرغان يېمەكلىكنى ئېلىپ كېلىپتۇ.

ئەسلىدە پادىشاھ ئاغرىپ قالسا تېۋىپلار دەسلەپ كىمگە نېمە بۇيرۇسا شۇنى تېپىپ
كېلىپ، بېرىش كېرەك ئىكەن. شۇنداق قىلغاندا پادىشاھنىڭ كېسىلى شىپا تاپىدىكەن.
ئابدۇللا كىيىك گۆشىنى ئېلىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭغا بۇ خىز-
مەت تاپشۇرۇلغان بولغاچقا، يەنە شۇنىڭغا تەئەللۇق نەرسە تېپىپ كېلىپ، پادىشاھقا
بېرىپتۇ. پادىشاھ بۇ يېمەكلىكنى يەپ كېسىلى ساقىيىپتۇ ھەم بۇ يېمەكلىك ئاغزىغا
بەك تېتىپ كېتىپ ئۇنى قانداق پىشۇرغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلىپتۇ. ئابدۇللا ئىشنىڭ
جەرياننى دەرھال ئېيتىپ بېرىپتۇ. پادىشاھ دەرھال بۇنداق ئوچاقلارنى ھەممە ئائىلە-
لەردە ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چىقىرىپتۇ. شۇندىن كېيىن بۇنداق ئوچاقلار
بارغانسېرى چوڭايتىلىپ، ھازىرقىدەك تونۇر شەكلىگە كېلىپتۇ. تونۇردا پىشۇرۇلغان
بۇ يېمەكلىكنى كىشىلەر ئەتمەك، ھەمەك، نان، دەپ ئاتايدىغان بولۇپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئوسمان قاسىم

چامغۇر ۋە سەۋزىنىڭ داۋا بولۇشى

دەقىيانۇسنىڭ زامانىسىدا ئادەملەر كۆپىيىپ، كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرى تۇتاش - تۇ-
تاش سېلىنىپ، شەھەردىن شەھەرگە ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى بىلەنمۇ بارغىلى بولىدىغان

ھالەتكە كېلىپتۇ. ئادەملەر ھال كۈنى ياخشىلانغاچقا، كەلدى - باردىسى بەك قويۇق بو - لۇپ، ئىجىل - ئىناق بولۇپ كېتىپتۇ. بىر خۇشاللىقنىڭ بىر خاپىلىقى بار دېگەن - دەك، بۇ شەھەردە ئۆپكە كېسىلى تارقىلىپ نۇرغۇن ئادەم جېنىدىن جۇدا بولۇپتۇ. تۈ - مەن دەرياسىنىڭ ئايغىدىكى بىر كۆجۈم مەھەللىدە كۆپچىلىك ئادەم كېسەللىك بىلەن ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ساق قالغانلىرى بولسا ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كېتىپ، پەقەت 90 ياش - لىق بىر بوۋاي بىلەن 80 ياشلىق بىر موماي، يەنى بىر ئائىلە كىشىسى يىراقلارغا كې - تىشكە مادارى قالماي، ياكى جېنى چىقماي ئامان قىلىپ، ھاياتلىق ئۈچۈن تىرىكشىپ - تۇ. ئۇلارمۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغان ۋە قېرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلالماي، يېمەك - ئىچمەكتىن بەك قىيىنلىشىپتۇ. جىگدە - قاقلىرىنى، گىياھلارنى يەپ جان بېقىپتۇ. بۇلارمۇ تۈگەپتۇ. يۇرتنىڭ ئايغىدا بىر ئېتىز كۆكچىلىك قالغان بو - لۇپ، شۇ يەردە بىر قانچە خىل ئۆسۈملۈك ئۆسۈپ تۇرغۇدەك، ھېلىقى بوۋاي، مومايلار بۇ نەرسىلەرنى يەپ بىر مەزگىل جان ساقلاپتۇ، ئاندىن بۇ كۆكتاتلارنىڭ يىلتىزىنى كولاپ چىقىرىپ يەپتۇ. ئارىدىن بىر قانچە ئاي ئۆتۈپ، بۇ چاللارنىڭ كېسەللىرى ساق - يىپ تېتىكلىشىپ قاپتۇ ھەم موماينىڭ ھامىلىدار بولغانلىقى بىلىنىپتۇ. ئاي كۈنى توشۇپ موماي بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ. شۇ تەرىقىدە ئۇلار ئۈچ پەرزەنت كۆرۈپتۇ. دېھقان - چىلىق قىلىپ، يېڭىۋاشتىن ھاياتلىقنى داۋام ئەتكۈزۈپتۇ. بالىلار قوشنا يۇرتلاردىن ئۆيلىنىپ پەرزەنتلىك بولۇپتۇ ھەم ئۇلار بىر جەمەت بولۇپ ئاۋۇپ، يۇرتىنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈپتۇ. بوۋاي بىلەن موماينىڭ كېسەلگە شىپا بولۇپ، ئۆمرىنى ئۇزارتقان نەرسە چامغۇر، پەرزەنتلىك بولۇپ، نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالغۇچى سەۋزە ئىكەن. شۇ - نىڭدىن باشلاپ، بۇ يۇرتتىكى كىشىلەر چامغۇر بىلەن سەۋزىدىن ئايرىلمايدىغان بولۇپ - تۇ. بۇ خەۋەرنى دەقىيانۇس ئاڭلاپ، ھېلىقى بوۋاي بىلەن موماينى كۆپ ئىنئام بىلەن تارتۇقلاپتۇ. چامغۇر بىلەن سەۋزىنى ھەممە ئادەم ئىستېمال قىلىشنى بەلگىلەپتۇ. شۇ - نىڭدىن باشلاپ، بۇ يۇرتتىكى كىشىلەر چامغۇر بىلەن سەۋزە يەيدىغان بولغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: روزىۋانخان مامۇت (قەشقەر كونا شەھەر يېڭى ئۆستەڭ يېزا دۆڭكۆل كەنت)

سوپۇر، مايسىخان ۋە تۇز تاش

يىراق قەدىمكى زاماندا، گۈزەل تۇرپان دىيارىدا، كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى تېرىق - چىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر قىسمى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇ زامانلاردا ھېچكىم يېمەكلىككە تۇز سېلىپ يېيىشنى، يېمەك - ئىچمەككە تۇز سېلىپ يېسە تاتلىق بولىدىغانلىقىنى بىلمەيدىكەن. بىر يىلى ئەتىيازدا سوپۇر، مايسىخان دېگەن بىر جۈپ ئەر - ئايال تاغقا مال پادىلىرىنى ھەيدەپ چىقىپ ئورۇنلىشىپتۇ. ئۇلار پا - دىلارنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، تاماققا ھازىرلىق قىلىپتۇ. مايسىخان ئۆيدە پىشۇرۇلغان

گۆشلىرىنى خورجۇندىن ئېلىپ، ئەتراپتىن سىلىق ۋە تۈز بىر تاشنى تېپىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، تاماق يېيىشكە باشلاپتۇ. سوپۇر گۆشتىن بىر چىشلەم يەپ بېقىپلا: «بۇ گۆش ھەجەپمۇ مەزىلىك بولۇپ كېتىپتۇ» دەپتۇ. مایىسخان بۇ گەپكە ھەيران بولۇپ: «مەن گۆشنى ئۆيدە پىشۇرۇپ ئېلىپ كەلگەن تۇرسام، تەمى ئوخشاش بولماي، قانداقسىگە مەزىلىك بولۇپ كەتسۇن» دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەر: «ئۇنداق بولسا، بۇ يەردە بىر سىرلىق ئىش باردەك تۇرىدۇ، سەن گۆشنى خورجۇندىن ئالغاندىن كېيىن قەيەردە قويغان ئىدىڭ» دەپ سوراپتۇ. مایىسخان گۆش قويۇلغان ھېلىقى تاشنى كۆرسىتىپتۇ ۋە ئۆزىمۇ بىر چىشلەم گۆش ئېلىپ ئاغزىغا سېلىپ تېتىپ بېقىپتۇ، گۆش ھەقىقەتەن تاتلىق تۇرغۇدەك.

بۇ ئەر - ئاياللار يەنە بىر جىراغا يۆتكەلمەك بولۇپ يولغا چىقىدىغان چاغدا بۇ تۈز تاشنى ئېلىۋاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار يەنە ئادىتى بويىچە پىششىق گۆشلەرنى تاشنىڭ ئۈستىگە قويۇپ غىزالىنىپتۇ. بۇ قېتىم گۆش تاتلىق، غىزا بەتتام تۇرغۇدەك. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلار غىزانى تاشقا تەگكۈزۈپ يەپتۇ ھەم شۇ تاشنىڭ ئۇۋاقلىرىنى قازانغا سېلىپ ئاش ئېتىدىغان بولۇپتۇ. ھېلىقى تاشنى دەسلەپ «تۈز تاش» دەپ ئاتىغان ئىكەن، كېيىنچە بۇ ئىش پۈتۈن يۇرتقا تاراپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «تۈز تاش» دېگەن نام «تۈز تاش» دېيىلىدىغان بولۇپتۇ. كىشىلەرنىڭ تامىقىغا تۈز سېلىپ يېيىشى شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

خاتىرىلىگۈچى: مېھرىئاي گايىت

گۈلخان ئانا ۋە گۈلاخما

خوتەننىڭ چىرىيە ناھىيىسىگە تەۋە قەدىمكى بىر يېزا بولۇپ، ئۇ گۈلاخما دەپ ئاتا-تەلىدۇ ۋە ئۇ گۈلخان ئانام دېگەن نامدىن كەلگەن دەپ قارىلىدۇ. كىشىلەر شۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇكى، ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ھازىرقى گۈلاخما يۇرتى بارلىققا كەلگەندە، بۇ جايغا گۈلخان ئانام دېگەن بىر ئايال كېلىپ قېلىپ، بۇ يۇرتنىڭ گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ، بۇ يەردە تۇرۇپ قالغانلىقتىن، بۇ يۇرتنىڭ نامى شۇ ئايالنىڭ ئىسمىدا «گۈلخان» دەپ ئاتىلىپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «گۈلاخما» غا ئۆزگىرىپ قالغان ئىكەن.

بۇ يۇرتقا ئافراسىياپ كەلگەندە، گۈلخان ئانام ئۇنىڭدىن ھال سوراش ئۈچۈن بىر پاتمان (تەخمىنەن 60 چارەك) ئۇندا چوڭ بىر كۆمەچ كۆمۈپ، ئۇنى ئافراسىياپنىڭ ھۈزۈرىغا ئېلىپ كەلگەنىكەن. كۆمەچ دەرۋازىدىن پاتمانلىقى ئۈچۈن، مۇلا-زىملار: «كۆمەچنى پارچىلامدۇق ياكى دەرۋازىنى بۇزادۇق؟» دەپ سورىغاندا «كۆمەچ پۈتۈن پېتى ئېلىپ كىرىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈلۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دەرۋازا بۇزۇلۇپ، كۆمەچ پۈتۈن ھالىتىدە ئېلىپ كىرىلىپتۇ. كۆمەچنىڭ چوڭلۇقىدىن ھەيران بولغان

ئافراسىياپ كۆمەچى ئايال گۈلخانغا ئاپىرىن ئېيتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئايالنىڭ نامى ئەتراپقا پۇر كېتىپتۇ. يۇرتنىڭ نامىمۇ شۇ ئايالنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىكەن. بۇ رىۋايەتنى مۇھەممەتتوختى ئەھمەد تەمىنلىگەن.

قۇربان دېھقان ۋە مۇسەللەس

قەدىمكى زاماندا قۇربان دېگەن بىر دېھقان ئۆتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ يىراق بىر جايدا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بار بولۇپ، بىر كۈنى ئۇلارنى ئۈزۈم يەپ كېتىشكە تەكلىپ قىلىپتۇ. تۇغقانلىرى بارمىز، دەپ ئېيتىپ بېرىپتۇ - يۇ، ۋاقتىدا كېلەلمەپتۇ. سوغۇق چۈشۈپ، مېۋىلەرگە ئۈششۈك تېگىپتۇ. بۇ چاغدا دېھقان ئۈزۈملىرىنى ئۈزۈپ ئېلىپ كېرىپ قويسا، ئۆيدىمۇ بۇزۇلۇشقا باشلاپتۇ. ئاخىرى ئۈزۈمنى سىقىپ، سۈيىگە بولسىمۇ ئۇ ئېغىز تەگسۇن، دەپ قاينىتىپ قاچىغا ئېلىپ قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، 40 كۈندىن كېيىن مېھمانلىرى كېلىپتۇ. بۇ چاغدا دېھقان مېھمانلىرىغا «سېلىرنى ئېغىز تېگەرمىكىن دەپ ئۈزۈم ساقلىسام كېلەلمىدىڭلار، ئەمدى سۈيىنى بولسىمۇ تېتىپ كۆرۈڭلار» دەپ بىر پىيالىدىن قويۇپ بەرگەنىكەن، بىردەمدىن كېيىن ئىچكەنلەرنىڭ ھەممىسى مەست بولۇپ، كۆڭۈللىرى يايىراپ، مەجەزلىرى سوزۇلۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۈزۈمنى سىقىپ، سۈيىنى قاينىتىپ ئېلىپ، 40 كۈندىن كېيىن ئىچىشنى ئادەت قىلىپ كەپتۇ.

بۇ رىۋايەتنى مۇھەممەد ئوسمان تەمىنلىگەن.

ئامانتۇر ۋە ياڭاق

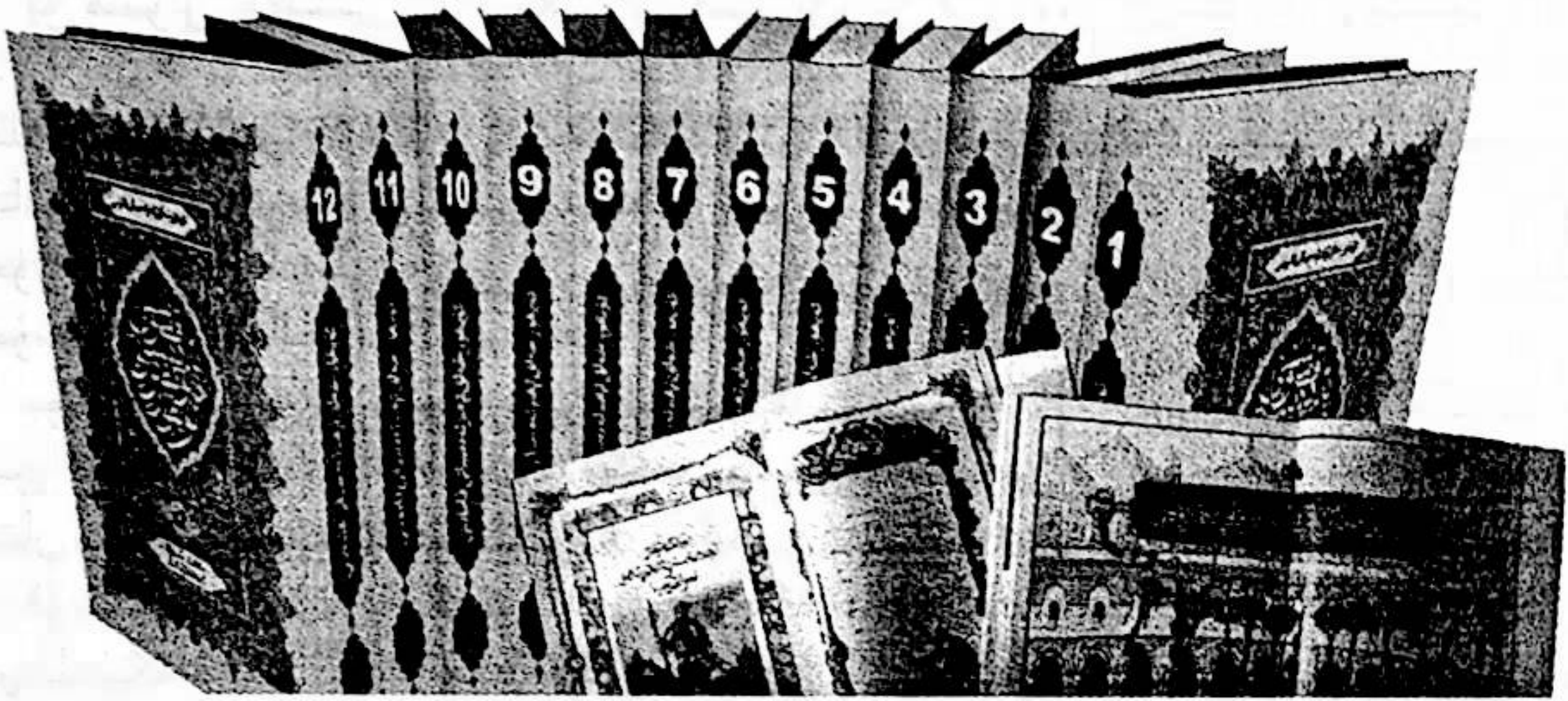
قاغىلىق ياڭىقى ئەڭ بۇرۇن قارا قۇرۇم تېغى باغرىدا بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى ئۇدۇن (خوتەن) بەگلىكىدە ئامانتۇر ئىسىملىك بىر يىگىت ئۆتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ ئانىسى جاھانغا مەشھۇر گىلەم ئۈستىسى ئىكەن. شاھ ئۇنىڭ ھۈنرىنى باشقىلارغا ئۆگىتىشكە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. بىراق ئامانتۇرنىڭ ئانىسى قېرىپ كېسەلچان بولۇپ قاپتۇ، تېۋىپلار تەكشۈرۈپ، قارا قۇرۇمدىكى خاسىيەتلىك مېۋىنى ئېلىپ كېلىپ يېگۈزسە ساقىيىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ، شاھ پەرمان چۈشۈرۈپ، شۇ مېۋىنى ئېلىپ كەلگۈچىلەرگە يۇقىرى ئىنئام ئاتا قىلىدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ. جەسۇر ئامانتۇر دەھشەتلىك خېلىمخەتەرلەرنى يېڭىپ مېۋىنى ئېلىپ كېلىپ، ئانىسىغا يېگۈزۈپتۇ. بۇ خاسىيەتلىك مېۋە دەل ھازىرقى ياڭاق ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ياڭاق قاغىلىققا ماكانلاشقانىكەن.

بۇ رىۋايەتنى مۇختار مامۇت مۇھەممەد تەمىنلىگەن.

يۇقىرىقى رىۋايەتلەرنى رەتلەپ تەييارلىغۇچى: غەيرەتجان ئوسمان، (غەيرەتجان ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتوتىدا، پروفېسسور)

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى

پاتىگۈل مەجىت

تارىختىن بۇيان خەلقىمىز ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى خىلمۇ - خىل ئۆزگىرىشلەر -
نى، بەختىيار ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشىنى، ئارزۇ - ئۈمىدلىرىنى، خۇشاللىق، قايغۇ -
سىنى، دۈشمەنلىرىگە بولغان ئۆچمەنلىكىنى ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىقىمۇ ئىپادىلەپ
كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى، مول
تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى، ئىلىم - ھېكمەت جۇغلانمىلىرى، چوڭقۇر
پەلسەپىۋىي پىكىرلىرى، قانۇن - تۈزۈملىرى، دىنىي ئېتىقادلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرى -
رى، پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تىل بايلىقىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئۈندە -
ۋېرسال بىلىم قامۇسىدۇر.

دۇنيا مىقياسىدا فولكلور قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئۇيغۇرلار
ئۆزىنىڭ تارىخى، دىنى، دۇنيا قارىشى، تۇرمۇشى ۋە مىللىي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىل -
لىشتا يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئانىسى بولغان بۇ قىممەتلىك مەدەنىيەت بايلىقلىرىمىز -
نىڭ مول ماتېرىيال مەنبەسى ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇپ يەتتى. بۇ قىممەت -
لىك مەدەنىيەت بايلىقىمىزغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنىڭ خەلقىنىڭ مەنۋىي تۇرمۇشى -
نى بېيىتىش، ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش، مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى

تەڭداشسىز رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن مىللەتلەر نەشرىياتى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بۈگۈنكى كۈندە، ئۇيغۇرلارنىڭ زور ھەجىملىك بەدىئىي مىراسى «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» نى خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى.

12 مىليون خەتلىك، زور ھەجىملىك بۇ قامۇس، ئۇيغۇر 12 مۇقامىدىن ئىبارەت ئالەمشۇمۇل مۇزىكا قامۇسى بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ تارىخىي ئۇ-زۇن، مەدەنىيەت بايلىقى مول، بەدىئىي تالانتى ۋە ئەقىل - پاراسىتى يۈكسەك خەلق ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ قايىل قىلارلىق ھالدا دەلىللەپ بەردى.

بۇ قامۇس جەمئىي 12 تومدىن تەركىپ تاپقان. 1 - توم: ئەپسانە - رىۋايەتلەر؛ 2 - ، 3 - ، 4 - ، 5 - توم: چۆچەك؛ 6 - توم: لەتىپە - چاقچاقلار؛ 7 - توم: ماقال - تەم-سىللەر، مەسەللەر؛ 8 - ، 9 - توم: داستانلار؛ 10 - توم ۋە 11 - تومنىڭ بىر قىسمى: قوشاقلار؛ 11 - تومنىڭ ئاخىرى: خەلق ئويۇنلىرى، تېپىشماقلار ۋە لاپلار. 12 - توم: ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تۆھپىكارلىرى ۋە باشقا قوشۇمچە ماتېرىياللاردىن ئىبارەت.

بۇ قامۇسقا 250 ئەپسانە - رىۋايەت، 341 چۆچەك، 746 لەتىپە، 9 مىڭ كۆپلەپتە يېقىن قوشاق، 614 چاقچاق، 10 مىڭغا يېقىن ماقال - تەمسىل، 85 مەسەل، 31 داستان، 116 ئويۇن، 41 لاپ كىرگۈزۈلگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، تارىختىن بېرى چۆچەك، ئەپسانە - رىۋايەت، داستانلارنى توپلاش-قا، رەتلەشكە قاتناشقان تۆھپىكارلىرىمىزدىن 4667 نەپىرى تونۇشتۇرۇلدى ياكى ئىسمى ئاتا پۈتۈلدى.

«ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى» گەرچە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەق ئۆزى بولمى-سىمۇ، لېكىن ئۇ فولكلور بايلىقىمىزنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغاچقا، تەتقىقات قىممىتى نەزەردە تۇتۇلۇپ قامۇسقا كىرگۈزۈلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يەنە بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى، بۇ قامۇسنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى رەسىم، رەڭلىك سۈرەت، نەقىش، بېزەك ۋە ھۆسنخەت ئىگىلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلق سەنئىتى نامايەن قىلىندى، يەنە بىر تەرەپتىن قامۇسنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەزكۇر قامۇسنىڭ ئەڭ ئاخىرىغا «ئۇيغۇر ئەنئەنىۋىي كىيىملىرى» دىن بىر قىسىم ئۆلگىلەر بېرىلدى.

«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى ھاياتىدىكى زور قۇرۇلۇش. بۇ قامۇس مىللىتىمىزنىڭ روھنامىسى، مەدەنىيەت خەزىنىسى، ئەخلاق دەرسلىكى، ئانا تىل مەكتىپى. تارىختىن بۇيان ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، ئەۋلاد-تىن ئەۋلادقا يادلىنىپ، بۈگۈنكىدەك زور قامۇس بولۇپ پۈتۈلگەن بۇ ئاتا مىراس بۈيۈك ئەسەر خەلقىمىزگە مەڭگۈلۈك يادنامە بولغاي.

(ئاپتور: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات

پەرىدە ئەمىن

ئىلاۋە: جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى — مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مەملىكەت-

لىك 4 - نۆۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى

2006 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى خۇنەن

ئۆلكىسىنىڭ چاڭشا شەھىرىدە ئېچىلدى. يە-

غىنغا مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كې-

مىشى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيە-

سى، دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى،

بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، مەركىزىي مىللەتلەر

تەرجىمە ئىدارىسى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۈن-

ۋېرسىتېتى، جۇڭگو ئىسلام دىنى جەمئىيىتى،

مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى، جۇڭگو

يازغۇچىلار جەمئىيىتى، جۇڭگو مىللەتلەر رەسمىلىك ژۇرنىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى،

شىنجاڭنىڭ بېيجىڭدىكى ئىش بېجىرىش ئورنى، جياڭسۇ ئۆلكە لى ياڭ شەھەرلىك مە-

دەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتى، خۇنەن ئۆلكىلىك ئىجتىمائىي پەنلەر

ئاكادېمىيىسى، خۇنەن ئۆلكىلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، خۇنەن ئۆلكە چاڭدې

شەھەرلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، تاۋيۈەن ناھىيىلىك مىللەتلەر - دىن ئىش-

لىرى كومىتېتى، فېڭشۇ ئۇيغۇر - خۇيزۇ يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى، فېڭشۇ ئۇيغۇر

- خۇيزۇ يېزىلىق مەسچىت ھەيئەتلىكى، غەربىي شىمال مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، ش

ئۇ ئار مەدەنىيەت نازارىتى، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى، شىنجاڭ ئىجتى-

مائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، تەزكىرىچىلىك كومىتېتى، خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەت-

چىلەر ئىشخانىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، شىنجاڭ مۇ-

زىي، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ

ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى، ئاخبارات - نەشرىيات ئىدارىسى،

شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، مىللەتلەر - دىن ئىشلىرى كومىتېتى قەدىمكى

ئەسەرلەر ئىشخانىسى، ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى، ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى،

قۇمۇل ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى، قۇمۇل گېزىتى، كروران ژۇرنىلى،

ئاقسۇ ئەدەبىياتى ژۇرنىلى، قىزىلسۇ ئوبلاستلىق كۆرگەزمىخانا، ئاتۇش شەھەرلىك مە-

دەنئىيەت سارىيى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مىللەتلەر - دىن ئىشلىرى كومىتېتى قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ساياھەت ئىدارىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزېي، قەشقەر سىياسىي مەكتىپى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، مارالبېشى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش، مەكىت ناھىيىلىك مەدەنىيەت - تەنتەربىيە - رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، مەكىت ناھىيىلىك كۈتۈپخانا، يەكەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى، يېڭىسار ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ، خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى، يېڭى قاشتېشى ژۇرنىلى، كېرىيە ناھىيىلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلار ۋە ھەر ساھەدىن بولۇپ 114 نەپەر كىشى قاتناشتى. يىغىنغا جەمئىيەتنىڭ دائىمىي مۇئاۋىن رەئىسى، باش كاتىپى تۇرۇپ بارات ئەپەندى رىياسەتچىلىك قىلدى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل ئەھمەد، مەملىكەتلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئابلەت ئابدۇرېشىت ۋە سەيپىدىن ئەزىزى ئەپەندىنىڭ رەپىقىسى، جەمئىيەتنىڭ مەسلىھەتچىسى ئايىم ئەزىزى خانىمنىڭ تەبرىك تېلېگراممىسى ئوقۇپ ئۆتۈلدى. جەمئىيەتنىڭ رەئىسى تەۋەككۈل تىلىۋالدى جەمئىيەتنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات بەردى. خۇنەن ئۆلكىلىك ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ سېكرېتارى، باشلىقى جۇ يۇجى ئەپەندى تەبرىك سۆزى قىلدى. خۇنەن ئۆلكىلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ دېجىن خۇنەننىڭ مىللەتلەر خىزمىتىدىن دوكلات بەردى. خۇنەن ئۆلكىسى تاۋيۈەن ناھىيىسى فېڭشۇ ئۇيغۇر - خۇيزۇ يېزىسىنىڭ باشلىقى جىيەن جىڭخوڭ (ئۈي-غۇر) خانىم خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچە بەردى.

يىغىن «جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخ - مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، گۈللەندۈرۈش ۋە يېڭىلىق يارىتىش» تېمىسىدىكى مۇھاكىمە يىغىنى بولۇپ، مۇشۇ تېمىنى چۆرىدىگەن ئاساستىكى 100 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە تاپشۇرۇۋېلىندى. تۇنجى كۈنلا تارىخ، تىل - يېزىق ۋە ئۆرپ - ئادەتتىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇپپا بويىچە ماقالىلەر ئوقۇلۇپ، قويۇق ئىلمىي كەيپىيات، چوڭقۇر مۇلاھىزىلەر ئىچىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى. «شىۋېتسىيىدە ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى توغرىسىدا» قاتارلىق 10 پارچە ماقالىنىڭ ئاپتورى مۇكاپاتلاندى. يىغىن قاتناشچىلىرىنىڭ سانى كۆپ، ماقالىلەرنىڭ سۈپىتى يۇقىرى، چېتىلىش دائىرىسى كەڭرى بولۇش بىلەن، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى نامايان قىلدى. يىغىن بىر كۈن داۋاملىشىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملاندى.

يىغىن ئەھلى 17 -، 18 - ماي كۈنلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىككىنچى ئانا يۇرتى»

بولغان تاۋيۈەن ناھىيىسى فېڭشۈ يېزىسىدا فېڭشۈ ئۇيغۇر - خۇيزۇ مەسچىتى، ئۇيغۇر - خۇيزۇ مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى، مۇسۇلمانچە يېمەك - ئىچمەك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ۋە مەشھۇر تارىخشۇناس، ماركسىزمچى جىيەن بوزەن ئەپەندىنىڭ قەبرىدى. گاھىنى زىيارەت قىلدى. ئۇيغۇر دېھقان ۋەكىللىرى بىلەن قىزغىن سۆھبەتتە بولدى. مەشھۇر سەيلىگاھلارنى، خاتىرە ئورۇنلىرىنى، جۈملىدىن داھى ماۋزېدۇڭ، لىيۇ شاۋ - چىلارنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆي - ماكانلىرى، خاتىرە سارايللىرىنى كەڭ - كۈشادە ئېكىسكۇرسىيە قىلدى. بۇ قېتىمقى زىيارەت، ئېكىسكۇرسىيە داۋامىدا خۇنەننىڭ ھەر ساھەدىكى ئەھۋالى، بولۇپمۇ فېڭشۈ يېزىسىدىكى خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى ۋە بۇ - گۈنكى ھالىتى ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئىگە بولدى ۋە ھەمكارلىق پىلانلىرىنى، پايدىلىق تەكلىپ - پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىز يىغىندا ۋە زىيارەتلەردە قىزغىن سۆھبەت تېمىسى بولغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ھالىتى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بېرىش مەقسىتىدە، مەزكۇر ماقالىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۈندۈق.

* * *

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن خۇنەن ئۆلكىسى تاۋيۈەن ناھىيىسىنىڭ فېڭشۈ ئۆيى - غۇر - خۇيزۇ يېزىسىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. پۈتۈن يېزىنىڭ كۆلىمى 58.95 كۋادرات كىلومېتىر، 23 كەنتكە ئايرىلغان. ئومۇمىي نوپۇسى 30411 نەپەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 7688 نەپەر، خۇيزۇلار 2316 نەپەر. بۇ يېزىنى شىنجاڭدىن قالسىلا ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىككىنچى ئانا يۇرتى» دېيىشكە بولىدۇ. مەشھۇر تارىخشۇناس، ماركسىزمچى مەرھۇم جىيەن بوزەن ئەپەندىمۇ دەل مۇشۇ يېزىدا دۇنياغا كەلگەن. تارىخىي مەلۇماتلاردا خاتىرىلىنىشىچە، خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئانا ماكانى تاۋيۈەن بولماستىن، بەلكى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىدىكى قوچۇ (ئىدىقۇت) خانلىقى - ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق يۇرتلىرى ئىدى. كەن. مىلادىيە 1227 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ قول ئاستىدىكى بىر بۆلۈك ئىسلام قوشۇنىنىڭ سانغۇنى بولغان قالى (خەنزۇچە 哈勒) دەپ ئېلىنغان، تەرجىمىسى تېخى بىر - لىككە كەلمىدى) - ئىلگىرى ئىدىقۇت خانىدانلىقى ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ سەركەردىسى بولغان - قوشۇننى باشلاپ ئىلگىرى - ئاخىر تاڭغۇتلارغا ھۇجۇم قىلىپ ھازىرقى گەنسۇ، نىڭشيا تەرەپلەرنى ئىشغال قىلغان. مۇشۇ تۆھپىسىگە يارىشا قالىنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ يۈەن سۇلالىسى زامانىسىدا ئىزچىل ئەمەل تۇتۇپ كەلگەن.

مىلادىيە 14 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يۈەن سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، مىڭ سۇلالىسى تارىخ سەھنىسىگە چىققاندا، مىڭ تەيزۇ جۇ يۈەنجاڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، جەنۇبتىكى توپىلاڭنى تىنچىتىش، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى

مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، قالىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن پايدىلانماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى قالى باشى (八十.哈勒) نى باش تۇتۇقلۇققا تەيىنلىگەن. قالى باشى لەشكەر باشلاپ جەنۇبىنى تىنجىتىپ، خۇنەننى ئىشغال قىلغان. مىڭ تەيزۇ جۇ يۆەنجاڭ ئۇنىڭ تۆھپىسىنى تارتۇقلاش ئۈچۈن، 1375 - يىلى ئۇنىڭغا «جەنۇبىنى تىنجىتىقۇچى سانغۇن» ھەم «ۋەلىئەھدى مۇشاۋۋۇر» ئۇنۋانىنى بەرگەن ھەمدە «باشى» (八十) نامىنى باشى (八十) نامىغا ئۆزگەرتكەن شۇنداقلا قالى دۈشمەننى قاچا بىلەن قىرقىغاندەك يوقاتقانلىقى (بۇ مەنە خەنزۇچىدا 剪除 دېگەن ئىككى خەت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) ئۈچۈن ئۇنىڭغا جيەن (剪) فامىلىسىنى ئىنئام قىلدى. قوشۇن خۇنەن، گۇاڭدۇڭ، يۈننەن ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، جيەن باشى (剪八十) تاۋيۈەن فېڭشۇغا جايلىشىپ، بارگاھ قۇرغان. بۇ بارگاھمۇ «قالى بارگاھى» (哈旗营) دەپ ئاتالغان.

خۇڭخۇونىڭ 22 - يىلى (مىلادىيە 1389 - يىلى)، باشى (八十) جەنۇبىنى تىنجىتە - قاندىن كېيىن، جەنۇب جەڭ مەيدانىدا ۋاپات بولغان. ئوغلى بەيجۇ (بەيقۇت) دادىسىنىڭ ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، خۇنەن، گۇاڭدۇڭ، يۈننەن، گۇيجۇ تەرەپلەرنى بويسۇندۇرغان. بەيجۇ (بەيقۇت) مۇ كاتتا خىزمەتلەرنى كۆرسىتىپ، بەختكە قارشى يۈننەن جەڭ مەيدانىدا ۋاپات بولغان. ئاتا - بالا ئىككىلىسى چاڭدې (常德) شەرقىي قوۋۇقى سىرتىدىكى خۇاڭ لۇڭگاڭ (كېيىنچە تاۋيۈەن فېڭشۇدىكى جيەن جەمە - تى ئائىلىسىگە كۆچۈرۈلگەن) غا دەپنە قىلىنغان. بەيجۇنىڭ چوڭ ئوغلى چاڭپۇ (常蒲) ئەمەلدارلار بولۇشىنى خالىماي، ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىپ، شىنجاڭغا قايتقان. جۇ خۇڭخۇو قالى ئاتا - بالىنىڭ توپىلاڭىنى تىنجىتىشتىكى تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، جيەن بارگاھىنى خۇنەن تاۋيۈەندىكى فېڭشۇ يېزىسىغا (بۈگۈنكى تاۋيۈەن ناھىيىسى فېڭشۇ ئۇيغۇر - خۇيزۇ يېزىسى) ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە «سادىق ئەزىمەتلەر سارىيى»، «دىيانەتخانا»، «جەنۇبىنى تىنجىتىش قەسىرى»، «تەپسىرخانا» قۇرۇش قاتارلىق شەكىل - لەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۋار تۆھپىلىرىنى ياد ئېتىپ تۇرغان. جۇ يۆەنجاڭنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان «جەنۇبىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگۈچى» دېگەن بېغىشلىمىسى ئالتۇن پىلاكاتقا ئېسىلىپ، ئۇلارنىڭ تۆھپە - خاتىرىلىرىنىڭ شەرەپلىك يادنامىسى بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن قالى باشلاپ كەلگەن ئىسلام قوشۇنى مۇشۇ ئەتراپقا ئولتۇراق - لىشىپ، تاۋيۈەندە مۇقىم ماكان تۇتقان. بۇ ماكاندا دېھقانچىلىق، سودا - سېتىق، قەلەمدارلىق ۋە ئەلەمدارلىق بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ھازىرغا قەدەر 26 ئەۋلاد ياشاپ، 8 مىڭ نوپۇسقا يەتكەن.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تاۋيۈەن ئەتراپىدا مۇقىم ماكانلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرۈۋات - قانلىقىغا ئالتە يۈز يىلدىن ئاشتى. بۇ تارىخىي جەرياندا ئۇلارنىڭ گۈللەنگەن، خارابلاشقان، ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتنى باشتىن كەچۈرگەن چاغلىرى بولدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككىنچى يۇرتى» ھەر دەرىجىلىك

پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىگە نائىل بولدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر - خۇيزۇ يېزىسى قۇرۇلغان 20 يىل مابەينىدە كۆپ قېتىم پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى، ئەرەب دۆلەتلىرىدىكى زاتلارنى ۋە باشقا ئۆلكە، شەھەر رەھبەرلىرى ۋە مۇسۇلمان قېرىنداشلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى.

پۈتۈن يېزىنىڭ 2005 - يىللىق مىللىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 540 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 2907 يۈەن ئەتراپىدا بولدى. ھازىر يېزىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ئاساسەن مۇنداق:

1. مىللەتلەر سىياسىتى ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەلىيلەشتى. دېھقانلار يېزا ئىگىلىك بېجىنىڭ يېرىمىنىلا تۆلەشتەك ئېتىبار سىياسەتتىن بەھرىمەن بولدى. يېزىنىڭ باشلىقلىقىنى ئىزچىل مىللىي كادىرلار ئۈستىگە ئېلىپ كەلدى. ئۇيغۇر كادىر ۋە خىزمەتچى خادىملار مۇقىم تۇرمۇش ياردەم پۇلىغا ئېرىشتى. مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھاندا ئون نومۇر ياكى يىگىرمە نومۇرلۇق ئېتىبارغا ئېرىشىپ كەلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ۋە دىنىي ئېتىقادىغا ئىزچىل ھۆرمەت قىلىنىپ، مۇسۇلمانچە ئاشخانا، رېستورانلار تەسىس قىلىنىپ، مۇسۇلمانچە يېمەك - ئىچمەكلەر بازىرى ئېچىلدى. مىللىي رايوندىكى كارخانىلار ئالدىنقى قەرز ئالالايدىغان بولدى.

2. مىللىي ئىگىلىك ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدى. نۇرغۇن ئەلا سۈپەتلىك بۇغداي بازىلىرى بارلىققا كەلتۈرۈلدى. ئۈزۈمچىلىك بازىسىنىڭ كۆلىمى 300 مودىن ئاشتى. يىلىغا 8 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق قوي سويىدىغان مۇسۇلمانلار قۇشخانىسى قۇرۇلدى. ھازىر مىللىي ساياھەت، ئۆرپ - ئادەت، ئىستراھەت كوچىسى، قوي بازىرى، يېمەك - ئىچمەك، كۆڭۈل ئېچىش بىر گەۋدىلەشكەن مىللىي كوچىلارنى قۇرۇش خىزمىتى باشلانماقتا.

3. ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى تېزلىتىلدى. يېڭىدىن ئون كىلومېتىردىن ئارتۇق تاشيول ياتقۇزۇلۇپ، ئاسفالىتلاشتۇرۇش كۆلىمى 43 كىلومېتىرغا يەتكۈزۈلدى. توك تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلغاندىن باشقا، كۆچمە خەۋەرلىشىش، بىرلەشمە خەۋەرلىشىش مۇنارىدىن بىرى ئورنىتىلدى. 4700 ئائىلىگە تېلېفون ئورنىتىلدى.

4. پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە ئىشلىرى جۇش ئۈرۈپ راۋاجلاندى. مەزكۇر يېزا پەننى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى نەمۇنىلىك يېزا بولۇپ، مائارىپتىكى «ئىككى ئاساسەن» ئۆلچىمىگە يەتكەن. ھازىر يېزىدا ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن بىرى، مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتىن بىرى، كەنت دەرىجىلىك باشلانغۇچتىن سەككىزى بار. ئوتتۇرا، باشلانغۇچ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 3175، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سانى 225 كە، ئوتتۇرا - باشلانغۇچقا كىرىش نىسبىتى، ئۆزلەش نىسبىتى %100 گە يەتتى. ئوقۇتۇش سۈپىتى يۇقىرى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك ئولىمپىك ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە زېھىن سىناش مۇسابىقىلىرىدا نۇرغۇن قېتىم مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

پاتقا ئېرىشكەنلىكى، بولۇپمۇ ئۈچ ئوقۇغۇچىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا، چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىغا قوبۇل قىلىنغانلىقى بۇنىڭ ئەمەلىي ئىسپاتى. مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرى تولۇق، سىملىق تېلېۋىزىيە نۇر كابىل قۇرۇلۇشى ئوڭۇشلۇق تاماملىنىپ، سىملىق تېلېۋىزىيە ئورناتقانلار 300 دىن ئاشتى. تېلېۋىزىيە قانىلى 30 غا يەتكۈزۈلدى. مىللىي شىپاخانىدەكى دوختۇر 10 نەپەر، سېسترا 7 نەپەر. دوختۇرخانىغا غەرب تېبابىتى ئىچكى بۆلۈمى، تاشقى بۆلۈمى، جۇڭىي بۆلۈمى، ئاياللار بۆلۈمى، ئېغىز بوشلۇقى بۆلۈمى، تەكشۈرۈش بۆلۈمى، ئامبولاتورىيە بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنغان. بالىنىستتا 12 كارىۋات بار. يېڭىدىن يەنە بىر ئاممىۋى سەھىيە باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى.

5. ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسى پەيدىنپەي شەكىللەندى. 2005 - يىلى يا-شانغانلار ساناتورىيىسى يېڭىدىن قۇرۇلۇپ كارىۋات 80 گە يەتكۈزۈلدى. قىيىنچىلىقى بار، ئاغرىق - سىلاق، يېتىم - يېسىر كىشىلەرگە ئاجرىتىلغان پۇل 21 تۈمەن سوممىدىن ئاشتى.

6. مەدەنىيەتلىك يېزا ئوبرازى كىشىلەرنىڭ قەلبىگە سىڭىشكە باشلىدى. كۆپ مەزمۇنلۇق مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى، مەسىلەن، «يېزىدىكى كەچلىك سۆھبەت»، «5 تە ياخشى پېشقەدەم» نى باھالاش قاتارلىقلار ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. 2005 - يىلى مەزكۇر يېزىدا بىر مەيدان دېھقانلار تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. 120 دىن ئارتۇق دېھقان تەنھەرىكەتچى ئوما ئورۇش، ئارغامچا تارتىش قاتارلىق تۈرلەردە مۇسابىقىلىشىپ، ئۆزىنىڭ كارامىتىنى نامايان قىلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىككىنچى ئانا يۇرتى» دىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان، ھەممىسى دېگۈدەك «جىيەن» فامىلىسىنى قوللىنىدىغان خۇنەن ئۇيغۇرلىرى گەرچە ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى پۈتۈنلەي ئۈنتۈپ، ئەسلى ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئاساسەن يوقىتىپ ياشاۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ «بىرىنچى ئانا يۇرتى» نى دائىم كۆرگۈسى كېلىدۇ، قېرىنداشلىرىنىڭ ھىدىنى پۇرىغىسى كېلىدۇ، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت، ئانا تىلىنى ياد ئېتىدۇ.

ئىشىنىمىزكى، خۇنەن ئۇيغۇرلىرى مەملىكىتىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر، جۈملىدىن «بىرىنچى ئانا يۇرتى» دىكى قېرىنداشلىرى بىلەن باردى - كەلدىنى قولى يۇقىلاشتۇرۇپ، مەدەنىيەت، مائارىپ ھەمكارلىقىنى يولغا قويۇپ ۋە كۈچەيتىپ، ۋەتەننىڭ پارلاق ئەتىسىنى بىرلىكتە يارىتىدۇ!

[بۇ ماقالە 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ چاڭشا شەھىرىدە ئېچىلغان جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 4 - قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى جىيەن جىڭخۇاڭ خانىم (تاۋيۈەن ناھىيە فېڭشۇ ئۇيغۇر - خۇيزۇ يېزىسىنىڭ يېزا باشلىقى) سۆزلىگەن لېكسىيىگە ئاساسەن تەييارلاندى.]
(ئاپتور: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى «بۇلاق» ژۇرنىلىدا، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكەتى
www.uighurkitap.com

源泉 (布拉克)(维吾尔文)总108期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 108-سان **بولاق**
MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

新疆人民出版社编辑出版
 (乌鲁木齐市解放南路348号)
 乌鲁木齐市邮局发行
 中国国际图书贸易总公司国外发行
 全国各地邮局订阅

国内统一刊号: CN65-1063/I
 本刊代号: 58—108 定价: 6.50元
 ISSN 1005—0876/ 国外代号: Q1118

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
 (ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
 جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
 جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
 ۋاكالىت نومۇرى: 58-108. باھاسى: 6.50 يۈەن
 چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118